

Сьомий хрест

Анна Зегерс

Анна Зегерс
СЬОМИЙ ХРЕСТ
Роман

Цю книжку присвячено мертвим і живим антифашистам Німеччини
Анна Зегерс

ДІЙОВІ ОСОБИ:

ГЕОРГ ГАЙСЛЕР утік з концентраційного табору Вестгофен.
ВАЛЛАУ
БОЙТЛЕР
ПЕЛЬЦЕР
БЕЛЛОНІ теж утекли.
ФЮЛЬГРАБЕ
АЛЬДІНГЕР
ФАРЕНБЕРГ комендант табору у Вестгофені.
БУНЗЕН лейтенант у Вестгофені.
ЦІЛЛІХ шарфюрер у Вестгофені.
ФІШЕР
ОВЕРКАМП поліційні комісари.
ЕРНСТ чабан.
ФРАНЦ колишній Георгів друг, робітник на хімічних заводах у Гехсті.
ЛЕНІ колишня Георгова подруга.
ЕЛЛІ Георгова дружина.
Пан МЕТТЕНГАЙМЕР її батько
ГЕРМАН Франців друг, працює у Грізгаймі у залізничних майстернях.
ЕЛЬЗА його дружина.
ФРІЦ ГЕЛЬВІГ учень садівника.
Д-р ЛЕВЕНПІТАЙН лікар, єврей.
Мадам МАРЕЛЛІ кравчиня, шиє костюми для артистів.
ЛІЗЕЛЬ РЕДЕР
ПАУЛЬ РЕДЕР Георгові друзі юності.
КАТАРИНА ГРАББЕР Редерова тітка, власниця гаража.
ФІДЛЕР Редерів товариш по роботі

ГРЕТА його дружина.

Д-р КРЕСС

Пані КРЕСС

РАЙНГАРДТ Фідлерів друг.

Офіціантка.

Голландський човняр, який багато чим ризикує.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Мабуть, у нашій країні ще ніколи не зрубували таких незвичайних дерев, як ті сім платанів, що росли побіля бокової стіни барака номер три. Їхні верхівки спиляли ще раніше, а чому – буде видно далі. На висоті плеча впоперек стовбурів поприбивали дошки, тому-то здалека платани скидалися на сім хрестів.

Новий комендант табору на прізвище Зоммерфельд звелів негайно порубати все те на дрова. Він був не схожий на свого попередника Фаренберга, вояку-ветерана, "завойовника Зелігенштадта", – його батько ще й досі утримує там на Ринковому майдані технічну контору. Новий комендант табору був до війни "африканцем" – офіцером колоніальних військ, а після війни разом із своїм колишнім майором Леттов-Форбеком брав участь у поході на червоний Гамбург. Про все це ми дізналися набагато пізніше. Попередній комендант був жорстокий самодур, з несподіваними вибухами люті, зате новий – людина розважлива, і всі його вчинки ми могли вгадати наперед. Від Фаренберга можна було щохвилини чекати, що, він раптом накаже всіх розстріляти, а Зоммерфельд міг звеліти вишикувати нас у шеренги і кожного четвертого розстріляти. Цього ми тоді ще теж не знали. А якби й знали!

Хіба від цього розвіялося б почуття, що пойняло нас, коли зрубали шість дерев, а потім ще й сьоме! Мізерна перемога, звичайно, адже ми так і лишилися безпорадними арештантами. І все-таки перемога, завдяки якій кожен знову відчув у собі силу, ту силу, яку ми так довго недооцінювали, наче вона була одною із найзвичайніших сил на землі, що їх можна виміряти й обчислити; насправді ж це єдина сила, що може нараз вирости безмірно й безконечно.

Того вечора в наших бараках вперше протопили. Погода саме змінилася. Тепер я вже не зовсім певний, чи кілька полін, кинутих до нашої чавунної грубки, справді були з тих дров. Але тоді ми гадали, що це саме так.

Ми збилися навколо грубки просушити наше манаття; незвичне видовище вогню збадьорило наші серця. Вартовий штурмовик повернувся до нас спиною, він мимоволі задивився у загразоване вікно. Легка, мов туман, сіра мряка раптом обернулася в зливу, шалені пориви вітру з дощем шмагали по стінах барака. Зрештою, і штурмовик, навіть найзапекліший штурмовик лише один раз на рік бачить, як починається осінь.

Поліна потріскували. З-під них вихопилися два сині язички полум'я – це розгорілось вугілля. Нам дали тільки п'ять лопаток вугілля, яке могло нагріти барак, де тягло холодом з кожної шпарки, лише на кілька хвилин, навіть одяг не просохне. Але ми про це ще не думали. Ми думали тоді про дрова, що згоряли на наших очах. Ганс, скося

зиркнувши на вартового, промовив тихо-тихо, самими губами:

- Потріскує.

- Сьомий, - сказав Ервін.

На всіх обличчях з'явилася гірка, якась дивна усмішка, що поєднувала непоєднанне: надію й зневіру, безсилля й мужність. Ми затамували віддих. Дощ порошав по дощаних стінах і по бляшаній покрівлі. Наймолодший з нас, Еріх, прижмуреним поглядом, єдиним скупим поглядом висловив усі найзаповітніші думи й сподівання, свої й наші. Де то він тепер?

I

На початку жовтня пунктуальний Франц Марнет на кілька хвилин раніше, ніж звичайно, виїхав на велосипеді з обійстя своїх родичів, що належало до громади Шмідтгайм у Таунусі. Франц був кремезний чоловік середнього зросту, років тридцяти, із спокійним обличчям, що на людях набирало якогось сонного виразу. Але зараз, коли він їхав такою любовою йому дорогою, що круто спускалася серед ланів до шосе, обличчя його сяяло щирою радістю. Можливо, згодом дехто й дивуватиметься, як міг Франц за таких обставин бути задоволений. Проте він справді був задоволений, бо навіть радісно скрикнув, коли його велосипед підстрибнув на двох вибоїнах.

Отару овець, що від учора угноувала поле їхніх сусідів Мангольдів, завтра мали перегнати на велику яблуневу ділянку його родичів. Тому вони хотіли сьогодні обірвати всі яблука. Тридцять п'ять сучкуватих дерев простягали у блідо-голубе небо свої міцні віти, рясно обвішані золотим парменом. Яблука були рум'яні й стиглі, і зараз, під першим вранішнім промінням, вони сяяли, мов незліченні маленькі сонця.

Проте Франц не шкодував, що не збиратиме яблук. Він доволі вже накопирсався в землі за мізерну платню. Втім, він мав чого радіти після стількох років безробіття, а жити в дядька, спокійної, статечної людини, все-таки було у сто разів краще, ніж у трудовому таборі. З першого вересня Франца, нарешті, прийняли на завод. Його родичі теж тішилися з цього, бо тепер він цілу зиму платитиме їм комірне.

Коли Франц проїздив повз садибу сусідів Мангольдів, ті саме орудували драбинами, жердинами, кошиками під високою грушею. Софі, старша дочка, міцна, грубенька, але моторна дівчина з гарними руками й стрункими ногами, перша вилізла на драбину, щось крикнувши при цьому Францові. Він не почув її слів, але швидко обернувся й засміявся. Його охопило почуття, що він тут свій. Людям млявим і обмеженим важко його зрозуміти. Для них бути своїм - означає належати до якоїсь родини, громади, перебувати з кимось у любовощах-милощах. Для Франца це означало просто жити в цьому краї, серед тутешніх людей, їхати в Гехст разом з ранковою зміною і, насамперед, - взагалі жити.

Коли Франц минув Мангольдову садибу, перед ним розіслалися спадисті поля, оповиті густим туманом. Трохи далі, нижче шляху, чабан саме відкривав загороду. Отара поволі вийшла і збилася одразу ж купою біля підніжжя, нагадуючи хмарину, котра то розпадається на менші хмаринки, то знову густішає й розбухає. Чабан - він був із Шмідтгайма - теж гукнув щось Францові Марнету. Франц усміхнувся. Цей Ернст,

чабан у яскраво-червоному шарфі, був досить зухвалим хлопцем; він анітрошечки не скидався на чабана! Морозяними осінніми ночами до його будки на колесах бігали жалісливі селянські дівчата. За спиною в чабана поля стікали вниз широкими спокійними хвилями. І хоч Рейну звідси ще не видно до нього з годину треба їхати залізницею, – але й розлогі зорані схили, і фруктові сади, а трохи нижче – виноградники, і дим від заводів, що доноситься аж сюди, і залізничні колії, й шосейні дороги, які повертають на південний захід, і світлі мерехтливі плями в тумані, і навіть чабан у яскраво-червоному шарфі, котрий стоїть, упершись рукою в бік та виставивши вперед ногу, неначе перед ним ціла армія, а не звичайнісінькі вівці, – все це ознака того, що Рейн уже недалеко.

Це той край, про який кажуть, що тут снаряди останньої війни вивертають із землі снаряди передостанньої війни. Ці пагорби – ще не справжні гори. Кожна дитина в неділю ранком може піти до своїх родичів у село по той бік горбів на каву із пухкими смачними булочками і до вечірнього дзвону повернутися назад. Проте це пасмо горбів було колись ніби краєм світу, по той бік починалась глушина, незнана земля. Вподовж цих горбів римляни спорудили вал. Стільки поколінь стекло кров'ю відтоді, як римляни спалили тут, на горбах, олтарі кельтів, що поклонялись сонцю, стільки відгриміло битв, що люди вже могли вважати себе господарями цієї землі. Але місто там, унизу, зберегло на своєму гербі не орла і не хрест, а сонячне колесо кельтів, те сонце, від якого наливаються соком яблука Марнетів. Тут стояли табором легіони, а з ними були всі боги світу: міські й селянські, іудейський бог і християнський бог, Астарта й Ізіда, Мітра й Орфей. Глушина кінчалася тут, де зараз стоїть біля своїх овець Ернст із Шмідтгайма, виставивши вперед ногу і впершись рукою в бік; він стоїть собі, і кінець його шарфа надимається так; наче без упину віє вітер. У долині позад нього в м'якому, затуманеному сонячному сяєві вирувало життя народів. Північ і південь, схід і захід вливалися сюди, але ні з ким не зріднилася земля, хоч усі лишали тут щось від себе. Наче мильні баньки, виникали царства і майже одразу лопалися. Після них не залишилося ні захисних валів, ні тріумфальних арок, ані воєнних шляхів, лише поламані золоті обручки з ніг жінок. Там, де шосе вливається в автостраду, збиралося військо франків, що шукало переправи через Майн. Сюди, між садиби Мангольдів і Марнетів, у гори, в пушу – тоді ніхто ще не наважувався переступати цього рубежу – їхав верхи на ослику чернець, кволий чоловічок, закований у панцер віри, озброєний мечем спасіння; він ніс людям євангеліє і вміння щепити яблуні.

Чабан Ернст обернувся до велосипедиста. Йому стає жарко в шарфі, він зриває його і кладе на стерню, наче бойовий прапор. Ернст робить це так, наче за ним стежить тисяча очей. Але чабана бачить тільки його собачка Неллі. Ернст знову прибирає своєї неповторної насмішкувато-гордовитої пози, але тепер він стоїть спиною до шляху, обличчям до рівнини, де Майн впадає в Рейн. При гирлі лежить Майнц. Це місто давало архієпископів Священній Римській імперії. А коли обирали імператора, вся рівнина між Майнцом і Вормсом устелялася наметами.

Щороку в цьому краї відбувалося щось нове і щороку те саме: від м'якого сонячного

світла й туману і від дбайливої людської праці досягали яблука та виноград. Вино було потрібне всім і для всього: єпископам і поміщикам – щоб обирати імператора; ченцям і рицарям – щоб засновувати ордени; хрестоносцям – щоб спалювати євреїв – чотириста чоловік зразу на майдані в Майнці, який і досі зветься майданом Вогню; духовним і світським князям, коли Священна імперія розпалась і панські бенкети стали ще бучніші; яacobінцям – щоб танцювати навколо дерев свободи.

Через двадцять років на майнцькому розвідному мосту стояв на варті старий солдат. І коли вони проходили повз нього, останні з "великої армії", обшарпані й похмурі, солдат згадав, як стояв тут на посту тоді, коли вони входили в місто із триколірними прапорами та "правами людини", і голосно заплакав. Цей караульний пост теж зняли.

Стало спокійніше навіть тут, у цьому краї. І сюди дотяглися роки тридцять третій і сорок восьмий – двома тоненькими гіркими цівками крові. Потім знову була імперія, яку тепер називають Другою. Бісмарк наказав поставити прикордонні стовпи не навколо цієї землі, а вперек, щоб захопити шмат для прусаків. Бо тутешнє населення хоч і не бунтувало, але все-таки здавалося надто байдужим, як люди, що вже багато чого бачили і ще побачать.

Невже то справді школярі чули гуркіт битви під Верденом, коли за Цальбахом прикладали вухо до землі, чи то лише двигтіла земля під залізничними ешелонами і важкими солдатськими чобітьми? Багато хто з тих хлопчаків згодом опинився на лаві підсудних. Дехто за те, що побратався з солдатами окупаційної армії, інші за те, що підкладали їм під рейки вибухові патрони. А на будинку суду майоріли прапори міжсоюзницької комісії.

Не минуло й десяти років, як ці прапори зняли і натомість повісили чорно-червоно-золоті, що тоді ще були кольорами імперії. Навіть діти пам'ятали, як 144-й піхотний полк знову переходив міст під грім оркестру. А який фейєрверк був увечері! Ернст бачив його звідси. Місто за річкою сяло вогнями й галасувало. Тисячі маленьких свастик відбивались у мерехтливій воді. І як тільки палахкотіли бісівські вогники! А вранці, коли річка за залізничним мостом текла геть від міста, її сиза блакить була спокійна, як завжди. Скільки вона вже занесла бойових знамен, скільки прапорів! Ернст свиснув собачці, і вона притягла йому в зубах шарф.

Тепер ми тут. Те, що відбувається тепер, – це наше життя.

II

Там, де польова дорога вливається у Вісбаденське шосе, стояв кіоск із зельтерською водою. Родичі Франца Марнета кожного літнього вечора жалкували, чому вони своєчасно не заорендували цього кіоска на людному місці, що став справжнім золотим дном.

Франц рано виїхав з дому; він не любив потрапляти в густий рій велосипедистів, які щоранку їхали з сіл Таунусу на хімічні заводи Гехста. Тому його взяла досада, коли він побачив, що коло кіоска із зельтерською водою на нього чекає знайомий, Антон Грайнер з Буцбаха. Вираз простої й щирої радості одразу ж зник з Францового обличчя.

Воно враз стало якимсь холодним і чужим. Франца, який не вагаючись пішов би на смерть, дратувало те, що Антон Грайнер завжди купував що-небудь у цьому кіоску: в Гехсті жила його кохана, якій він дарував то плитку шоколаду, то мішечок льодяників. Грайнер стояв боком, щоб бачити польову дорогу. "Що це з ним сьогодні?" – подумав Франц, який з роками навчився добре розуміти людей по виразу обличчя. Тепер він помітив, що Грайнер, мабуть, не дарма чекає на нього так нетерпляче. Грайнер скочив на велосипед і поїхав поруч з Францом. Вони поспішали, щоб не потрапити в рій велосипедистів, який щораз густішав, коли вони спускалися донизу.

Грайнер впав у розмову:

– Слухай, Марнете, сьогодні вранці щось скоїлося...

– Де? Що? – спитав Франц. Завше, коли можна було сподіватися, що він здивується, його обличчя набирало виразу сонливої байдужості.

– Марнете, – повторив Грайнер, – сьогодні вранці щось скоїлося.

– А що саме?

– Цього я не знаю, – сказав Грайнер, – але напевне щось скоїлось.

Франц відказав:

– Не вигадуй казна-чого. І що могло скоїтися так рано?

– Ще не знаю. Та коли я тобі кажу, можеш не сумніватися. Мабуть, знову якесь божевілля. Як 30 червня[1].

– А, ти вигадуєш...

Франц дивився просто себе. Який ще густий туман там, унизу! їм назустріч швидко бігла рівнина з заводами й шляхами. Довкола лунала лайка, дзеленчали дзвоники велосипедистів. Раптом юрбу розкололи навпіл есесівці на мотоциклах, Генріх і Фрідріх Мессери з Буцбаха, кузени Грайнера; вони теж їхали на зміну.

– А чому вони не беруть тебе з собою? – спитав Франц так, наче він більше не цікавився Антоною розповіддю.

– Їм не можна, після зміни вони їдуть на чергування.

Отже, ти думаєш, що я брешу...

– Але звідки ж це ти взяв новину?

– Вигадав. Так от. Моїй матері сьогодні треба було поїхати у Франкфурт, до адвоката, з приводу спадщини.

Тому вона віднесла молоко до Кобішів – боялася, що не встигне сама його здати. А молодий Кобіш був учора в Майнці, він сам возить своє вино до пивної. Вони там пиячили аж до ночі, і він тільки сьогодні рано вибрався додому, а біля Густавсбурга його не пропустили.

– Ах, Антоне!

– Що ах?

– Та біля Густавсбурга дорогу вже давно закрито.

– Франце, цей Кобіш не який-небудь йолоп. Він сказав, що там посилений контроль і вартіві з обох кінців мосту, а до того ж туман. "Іще, чого доброго, затримують мене, – подумав Кобіш, – і зроблять аналіз крові, а я п'яний, – ну й загули мої шоферські права.

Краще вже я поверну назад, засяду в "Золотому ягнятї" у Вайзену і вип'ю ще кухоль пива".

Марнет розсміявся.

- Смійся, смійся, Франце. Ти думаєш, його пропустили у Вайзенау? Де там! Рух на мосту зовсім припинили.

Повір мені, Франце, щось таки носитья в повітрі.

Вони з'їхали вниз. Справа і зліва простягалась гола рівнина, тільки де-не-де зеленіли поля, засаджені ріпою. Що ж може носитися в повітрі? Нічого, крім золотого сонячного пилу, який над будинками Гехста сіріє й обертається в попіл. Але Франц раптом відчув, що Антон Грайнер має рацію. У повітрі таки щось носитья.

Безперервно дзеленькаючи, вони поволі просуvalися вузькими людними вулицями. Дівчата верещали й лаялися. На перехрестях і біля заводських брам світилися карбідні ліхтарі; сьогодні, мабуть, через туман, їх уперше засвітили на пробу. В їхньому різкому, білому світлі обличчя здавалися гіпсовими. Франц зачепив якусь дівчину, вона люто вилаялась і повернула до нього голову. На ліве спотворене нещасним випадком око вона опустила пасмо волосся і, либонь, дуже хапалася, бо пасмо, наче прапорець, ціхувало шрам, а не прикривало його. Її здорове каре око на якусь мить уп'ялося в Францове обличчя; йому здалося, ніби вона цим поглядом зазирнула йому в саму душу, аж у тайник, який він ховав навіть від себе самого.

Сигнали пожежних машин на березі Майну, холодне біле світло карбідних ліхтарів, лайка людей, яких вантажна машина притисла до стіни, - невже він і досі не звик до цього? Чи, може, сьогодні все це не таке, як завжди?

Він силкувався вловити хоч би одне слово чи погляд, які могли б йому щось пояснити. Він зліз з велосипеда і повів його. У тисняві Франц уже давно загубив обох - і Грайнера, і дівчину.

Грайнер знову пробився до нього.

- Там, біля Оппенгайма... - швидко сказав він через плече; говорячи це, він так низько нахилився до Франца, що мало не впав з велосипеда.

Вони входили на завод у різні ворота. Проминувши перший контроль, розлучилися на кілька довгих годин.

Марнет напружено прислухався і придивлявся, але ні в роздягальні, ні на подвір'ї, ні на сходах не помітив нічого незвичайного: гамір і метушня бувають майже щодня між другим та третім гудками, сьогодні, може, трохи більші, ніж звичайно, але ж по понеділках завжди так.

Сам Франц, уперто шукаючи хоч би натяку на прихований неспокій у словах чи навіть в очах товаришів, так само як і вони лаявся, так само розпитував, хто як збув неділю, жартував, сердито обсмикував на собі робочу куртку. Якби хтось стежив за Францом так само уважно, як він стежив за іншими, то цей спостережник був би так само розчарований. Франц навіть відчув ненависть до всіх цих людей, які зовсім не помічали або ж не хотіли помічати, що в повітрі щось носитья. А чи взагалі щось сталося? Усі Грайнерові новини майже завжди тільки пусті балачки. А може, це кузен

Грайнера доручив йому дізнатися, що за людина Франц? Та хіба він міг щось помітити? І що він узагалі розповів? Дурниці, й більш нічого! Що Кобіш насмоктався, продаючи вино. Останній гудок перервав його думки. Франц недавно працював на заводі, і тому перед початком роботи його ще поймала якась тривога, мало не страх. Коли зашурхотів приводний пас, Франц весь затремтів. Та ось пас задзижчав дзвінко й рівномірно. Франц уже давно натиснув на важіль і перший, і другий, і п'ятдесятий раз; його сорочка змокла від поту. Він зітхнув з полегшенням. Між думками знову встановився зв'язок, хоч і слабкий, бо Франц штампував з великою точністю. Він не міг би працювати інакше, навіть якби його роботодавцем був сам диявол.

Тут, нагорі, їх було двадцять п'ятеро. І хоч Франц усе ще уперто шукав бодай найменших ознак неспокою, йому й сьогодні було б неприємно, якби хоч один з його шаблонів вийшов неточний. І не тільки тому, що це могло б йому зашкодити, але просто заради самих шаблонів, які мають бути точні навіть сьогодні. Працюючи, він думав: "Антон назвав Оппенгайм, невеличке містечко між Майнцом і Вормсом. І що могло там трапитись?"

Фріц Грайнер, Антона Грайнера брат у перших, старший робітник, підійшов на хвилю до Франца, потім до його сусіда. Коли Фріц злазив з мотоцикла і вішав до шафи свій мундир, він ставав звичайнісіньким штампувальником і нічим не відрізнявся від інших, можливо, тільки інтонацією в голосі, що її доловив Франц, коли той гукнув Вайганда. Вайганд був немолодий уже, волохатий чоловічок, на прізвисько Оклецьок. Добре, що його високий, дзвінкий голос злився з дзижчанням паса, коли він, вичищаючи пил, сказав, ледь ворущачи губами:

– Ти вже знаєш? У таборі Вестгофен...

Уважно придивившись, Франц побачив у ясних, прозорих Оклецькових очах ті крихітні блискучі цяточки, яких він так болісно шукав: наче десь глибоко всередині людини палахкотить яскраве полум'я, а в очах грають лише притлумлені іскорки. Франц подумав: "Нарешті!"

А Оклецьок уже стояв біля іншого робітника.

Франц обережно підсунув металеву заготовку, опустив різак, натиснув на важіль, ще раз, ще і ще. Нарешті, нарешті, нарешті. Якби він міг зараз побігти до свого друга Германа! Раптом його думки перескочили на інше. Якоюсь мірою ця новина стосується його особисто. Щось у ній якось незвичайно схвилювало його, вчепилося в нього й гризло, хоч він ще й сам не знав що і чому. "Отже, повстання й таборі, – сказав він собі, – а може, велика втеча..." Нараз він збагнув, чому його вразила ця звістка. "Георг!.. Яка нісенітниця, – подумав Франц, – до чого тут Георг? Його, може, й нема вже там. Або – це теж можливо – він помер". Але він мовби чув Георгів голос, далекий і глузливий: "Ні, Франце, коли у Вестгофені щось сталося, значить, я ще живий".

За останні роки Франц справді повірив, що може думати про Георга, як і про інших в'язнів! Як про будь-кого з тих тисяч, про яких думають з люттю й жалем. Він і справді гадав, що його й Георга давно вже зв'язують лише міцні зв'язки спільної справи, зв'язки юності, що минала під зірками спільної надії, а не ті кайдани, які боляче

врізалися в тіло і які вони обидва намагалися тоді розірвати. "Усе старе давно забуте", – казав він собі. Адже Георг став іншим, так само, як і він, Франц, став іншим...

Він заглянув на мить у лице своєму сусідові. Чи і йому сказав Оклецьок? Хіба можна після цього й далі штампувати, обережно підкладаючи одну деталь по одній? "Коли там справді щось трапилося, – думав Франц, – тоді, напевне, без Георга не обійшлося". Але потім його знову поймав сумнів: мабуть, взагалі нічого не сталося, і Оклецьок теж казна-що верз.

Коли Франц в обідню перерву прийшов до їдальні і замовив кухоль світлого пива (гарячі страви він їв тільки ввечері у своїх родичів, а на обід брав з собою хліб з ковбасою та смальцем, бо після тривалого безробіття хотів зібрати собі грошей на костюм, а як вистачить, то й на куртку із застібкою-блискавкою хоч невідомо, як довго матиме він змогу носити цей костюм), хтось біля стойки Промовив:

- Оклецька заарештовано.
- За вчорашнє, – додав другий. – Надудлився і розпустив язика...
- Ні, не за те, – сказав хтось, – мабуть, за щось інше...

Щось інше? Франц розрахувався за пиво й зіперся на стойку. Всі раптом заговорили півголосом, до нього долиняло немов якесь шелестіння: Оклецьок, Оклецьок...

– Оце так ускочив, – промовив до Франца його сусід по роботі Фелікс, Мессерів друг. Він пильно подивився на Франца. Його вродливе обличчя з правильними рисами набрало вдоволеного виразу, а блискучі сині очі здавалися занадто холодними для молодого обличчя.

- Куди ускочив? – запитав Франц.

Фелікс знизав плечима й звів брови, – здавалося, він стримує сміх. "Якби зараз піти до Германа", – знову подумав Франц. Але він не зможе поговорити з Германом до вечора. Несподівано він узрів Антона Грайнера, який пробирався до стойки. Мабуть, Антон якось дістав собі перепустку, бо він не мав права заходити в цей корпус і навіть у цю їдальню. "І чого це він завжди шукав саме мене, – подумав Франц, – чому він любить саме мені розповідати свої історії?"

Антон узяв його за руку, але одразу ж пустив її, ніби цей рух міг привернути чиюсь увагу. Він відійшов до Фелікса, вихилив свій кухоль пива, потім знову повернувся до Франца. "А в нього славні очі, – подумав Франц. – Він трохи обмежений, але щирий. І його тягне до мене, як мене до Германа..." Антон узяв Франца під руку і почав розповідати; обідня перерва закінчилася, всі рушили до дверей, і голос Антонів ледве чути було серед гомону й тупоту ніг.

– Там, на Рейні, з Вестгофена втекло кілька в'язнів, щось на зразок штрафної команди. Мій кузен одразу дізнався про це. І кажуть, що більшість утікачів уже схопили. Оце й усе.

III

Хоч як довго він обдумував свою втечу сам і разом з Валлау, хоч як детально він обмірковував найменші подробиці і намагався уявити собі бурхливу течію свого нового життя, все ж у перші хвилини після втечі він був немов звір, що вирвався на волю, щоб

жити, а до пастки прилипли його кров і шерсть. Як тільки втечу було виявлено, завивання сирен розляглося на багато кілометрів і збудило оповиті важким осіннім туманом села. Цей туман поглинав усе, навіть промені потужних прожекторів, що розтинають найчорнішу пітьму. Зараз, близько шостої години ранку, їхнє світло тонуло в густому, мов вата, тумані, ледь забарвлюючи його в жовтуватий колір.

Георг нахилився ще нижче, хоч ґрунт під ним осідав.

Він може угрузнути раніше, ніж вибереться звідси. Чагарник наколов йому пальці, вони побіліли й зробилися слизькі та холодні, мов лід. Йому здавалося, що він вгрузає в трясовину чимраз швидше й глибше і ось-ось його затягне всього. Хоча він і втік од неминучої смерті – напевне, вони найближчими днями вбили б його й інших шістьох, – смерть у трясовині здавалася йому простою й не страшною. Наче це була зовсім інша смерть, не та, від якої він утік, а смерть добровільна, в пустелі, не від людської руки.

На висоті двох метрів над ним, по лозовій гаті, бігали вартові з собаками. Собаки й вартові ніби осатаніли від завивання сирен та густого вогкого туману. Волосся в Георга на голові й на тілі стало дибом: зовсім поруч він почув лайку і навіть голос Мансфельдів пізнав. Отже, він уже прочумався після удару лопатою, якою потяг його по голові Валлау. Георг пустив куц і сповз іще глибше.

Лише тепер він відчув обома ногами той виступ, що міг бути тут опорою. Він це передбачав ще тоді, коли мав силу все обмірковувати разом з Валлау.

Раптом почалося щось нове. Лише за кілька секунд Георг зрозумів, що нічого не почалось, а навпаки, стихло завивання сирен. Новим була тиша, серед якої було виразно чути різкі свистки й слова команди, що долинали з табору та з барака за першою лінією загорожі. Вартові над його головою бігли за собаками до другого кінця гаті.

Інші бігли від барака. Постріл, ще один, сплеск, і хриплий гавкіт собак заглушує інший, ледь чутний гавкіт.

Та зовсім і не собачий гавкіт, але й не людський голос; в людині, яку вони зараз тягнуть, мабуть, вже більше не лишилося нічого людського. "Напевне, це Альберт", – подумав Георг. Іноді буває, що людині здається, ніби вона заснула, хоч вона зовсім не спить. "Цей уже в їхніх руках, – подумав Георг, немов уві сні, – цей в їхніх руках.

Невже нас лишилося тепер тільки шестеро!"

Туман усе ще був такий густий, хоч ножем ріж. У далині, по той бік шляху, засвітилися два вогники, а здавалося, що то за самісіньким очеретом. Ці поодинокі гострі цятки легше пробивалися крізь туман, ніж широкі промені прожекторів. Один по одному спалахували вогники в шибках селянських хат, села прокидалися. Незабаром коло вогнів замкнулося. "Такого не буває, – подумав Георг, – це мені сниться". Він з великимудовolenням упав би на коліна. Навіщо весь цей жах? Досить тільки зігнути коліна, бульк – і край... "Насамперед спокій", – завше говорив Валлау. Мабуть, він сидить десь недалеко в лозняку. Коли вже Валлау говорив когось: "Насамперед спокій", – людина завжди заспокоювалась.

Георг учепився за куц і тихесенько поповз убік. Він був, мабуть, не більше як за

шість метрів від останнього куща, коли раптом, у хвилину просвітління розуму, коли він усвідомив усю приреченість свого становища, його поймав такий напад страху, що він так і повис долілиць на крутому схилі. Страх зник так само нагально, як і напав на нього.

Він доповз до пенька. Сирена завилала вдруге. Її, напевне, було чути далеко на правому березі Рейну. Георг припав обличчям до землі. "Спокійно, спокійно", – сказав йому з-за плеча Валлау. Георг, важко дихаючи, повернув голову. Всі вогні погасли. Туман став тонкий і прозорий, як легка золота пряжа. По дорозі ракетами промчали фари трьох мотоциклів. Завивання сирени, здавалося, наростало, хоч насправді воно рівномірно то затихало, то посилювалося, люто впираючись у мозок. Георг знову уткнувся обличчям у землю, бо переслідувачі саме поверталися назад по гаті. Він тільки подивився краєчком ока.

Прожектори уже не могли нічого знайти, їхнє світло потьмяніло у ранковій півтемряві. Хоч би туман не зразу розвіявся. Раптом троє почали спускатися схилом. Вони були метрів за десять од Георга. Георг знову пізнав Мансфельдів голос. Ібста він пізнав по лайці, а не по голосу, що від люті став пискливим, чисто тобі жіночий вереск.

Третій голос – Георг почув його так близько, що здавалося, переслідувачі зараз наступлять йому на голову, – був Майснерів голос, який щонаочі лунав у бараках, викликаючи когось із в'язнів. Георга він востаннє викликав дві ночі тому. І зараз Майснер після кожного слова чимсь розтинав повітря. Георг відчув навіть легенький вітерець.

– Ось сюди... Прямо вниз... вже скоро... швидше...

Другий приступ страху – мов хто здавив у жмені його серце. Тільки б не бути зараз людиною, пустити коріння, стати вербою серед інших верб; коли б він тільки міг обрости корою і мати віти замість рук. Майснер з диким гарчанням скочив униз. Нараз він змовк. "Побачив мене", – подумав Георг і одразу заспокоївся. Страху вже не було. Це кінець. Прощайте всі!

Майснер спустився ще нижче, до інших. Тепер вони нишпорили по болоту між гаттю й дорогою. Георга врятувало те, що він був набагато ближче до них, ніж вони думали. Коли б він був побіг, вони б зараз знайшли його.

Як дивно, що він, зацькований і збожеволілий від страху, все ж таки твердо тримався свого плану! О, ці наші плани, що їх ми складаємо безсонними ночами! Яку силу вони мають над людиною в хвилини, коли всі плани руйнуються і здається, наче усе це придумав не ти, а хтось інший. Але й той інший – теж ти сам.

Сирена знову змовкла. Георг поповз убік і посковзнувся однією ногою. Десь близько забив крилами болотний стриж. Георг з переляку пустив кущ. Стриж метнувся в очерет, гучно зашелестіли стебла. Георг прислухався; зараз, напевно, прислухаються й вони. І чого він повинен бути людиною, а коли вже так мусить бути, то чому саме Георгом? Очерет знову розпрямився, нікого не видно, зрештою, нічого, власне, й не трапилось, тільки й того, що птах заметався в болоті. Все-таки Георг не ворухився – коліна зранені, руки затерпли. Раптом він побачив у чагарнику маленьке бліде

гостроносе обличчя Валлау...

Раптом увесь кущ всіявся обличчями Валлау.

Потім це минуло. Він майже заспокоївся. І подумав: "Валлау, Фюльграбе і я проскочимо. Ми троє - найсильніші. Бойтлера уже схопили. Беллоні, либонь, теж проскочить. Альдінгер надто старий. Пельцер надто нерішучий". Коли Георг повернувся горілиць, вже розвиднілося.

Туман розвіявся. Золотаве прохолодне осіннє світло осявало землю, яка здавалася такою мирною. Георг розглядів метрів за двадцять від себе два великих пласких камені з білими краями. Перед війною по гаті їздили до далекого хутора, який був давно знесений або згорів. Тоді, мабуть, почали осушувати цю місцевість, а потім її знову затягло болотом разом із стежками між гаттю й дорогою. Тоді, очевидно, і притягли ці камені з берега Рейну. Між камінням де-не-де була тверда земля, поросла очеретом. Переплітаючись, стебла його утворили своєрідний тунель, по якому можна проповзти на животі.

Кілька метрів землі до першого сірого з білими краями каменя були найнебезпечнішими, майже відкритими. Георг міцно ухопився за кущ, пустив спершу одну руку, потім другу. Коли віти розпрямилися, почувся тихий шелест: злетів птах, либонь, знову той самий.

І ось Георг уже сидить на другому камені; він немов перелинув сюди на крилах ангела. Якби тільки йому не було так холодно!

IV

Уся ця нестерпна дійсність - тільки сон, від якого він скоро прокинеться, так, оцей увесь галас - то не поганий сон, а лишень згадка про нього - таке почуття пойняло коменданта табору Фаренберга ще задовго до того, як йому доповіли про те, що сталося. Правда, Фаренберг зовні холоднокровно вжив усіх належних заходів. Ні, тільки не Фаренберг, бо навіть у найстрашнішому сні не треба вдаватися до будь-яких заходів, - то хтось інший віддавав усі ці накази, коли сталася подія, якої ніколи не можна було допускати.

Коли через секунду після його наказу завилла сирена, він обережно переступив через шнур від лампи - межу поміж сном та дійсністю - і підійшов до вікна. Чого це виє сирена? Надворі, за вікном, спокійно: вірний доказ, що нічого не трапилося.

Йому й на думку не спадало, що це "ніщо" все-таки є чимось - густим туманом. Фаренберг отямився, коли Бунзен зачепився за один із шнурів, що тяглися з контори до спальні коменданта. Він раптом загорлав, звичайно, не на Бунзена, а на Цілліха, який тільки-но про все йому доповів. Але Фаренберг горлав не тому, що, нарешті, збагнув про втечу семи в'язнів одночасно, а тому, що хотів позбутися кошмару, який душив його. Бунзен, на диво вродливий чоловік, ростом один метр вісімдесят п'ять сантиметрів, обернувшись сказав: "Пробачте", - і нахилився, щоб вставити штепсель у розетку. Фаренберг кохався у електропроводках і телефонних установках. В обох кімнатах було безліч проводів і найрізноманітніших штепселів, і частенько доводилося щось лагодити. Минулого тижня випустили в'язня Дітріха з Фульди. Він був

електротехніком; його звільнили невдовзі по тому, як він зробив нову проводку, що згодом виявилася дуже поганою. Бунзен чекав, поки Фаренберг накричиться досхочу, лише в очах у нього була неприхована насмішка. Потім він вийшов. Фаренберг і Ціллх лишилися самі...

На ганку Бунзен запалив сигарету, затягнувся і зразу ж кинув її. Він мав відпустку на цю ніч, і тепер у нього в запасі були ще добрих півгодини – майбутній швагер підвіз його з Вісбадена автомобілем.

Між комендантським баракком, міцною цегляною будівлею, і баракком номер три, вздовж якого росло кілька платанів, було щось подібне до майданчика, який називали "танцювальним майданчиком". Тут, просто неба, сирена особливо в'їдливо впивалася в мозок. "Клятий туман", – подумав Бунзен.

Група вишикувалася.

– Брауневеллю! Пришпиліть карту ось до цього дерева. Так. Підійдіть! Слухайте!

Бунзен встромив вістря циркуля у червону цятку "Табір Вестгофен" і обвів круг неї три концентричних кола.

– Зараз шість нуль п'ять. Втеча сталась о п'ятій сорок п'ять. Людина навіть при найбільшій швидкості дійде ось сюди лише о шостій двадцять. Отже, вони, очевидно, десь тут, між цим і цим колом. Брауневеллю! Закрити дорогу між селами Боценбах і Оберрайхенбах. Майлінгу!

Закрити дорогу між Унтеррайхенбахом і Кальгаймом. Нікого не пропускати! Тримати зв'язок один з одним і зі мною. Прочесати всю місцевість ми не можемо. Підкріплення прибуде лише через п'ятнадцять хвилин. Вілліху!

Наше найдальше коло в цьому місці торкається правого берега Рейну. Отже: закрити дорогу між переправою і Лібахською лукою! Переправи зайняти! На Лібахській луці поставити вартових.

Туман був іще дуже густий, і циферблат його наручного годинника світився. Бунзен чув гудки мотоциклів есесівців, що виїхали з табору. Зараз дорогу на Райхенбах уже закрито. Він підійшов ближче до карти. Поставлено також вартових на Лібахській луці. Що можна було зробити в перші хвилини – зроблено. А Фаренберг уже, напевно, доповів головному управлінню. Не хотів би я бути в шкурі старого. Завойовник Зелігенштадта! Зате у власній шкурі Бунзен почувався дуже добре: кравець – господь бог – пошив її саме до мірки! Йому знову пощастило! Ці хлопці втекли без нього, а він повернувся трохи раніше строку, саме вчасно, щоб узяти участь в операції.

Бунзен прислухається крізь завивання сирени, чи заспокоївся вже старий після другого нападу люті.

Ціллх залишився наодинці з начальником. Він пильно стежив за ним, добиваючись прямого зв'язку з головним управлінням. Цього негідника Дітріха з Фульди слід було б завтра ж знову ув'язнити за таку нікудишню роботу. Скільки часу змарновано через ці прокляті штепселі!

Дорогоцінні секунди, за які сім цяткок дедалі швидше зникають у безвісті, де їх уже не впіймаєш. Нарешті головне управління відповіло, і він передав рапорт, отже,

Фаренбергові упродовж десяти хвилин довелося вислухати його вдруге. Обличчя коменданта зберігало вираз непорушної суворості, якого він умів набирати, незважаючи на кущий ніс і коротке підборіддя, але нижня щелепа трохи відвисала. Бог, якого він згадав цієї хвилини, не міг допустити, щоб рапорт про одночасну втечу з його табору семи в'язнів був правдою. Він пильно подивився на Цілліха, який відповів йому засмученим похмурим поглядом, сповненим каяття, суму й свідомості своєї провини. Фаренберг був перший, хто поставився до нього з цілковитим довір'ям. Цілліх не дивувався з того, що сталося, адже коли людина йде вгору, їй завжди щось стає на заваді. Хіба не влучила в нього Ще в листопаді 1918 року та підступна куля? Хіба не продали з молотка його господарства за місяць до нового закону? Хіба та вража жінка не пізнала його через шість місяців після бійки і не засадила за ґрати? Два роки Фаренберг довіряв йому те, що вони називали "проціджуванням", тобто комплектування штрафних груп і добір охорони.

Раптом задзеленчав будильник, якого Фаренберг за старою звичкою ставив біля свого похідного ліжка. Шість п'ятнадцять. Зараз Фаренберг устав би, а Бунзен доповів би йому про повернення з відпустки. Почався б звичайний день – звичайний день Фаренберга, коменданта табору Вестгофен.

Фаренберг здригнувся. Він міцно стулив губи, швиденько одягнувся, провів вогкою щіткою по голові, почистив зуби. Потім підійшов до Цілліха, глянув на його масивну потилицю й промовив:

– Ну, ми їх швидко притягнемо назад!

Цілліх відповів:

– Так точно, пане коменданте!

Потім він запропонував кілька заходів – те, що зробило гестапо згодом, коли ніхто вже й не згадував про Цілліха. Його пропозиції свідчили про кмітливість і тверезий розум.

Нараз Цілліх замовк. Обоє насторожилися. Здалека почувся тонкий невиразний звук, якого, проте, не могли заглушити ні завивання сирени, ні крики команди й тупіт чобіт на "танцювальному майданчику". Цілліх і Фаренберг глянули один одному у вічі.

– Вікно! – сказав Фаренберг.

Цілліх відчинив вікно, в кімнату увірвався туман і цей звук. Фаренберг ще якусь мить прислухався, затим вийшов надвір. Це ж зробив і Цілліх. Бунзен саме хотів відпустити штурмовиків, як тут знялася тривога. На "танцювальний майданчик" тягли Бойтлера, першого схопленого втікача.

Останні кілька метрів до штурмовиків, які ще не встигли розійтися, в'язень проїхав по землі. Не на колінах, а боком, либонь, від удару ногою, що перевернув його обличчя догори. Коли Бойтлер підкотився під ноги Бунзенові, той зрозумів, чому це обличчя видалося йому дивним.

Воно сміялося. Цей чоловік, що лежав у скривавленому лахмітті – кров текла у нього з вух, – немовби корчився від безгучного сміху так, що видно було великі білі зуби.

Бунзен перевів погляд з цього обличчя на Фаренбергове. Той дивився вниз на Бойтлера. Його губи теж скривилися, зуби вискалились; здавалося, вони сміються один до одного.

Бунзен добре знав свого коменданта і розумів, що зараз буде. Вираз його юного обличчя змінився. Ніздрі роздулись, куточки губ тремтіли. Обличчя Бунзена, якому природа надала схожості з Зігфрідом або архангелом у світлому панцері, потворно перекинулося.

Проте нічого не сталося.

Від воріт табору до комендантського барака пройшли поліційні комісари Оверкамп і Фішер. Обидва зупинилися біля групи Бунзен – Фаренберг – Цілліх, одразу ж зрозуміли, що тут сталося, і швидко перекинулись кількома словами. Потім Оверкамп, ні до кого не звертаючись, промовив тихим голосом, що тремтів від ледь стримуваної люті:

– Оце у вас зветься – спіймати? Поздоровляю. А тепер вам треба негайно привезти до цього хлопця лікарів-спеціалістів, щоб вони залатали йому нирки, кишки і вуха, а то його й допитати не можна буде. Розумно, розумно, поздоровляю!

V

Туман уже піднявся високо і, наче сірий пух, клубочився над дахами й деревами. А сонце, імлисте й ласкаве, висіло над вибоїстою вулицею села Вестгофен, мов лампа в серпанковому абажурі.

Хоч би туман не розвіявся, думали одні, сонце може припалити нам стиглий виноград. Хоч би туман швидше розвіявся, думали інші, нашому винограду перепало б іще трохи тепла.

Проте в самому Вестгофені це мало кого обходило. Тут вирощували не виноград, а огірки. Трохи осторонь від шосе, на Лібахській луці, стояв оцтовий завод Франка.

За широкою, акуратно обкопаною канавою лани тяглися аж до дороги на завод. "Виноградний оцет і гірчиця, Маттіас Франк і сини". Цю вивіску Валлау радив Георгові запам'ятати. Коли кінчиться очерет, йому доведеться повзти три метри по голій землі, а потім по канаві, лівим рукавом, уздовж ланів.

Коли він висунув голову з очерету, туман був уже так високо, що видно було купку дерев за оцтовим заводом; сонце було за спиною в Георга, і дерева, здавалося, палали вогнем. Чи довго він повзе? Його одяг став слизький, як земля. Якби він зостався тут лежати, його б ніхто не знайшов. Навколо тихо, тільки інколи чути крякання й шелест крил. Потерпіти кілька тижнів, і холодний сніг покриє все, що лишиться від нього. Бачиш, Валлау, як легко зірвати твій хитромудрий план! Валлау й у голову не клав, яке буде заважке Георгове тіло, що мовби ввібрало в себе всю трясовину. І тепер він змушений був тягти його по голій землі, опираючись на лікті. З Лібахської луки почувся свист. У відповідь засвистіли так загрозливо близько, що Георг припав до землі. "Повзи, не зупиняйся, – радив йому Валлау, який пережив і війну, і бої в Рурі, і бої в Центральній Німеччині, і взагалі все, що тільки можна пережити. – Повзи вперед, Георге. Не думай тільки, що тебе помітили. Багатьох спіймали тільки тому, що вони

подумали, ніби їх побачили, і тому нарobili дурниць".

Георг виглянув крізь зів'ялі кущі, що росли на краю канави. Вартовий стояв так близько, там, де дорога, що проходила по огірковому полю, виходила на шосе, і так неймовірно близько, що Георг навіть не злякався – його охопила лють. Вартовий стояв так близько на тлі цегляної стіни, що ховатись було нестерпно, так і хотілося кинутися на нього. Вартовий повільно рушив повз завод до Лібахської луки, а в спину йому вп'ялися з сіро-коричневої долини дві гнівні цятки очей. Георг подумав, що вартовий неодмінно повинен обернутися, бо серце йому стукотіло, наче млинове колесо, але насправді воно від смертельного страху тріпотіло тихо, мов пташине крило. Георг поповз по канаві далі, майже до того місця, де тільки що стояв вартовий. Валлау казав, що канава тут проходить під дорогою. Але як і куди вона далі стелеться, цього Валлау й сам не знав. Більше він не міг нічого сказати. Лише зараз Георг відчув себе зовсім самотнім. "Спокійно!" – тільки це слово ще бриніло у нього у вухах, голос друга, звук-амулет. "Ця канава, – вирішив він, – напевно, проходить під заводом і править за стік. Треба почекати, поки вартовий повернеться". Вартовий зупинився на краю канави, свиснув. Від Лібахської луки долинула відповідь. Зараз Георг міг визначити відстань між свистками, взагалі він зараз весь час щось визначав і вираховував.

Кожна клітина в його мозку працювала, кожен м'яз був напружений, кожна секунда заповнена, все життя було надзвичайно ущільнене, таке тісне, що дихати важко.

Коли він згодом опинився у смердючому стоку, йому раптом стало погано. Хіба тут можна повзти, тут можна тільки задихнутися. Він страшенно розлютився, адже він все-таки не щур і не тут він має померти. Але непроглядна темрява порідшала, і він побачив кільця брижів на воді. На щастя, заводський двір був невеликий, метрів сорок, не більше. Коли Георг виліз по той бік стіни, то побачив, що поле трохи піднімається вгору, до шосе, і його перерізає польова дорога. В кутку, між стіною й дорогою, було звалище. Георг не міг іти далі. Він присів і почав блювати.

Поле йшов старий чоловік з двома відрами на мотузку, перекинутому через плече. Він сподівався дістати у заводського сторожа поживок для кролів; у Вестгофені цього чоловіка прозвали Грибочок. Шість разів уже зупиняли старого на його короткому шляху. І щоразу він називав себе. Готліб Гайдріх з Вестгофена, на прізвисько Грибочок. "Очевидно, у таборі знову щось трапилось, – подумав Грибочок, шкандибаючи полем із своїми відрами під завивання сирени. – Як минулого літа, коли один з цих бідолах хотів утекти, а вони його застрелили. Сирена ще вила, а він уже був готовий. Раніше тут ніколи не було такого неподобства. І треба ж було влаштувати концтабір під самісіньким носом у селян. Правда, тепер можна щось заробити в цих краях, а раніше ледве перебивалися: кожную дрібницю треба було везти на ринок. Кажуть, що згодом селянам віддадуть в оренду землю, яку ті бідолахи осушують там, унизу... Тол не дивно, що вони тікають звідси. І орендна плата, кажуть, буде нижче, ніж у Лібаху".

Так міркував Грибочок; він іще раз обернувся, бо кортіло дізнатися, чого сидить на звалищі отой страшенно брудний чоловік. Коли старий побачив, що незнайомий блює,

він заспокоївся: все-таки є якась причина.

А Георг навіть не помітив Грибочка. Він ішов далі.

Спершу він хотів був податись до Ерленбаха, подалі від Рейну, але не наважувався перейти шосе. Він змінив своє ж рішення, якщо можна назвати рішенням раптовий імпульс. Втягнувши голову в плечі й пригнувшись, він пішов полем – зараз він почує наказ: "Стій!", пролунав постріл. Він ткнув ногою в пухку землю – зараз, зараз, моя люба., "Вони гукнуть мене, – подумав він, – потім вдарить постріл". Його коліна затремтіли, захотілося кинутись на землю. Але тут йому спало на душу: "Вони стрілятимуть мені в ноги, щоб узяти живим". Він заплющив очі. Свіжий ранковий вітерець навівав таку безмежну печаль, яка людині просто не під силу. Він пошкандибав далі і нараз зупинився. Перед ним на стежці лежала зелена стрічечка. Він вступився в неї, наче вона впала з неба, потім підняв її.

Тут перед ним немов із землі постала дівчинка у сарафанчику, волосся розчесане на проділ. Вони подивились одне на одного. Потім дівчинка перевела погляд на його руку. Він легенько смикнув дівчинку за косу і віддав їй стрічку.

Тоді дівча побігло до старої жінки, бабусі, що теж раптом з'явилася на стежці.

– Тепер заплітатимеш косу мотузком, так і знай, – мовила старенька й засміялася. Георгові вона сказала: – Хоч давай їй щодня нову стрічку.

– А ви відріжте їй косу, – порадив він.

– Отаке скажете, – відповіла стара й почала його розглядати.

Тут почувся голос Грибочка, що дійшов тим часом до оцтового заводу;

– Коробочко! – Так називали стару всі жителі Вестгофена, бо вона завжди носила з собою всяку всячину, потрібне й непотрібне: липкий пластир, нитки, цукерки від кашлю. Вона помахала висхлою рукою Грибочку, з яким колись танцювала і мало не одружилась, і на її зморщеному обличчі з беззубим ротом розпливлася моторошна усмішка, якою всміхаються дуже старі люди.

А Грибочок, побачивши, що дуже брудний незнайомець – він, мабуть, усе-таки має якесь відношення до оцтового заводу – крокує, поруч із бабусею та дівчинкою, цілком угамувався, бо його весь час щось муляло. А в Георга, що ішов за бабусею й дівчинкою, з'явилося таке почуття, ніби його хоч на кілька хвилин зарахували до живих. Стежка вела не тільки в село, як гадав Георг, а розгалузилась на дві: до села й до шосе. Стара запхнула стрічку в кишеню спідниці, до іншого дріб'язку, й потягла за косу дівчинку, що ледве стримувала сльози.

Вона прошамкала:

– Ви чули, яка тут була веремія – ой, ой!.. Як гуділо! Зараз тихо. Вони його схопили. Йому не до сміху. Ой, ой! – Коробочка то скигвила, то хихикала. На роздоріжжі вона зупинилась – Дивись! Туман розійшовся.

Георг подивився навколо. Туман справді розвіявся; блідо-голубе осіннє небо сяяло, чисте й ясне.

– Ой-ой! – скрикнула стара, бо два, ні, вже три літаки, блиснувши на сонці, каменем упали з небесної блакиті й почали описувати над дахами Вестгофена, над болотом та

полями широкі кола.

Георг попростував, тримаючись якнайближче до старої та її онуки, в напрямі до шосе.

Вони пройшли по шосе метрів десять, нікого не стрівши. Стара мовчала. Вона, здавалось, усе забула: Георга й дитину, сонце й літаки; вона думала про події тих давніх днів, коли Георга ще й на світі не було. Георг намагався триматися старої, він залюбки вчепився б за її спідницю.

Це ж він уві сні йде поруч із старою жінкою, тримається за її спідницю, а вона цього й не помічає. Зараз він прокинеться і почує, як у бараці репетує Логербер...

Праворуч починалася довга, обтикана зверху битим шклом стіна. Вони пройшли кілька кроків уздовж стіни, близько одне від одного, Георг був позаду. Раптом без гудка з-за їхніх спин випурнув мотоцикл. Якби стара обернулася, вона змушена була б повірити, що Георг провалився крізь землю. Мотоцикл промчав мимо.

- Ой, ой, - заскиглила стара, знову чимчикуючи по дорозі. Георг зник не тільки з її шляху, а й з пам'яті.

А Георг лежав по той бік стіни, його руки були скривавлені від битого скла, ліву руку біля великого пальця він розпоров, його одяг був розірваний, аж тіло світилося.

Чи зіскочать вони зараз з мотоциклів схопити його? З низького червоної цегли будинку з безліччю вікон долинали голоси, дзвінки й низькі, цілий хор задержуватих хлоп'ячих голосів. Яке слово, яку фразу хотіли вони, щоб він запам'ятав у цю його смертну годину? З супротивного боку виринув ще один мотоцикл і промчав мимо - в напрямку до табору Вестгофен. Але Георг відчув не полегшення, а біль у руці; він відкусив би її вище суглоба, коли б міг.

Біля лівої стіни червоного будинку - це було сільськогосподарське училище - стояла теплиця. Головний вхід і сходи були саме навпроти теплиці. Між фасадом училища і огорожею стояв сарай, що заважав Георгові бачити всю садибу. Він переповз туди. В сараї було тихо й темно.

Пахло ликом. Скоро його очі вже могли розглядіти великі в'язи лика, що висіли на стіні, різний реманент, кошики й одяг. Тепер усе залежало не від його кмітливості, а від того, що люди називають щастям, і він став спокійний, холонокровний. Георг відірвав якийсь клопоть. Притримуючи його зубами, він правою рукою перев'язав собі ліву. Не поспішаючи вибрав одяг: коричневу куртку з цупкого вельвету, із застібкою-блискавкою; натягнув її на своє просякнуте кров'ю й потом дрантя. Пошукав черевиків. Черевики були розкішні, якраз до ноги, міцні. Тільки вийти він не міг. Виглянув крізь щілину в дощаній стіні. Люди у вікнах, люди коло теплиці. Хтось зійшов з ганку і попростував до теплиці. Став біля дверей обличчям до сарая. Хтось гукнув з вікна, і чоловік повернувся до будинку. Тепер зробилося тихо. На шибках і на металевих деталях якоїсь машини, що лежали напіврозпаковані біля сходів, вигравали сонячні промені.

Раптом Георг кинувся до дверей і висмикнув ключа. Він усміхнувся до себе, сів на підлогу спиною до дверей. Він роздивлявся свої черевики. Дві-три хвилини тривав цей

останній відступ всередину себе самого, коли все на світі втрачено і на все наплювати. Якщо вони зараз зайдуть, то чим ударити – сокирою чи граблями? Що його привело до тям, Георг і сам не знав, у всякому разі, то була не зовнішня причина, – можливо, біль у руді, а може, відгук голосу Валлау в його вухах. Він знову встромив ключа і виглянув крізь шпарину в дверях. Перелізти через стіну назад на шосе він не наважувався. Між обтиканою битим шклом стіною і небом виднівся коричневий горбок з виноградниками; повітря було таке прозоре, що можна було перелічити вершечки виноградних ліз в останньому ряді, що виступав над блідо-голубою смутою. Коли Георг тупо дивився на горішній ряд виноградних ліз, хтось йому несподівано дав пораду, хтось незнайомий, що його Георг уже забув: чи то був сам Валлау з Руру, чи кулі з Шанхая, чи шуцбундівець[2] із Відня, який урятувався від небезпеки тим, що ніс на плечі якусь річ і цим відвернув від себе увагу, бо такий вантаж засвідчує, що людина йде з якоюсь певною метою. І от Георгіві, коли він сидів у сараї і дивився крізь шпарину у дверях на обтикану битим шклом стіну, цей порадник нагадав, що таким способом хтось у такому ж становищі уже колись урятувався – чи то з якогось будинку у Відні чи з хутора в Рурській області, чи з оточеного кварталу Чапеу[3]. І хоч Георг не уявляв собі, яке обличчя було у цього порадника – чи знайоме обличчя Валлау, чи жовте, чи коричневе, – але він одразу зрозумів: візьми машинну деталь, що лежить біля сходів. Вийти ти мусиш. Може, тобі й не пощастить, але іншого виходу немає. Твоє становище, щоправда, дуже скрутне, але ж і моє тоді...

Чи його взагалі не помітили, чи прийняли за службовця машинобудівного заводу, чи, може, за того, чию куртку він надів, але Георг пройшов між теплицею й ганком і далі крізь ворота на шлях за стіною училища. Біль у лівій руці, якою він підтримував деталь, був такий гострий, що інколи заглушував навіть страх. Георг ішов шляхом, що тягнувся паралельно шосе, вздовж невеликого ряду будинків, що дивилися вікнами на поля, а з верхніх вікон, мабуть, було і Рейн видно. Літаки все ще гули, крізь серпанок туману синіло небо; було десь під полудень.

Георгіві пересох язик, шорсткий зашкарублий одяг під курткою пік тіло, мучила нестерпна спрага. На лівому плечі погойдувалась машинна деталь, на якій теліпався фірмовий ярлик. Він саме хотів поставити свою ношу на землю і відпочити, коли його зупинили.

То був, певно, один з патрульних, який помітив його з шосе в просвіті між двома будинками – постать зовсім не підозрілої людини, що йде полем з вантажем на плечі під ясным полуденним небом. Патрульний зупинив його тому, що зупиняв кожного. І зразу ж відпустив кивком, як тільки Георг показав фірмовий ярлик. Можливо, Георг міг би спокійно дійти аж до Оппенгайма або ще й далі – так йому й радив учинити той порадник, що допоміг йому вийти з сарая. Георг навіть чув тихий, але наполегливий голос, який наказував: йди далі, йди далі! Але окрик патрульного позбавив його мужності, і він раптом поніс свою машинну деталь далі від шосе в поле в напрямку до Рейну, до села Бухенау. Чим гучніше калатало його серце, тим тихішим ставав голос, який не радив іти польовою стежкою, і зрештою його геть заглушили шалене

тьохкання його серця і опівденний дзвін в Бухенау – гучний сумний дзвін. Над селом, в яке він входив, нависло шкляне небо. Він уже й сам збагнув: тут пастка.

Він минає двох вартових. Відчуває у себе на спині їхні пильні погляди. Ледве він вийшов на вулицю села, як почув свист, тонкий свист, що пронизав усю його істоту.

Нараз село завирувало. Чути свистки з краю в край.

Лунає команда: "Всі по хатах!" Широкі ворота риплять.

Георг поставив свою ношу на землю, прослизнув у найближчий двір і сховався за штабелями дров. Село оточили.

Це сталося небавом по полудню.

Франц щойно зайшов до їдальні в Грізгаймі. Він саме дізнався, що Оклецька заарештовано. І от Антон хапає його за руку і розповідає усе, що знає.

Цієї хвилини чабан Ернст постукав у кухонне вікно Мангольдів. Софі відчинила йому й засміялася. Вона повненька і міцна, але з тонкими руками. Він просить Софі підігріти йому картопляний суп, бо його термос зіпсувався. Софі каже, щоб він зайшов і поїв укупі з усіма. Адже вівці може постерегти й Неллі.

Його Неллі, говорив Ернст, не собака, а справжній янгол! Але він має совість, і йому недурно платять гроші.

– Софі, – сказав Ернст, – принеси-но мені гарячого картопляного супу в поле і не дивись на мене так. Коли ти так зориш на мене своїми золотавими оченятками, я сам не свій.

Він пішов полем до своєї будки на колесах. Вибрав місце на сонечку, простелив кілька газет, зверху поклав пальто. Сів і почав чекати. Він задоволено дивився, як наближається Софі. "Мов те яблучко, – думав він, – кругленька, соковита, і на гарненьких черешках".

Софі принесла йому суп, а від себе картопляники з грушевою начинкою. Вони разом училися в Шмідтгаймській школі.

Вона сіла біля нього.

– Дивно, – сказала вона.

– Що?

– Що саме ти – чабан.

– Вони мені недавно те ж саме сказали там, унизу, – промовив Ернст. Він показав на Гехст. – "Ви молодий і дужий, природа призначила вас для чогось кращого. – Ернст дуже швидко міняв вираз обличчя і голос – це був то Майєр з бюро праці, то Герстль з "Трудового фронту", то Крауз – бургомістр Шмідтгайма, і лише зрідка сам Ернст. – Чому б вам не віддати своє місце старішому одноколінникові?" Тоді я відповів, – продовжував Ернст, похапцем проковтнувши кілька ложок супу: – "В моїй родині професія чабана спадкова, починаючи з Вілігіса".

– З якого Віллі... – спитала Софі.

– Це саме й вони мене спитали там, унизу, – сказав Ернст, уминаючи картопляники з грушевою начинкою. – Ах, у школі ви, мабуть, усі прогавили це. Потім вони мене спитали, чому я не жонатий, адже інші вже жонаті і в них в діти, хоч їм куди важче

заробляти свій хліб.

- Що ж ти сказав? - спитала Софі трохи захриплим голосом.

- Ах, - відповів Ернст з невинним виглядом, - я сказав, що справа вже лагодиться.

- Як? - зацікавлено спитала Софі.

- Бо я вже заручений, - промовив Ернст, опустивши очі, причому помітив, що Софі трохи зблідла і наче зів'яла. - Я заручений з Маріхен Віленц з Боценбаха.

- А-а, - промовила Софі, низько нахиливши голову і розгладжуючи спідницю на колінах, вопа ж іще школярка, твоя Маріхен Віленц із Боцелбаха.

- Нічого, - відповів Ернст, - я почекаю, поки моя наречена підросте. Це дуже довга історія, я тобі її колись розповім.

Софі вирвала травинку, розправила її і прикусила зубами. Вона промовила zarazом сумно і глузливо:

- Закохані, заручені, одружені...

І Ернст, що навмисно дражнив її, - він уважно стежив за нею і все бачив: і зміни її настрою, і тремтячі руки, - поставив вилізани тарілки одна на одну й сказав:

- Дякую, Софі. Коли ти все так добре робиш, як картопляники, то для чоловіка ти чистий скарб. Подивись на мене ще разочок. Коли ти так поглядаєш на мене своїми чудовими оченятками, я можу забути Маріхен хоч би й навіки.

Він подивився услід Софі, що йшла додому, брязкаючи тарілками, потім гукнув:

- Неллі!

Собачка стрибнула Ернстові на груди, стала лапками йому на коліна й дивилася на хазяїна - чорний клубочок безоглядної відданості. Ернст притулився обличчям до собачої мордочки, ніжно погладив руками її по голові й сказав:

- Неллі, а ти знаєш, кого я найдужче люблю? Ти знаєш, як звуть ту, що мені найбільше подобається на всьому світі? Її звуть Неллі.

Сторож сільськогосподарського училища імені Дарре задзвонив на обід не опівдні, а на п'ятнадцять хвилин пізніше. Один з підлітків, Гельвіг, учень-садовод, побіг спершу в сарай, щоб узяти з гаманця у вельветовій куртці двадцять пфенігів. Він був винен ці гроші товаришеві за два білети лотереї зимової допомоги. Цілий рік при училищі працювали курси, головним чином, для синів і дочок навколишніх селян. При училищі було також своє дослідне господарство, де, крім курсантів, на звичайних договірних умовах працювало ще кілька садоводів і учнів.

Учень Гельвіг, високий, білявий, кмітливий хлопчина із жвавими очима, спершу здивовано, потім схвилювано й сердито оглянув весь сарай, шукаючи куртку. Цю куртку він придбав минулого тижня, після свого першого побачення з дівчиною. Він би не купив її, якби не одержав невеликої премії за перемогу в конкурсі. Він покликав своїх товаришів, які вже сиділи за столом. Світла їдальня з чисто вимитими дерев'яними столами була гарно оздоблена: на стінах висіли оббиті квітами й свіжим листям портрети Гітлера, Дарре і кілька краєвидів. Спочатку Гельвіг подумав, що товариші жартували з нього. Вони дражнили його, що він, мовляв, купив собі завелику куртку, бо думає ще підрости, і заздрили йому, що в нього така хороша

дівчина. Молоді хлопці із свіжими простодушними обличчями, в яких уже проглядало щось доросле, як і в самого Гельвіга, – запевнили його, що не чіпали куртки, і одразу ж заходилися шукати її. Незабаром почулися крики:

– Що це за плями?

– У мене відірвали підкладку! – вигукнув котрийсь.

– Тут хтось був, – сказали хлопці. – Твою куртку, Гельвігу, вкрали. І Гельвіг ледве стримував сльози. Нарешті з їдальні прийшов черговий. Що вони там роблять, ці хлопці? Гельвіг, блідий від люті, розповів, що у нього вкрали куртку. Покликали чергового вчителя й сторожа. Широко розкрили двері. Тоді всі побачили плями на одязі і розірвану підкладку старої куртки, забризкану кров'ю.

Ах, якби з його куртки теж тільки вирвали підкладку!

В обличчі Гельвіга уже не лишилося нічого дорослого.

Від гніву й кривди воно стало зовсім дитячим.

– Якщо знайду, я його вб'ю, Ц заявив він. Його анітрохи не втішало те, що Мюллер не знаходив своїх черевиків. Він єдиний син багатих селян і може купити собі нові. А йому, Гельвігу, тепер знову доведеться без кінця відкладати.

– Заспокойся, Гельвігу, – сказав йому сам директор, він саме обідав, і сторож покликав його, – заспокойся і якнайточніше опиши свою куртку. Цей пан з кримінальної поліції лише тоді зможе її тобі повернути, коли ти її точно опишеш.

– А що було в кишенях? – ласкаво спитав маленький незнайомий панок, коли Гельвіг кінчив описувати куртку; сказавши "і внутрішні застібки-блискавки", хлопець мало не розплакався.

Гельвіг подумав.

– Гаманець, – сказав він, – у ньому марка і двадцять пфенігів... носовичок... ніжик.

Йому ще раз усе прочитали і дали підписатися.

– А де я можу одержати свою куртку?

– Тобі скажуть, мій хлопче, – сказав директор.

Правда, все це анітрохи не втішило Гельвіга, та все-таки йому було не так прикро, бо його куртку вкрав не звичайний злодій. Шкільний сторож, як тільки оглянув сарай, одразу ж зрозумів зв'язок між подіями. Він тільки спитав директора, чи не подзвонити куди слід.

Коли Гельвіг зійшов униз – слідом за ним Мюллеру довелося описувати свої черевики, – всю ділянку між училищем та заводською стіною вже було оточено. Вже знайшли місце, де Георг перескочив через стіну і пошкодив плодові дерева. Коло стіни й сарая стояли вартові.

А біля них юрмилися вчителі, садоводи, учні. Обідню перерву довелося продовжити; гороховий суп у великих казанах узявся жирною плівкою.

За кілька метрів від есесівців літній садівник, очевидно, зовсім байдужий до всієї цієї метушні, вирівнював доріжку. Він був з того ж села, що й Гельвіг. Бліде Гельвігове обличчя розпашілося – він старанно й поквапно відповідав на всі запитання; хлопець зупинився біля літнього садівника, либонь, тому, що той його ні про що не питав.

- Кажуть, що мені повернуть куртку, - промовив Гельвіг.

- Он як? - озвався садівник.

- Мені сказали описати її дуже детально.

- І ти її описав дуже детально? - спитав садівник Гюльтшер, не підводячи очей від своєї роботи.

- Звичайно, мені ж так сказали.

Сторож удруге подзвонив на обід. В їдальні все почалося знову. Уже пішла чутка, що в Лібау і Бухенау членам гітлерюгенду[4] дозволили взяти участь у розшуках. Всі знов почали розпитувати Гельвіга. Але тепер він мовчав.

Здавалося, він боровся з новим, ще сильнішим приступом смутку. Раптом він згадав, що в куртці лежав членський квиток гімнастичного товариства Бухенау. Чи не треба додатково повідомити про це? "Навіщо тому злодієві квиток? Він може просто його спалити сірником. Але де втікач візьме сірника! Він може роздерти квиток й викинути в нудник. Але хіба втікачеві так легко зайти, куди він схоче? Він просто затопче шматки десь у землю", - подумав хлопець і чомусь утишився. Після обіду він спеціально пройшов ще раз мимо старого садівника. На цього чоловіка, свого односельця, він звертав не більше уваги, ніж підлітки взагалі звертають на старих людей; про них тільки й поговорять трохи, коли вони вмирають. І тепер Гельвіг без жодної причини зупинився за спиною старого Гюльтшера, що садив біля дороги цибулю. Хлопець мав добру репутацію і серед членів гітлерюгенду, і серед учнів-садоводів, і досі у нього все було гаразд. Це був ширий, міцний і спритний хлопець. В тому, що людям, ув'язненим у таборі Вестгофен, там і місце, як божевільним у будинку для божевільних, - в цьому він був переконаний.

- Послухай-но, Гюльтшере, - озвався він.

- Чого тобі?

- У куртці в мене був ще й членський квиток.

- Ну то й що?

- Чи не треба заявити ще й про це?

- Ти ж уже все розповів, тобі ж так сказали, - промовив садівник. Він уперше підвів очі на хлопця і додав - Ти не турбуйся, куртку тобі повернуть.

- Ти так думаєш? - спитав хлопець.

- Атож. Вони його напевне впіймають, може, навіть іще сьогодні. Скільки вона коштувала?

- Вісімнадцять марок.

- Значить, добра річ, - сказав Гюльтшер, наче знову хотів роз'ятрити хлопцеве горе.

- Одягнеш, коли підеш гуляти із своєю дівчиною. А той, - він невиразним жестом показав кудись удалину, - той уже давно буде мертвий.

Хлопець зморщив лоба.

- Ну то й що? - спитав він брутально й задирливо.

- Та нічого, - відповів старий Гюльтшер - зовсім нічого. "Чого це він на мене так дивно поглянув", - подумав малий Гельвіг.

VI

У дворі, де Георг сховався за штабелем дров, уздовж і впоперек висіли мотузки для білизни. З хати вийшли дві жінки з кошиком, стара й молода. Стара ступала твердо, випроставши спину, молода ішла зітнувшись, і обличчя в неї було стомлене. "Якби ж то ми лишилися разом, Валлау, - подумав Георг; в околиці села долинув несамовитий галас, - подивився б ти на мене..."

Жінки помацали білизну. Стара сказала:

- Надто вогка, ще не можна прасувати.
- Вже можна, - сказала молода і почала складати білизну в кошик.
- Надто мокра, потвердила своє стара.
- Можна вже прасувати, - сказала молода.
- Надто мокра, - повторила стара.

Молода жінка відповіла:

- Кожен робить по-своєму. Ти любиш прасувати сухе, а я вогке.

Вони квапливо почали знімати білизну з мотузок.

А там, у селі, почалася тривога! Молода гукнула:

- Послухай-но!
- Так, так, - зітхнула стара.

Молода крикнула, і голос її був такий дзвінкий, що мало не зірвався:

- Чуєш, чуєш?
- Я ще не оглухла, - сказала стара. - Підсунь-но сюди кошика.

Цю мить з хати надвір вийшов штурмовик. Молода жінка сказала:

- Звідки це ти йдеш такий вичепурений? Напевне, не з виноградника?

Чоловік розкричався:

- Чи ви, жінки, з глузду спали? Поратися зараз з білизною! Чистий сором! У селі сховався хтось із вестгофенських. Ми тут усе обшукаємо.

- Ах, завжди щось трапляється, - вигукнула молода жінка. - Вчора - свято врожаю, позавчора - 144-й полк, сьогодні ловлять втікача, а завтра приїде гауляйтер.[5] А ріпа? А виноград? А білизна?

- Заткни пельку, - гримнув чоловік, тупнувши ногою. - А чому ворота не зачинені? - Він пішов через двір, гупаючи чоботями. Була розчинена лише одна ворітниця. Щоб зачинити ворота, треба було відхилити й другу ворітницю, і потім зачинити обидві. Стара допомагала йому. "Валлау, Валлау", - думав Георг.

- Анно, - сказала стара, - зачини ворота на засув, - І додала - Минулого року я ще сама могла це робити.

- Я ж тут, - пробурмотіла молода жінка.

Ледве вона замкнула ворота на засув, як до гамору, що долинав з села, долучилося щось нове - швидкий, лункий тупіт чобіт, а потім грюкіт кулаків у замкнені ворота. Молода жінка відсунула засув, і у двір вдерлося кілька підлітків з гітлерюгенду. Вони кричали:

- Впустіть нас! Тривога! Ми шукаємо. У селі хтось сховався. Мерщій! Впустіть нас!

- Стій, стій, стій, - сказала молода жінка. - Ви тут по вдома, а ти, Фріце, йди у кухню, суп готовий.

- Пусти їх, мамо. Так треба. Я сам їм все покажу.

- Де це ти їх водитимеш? У кого? - вигукнула жінка.

Стара з несподіваною силою схопила її за руку.

А підлітки з Фріцом попереду один по одному перескочили через кошик з білизною, і скоро почулись їх свистки з кухні, з хліва, з кімнат. Дзень - уже й розбили щось.

- Анно, - сказала стара, - не бери все це так близько до серця. Вчись у мене. На світі є речі, які можна змінити, і є речі, яких не можна змінити. З цим треба миритися. Ти чуєш, Анно! Я знаю, Анно, тобі й так не пощастило, що ти побралася з найгіршим з моїх синів, з Альбрехтом. Його перша дружина була така ж, як він. Тут усе було, як у свинюшнику. А ти завела справжнє селянське господарство. Та й Альбрехт змінився. Раніше він ходив на виноградник, як на поденне, коли йому заманеться, а решту часу байдикував, тепер він теж багато чого навчився. Та й дітей від його першої дружини, тієї поганки, не впізнати, наче ти їх вдруге народила. Тільки терпіння тобі бракує. Але треба виждати. Колись усе це минеться.

Невістка відповіла трохи спокійніше. В її голосі бриніли тільки нотки суму: хоч як вона старалася, її життя дало їй повагу людей, та не дало щастя.

- Так, але потім почалось оце. - Вона показала на дім, звідки долинав різкий нахабний пересвист, а потім - на ворота, за якими не вгавав гамір. - Це мені стало поперек дороги, мамо. А діти, яких я, обливаючися потом, довела була до пуття, знову стали такими ж брутальними й зухвалими, як і раніше, а Альбрехт знову перетворився в таку ж огидну тварюку, як колись. Ах!

Вона пхнула ногою поліно, що стирчало із штабеля.

Прислухалася. Потім затулила вуха руками й засмучено промовила:

- І треба ж було йому сховатись саме в Бухенау. Тільки цього мені ще бракувало. Бандит! Як скажений собака, вривається в тихе село. Чого б йому не сховатись у болоті? Навіщо було нас усіх втягати в цю історію? Хіба мало луків біля води, де можна пересидіти?

- Берися за кошика, - сказала стара. - Білизна зовсім мокра. Хіба не краще було зняти її після обіду?

- Кожен робить так, як його рідна мати вчила. Я прасую мокру білизну.

Цієї миті з вулиці почулося таке ревіння, на яке людські голоси і не здатні. Але й не звіряче. Немовби раптом з'явилися на світ якісь істоти, що про їх існування ніхто й не знав. Коли Георг почув це, очі йому загорілися, зуби вискалилились. Але водночас в його душі забринів тихо, чисто й ясно вічно живий і нездоланий голос, і він почутив, що ладен зараз же умерти так, як він, правда, не завжди жив, але як завше хотів жити: мужньо й спокійно.

Жінки поставили кошики. І темна сітка зморщок, рідких і великих у молодії, тонких і густих у старії, вкрила їх зблідлі, наче освітлені зсередини, обличчя. З будинку через двір на вулицю промчали хлопчак.

Знову загрюкали в ворота. Стара отямилася, схопилася за важкий засув і, може, востаннє в житті, все-таки відсунула його сама. Юрба підлітків, старих жінок, селян та штурмовиків удерлася на подвір'я з криками:

- Мамо, мамо! Пані Альвін! Мамо! Анно! Пані Альвін, ми його спіймали! Диви, диви, тут поруч, у Вурмсів, сидів у собачій будці. А Макс з Карлом були на полі. Він був в окулярах, той чоловіча. Тепер вони йому і не потрібні!

Його відвезуть на машині Альгайера. Та ось тут, поруч, у Вурмсів. Яка шкода, що не у нас! Глянь-но, мамо, глянь!

Молода жінка теж трохи вгамувалась і підійшла до воріт; на її обличчі був такий вираз, ніби їй кортить глянути саме на те, на що заказано дивитися. Вона випросталася, стала навшпиньки і тільки один раз глянула поверх людей, що товпилися на вулиці біля машини Альгайера.

Потім відвернулася, перехрестилась і побігла до хати.

Стара пішла за нею, голова її трусилася, наче вона раптом постаріла на багато років. Кошик з білизною лишився серед двору. Там тепер було тихо й порожньо. "В окулярах, - подумав Георг. - Отже, Пельцер. Як він потрапив сюди?"

Годиною пізніше Фріц побачив за огорожею запаковану деталь машини. Його мати, бабуса й кілька сусідів стовпилися навколо і з подивом розглядали її. З фірмового ярлика вони дізналися, що ця деталь з Оппенгайма і призначена для училища Дарре. Одному з Альвінів довелося знову запустити мотор. Машиною він дістався до училища за кілька хвилин. Там його почали розпитувати: що розказував брат перед тим, як знову пішов у поле, як він доставив втікача до табору.

- Його там били? - спитав Фріц з палахливими очима, переступаючи з ноги на ногу.

- Били? - сказав Альвін. - Бодай тебе так били.

Я просто здивований, як пристойно його прийняли.

Пельцеру навіть допомогли злізти з машини. Його тіло - він чекав, що його битимуть, - зразу обважніло, коли його взяли під пахви і обережно завели в приміщення. Без окулярів він нб міг дізнатися з виразу облич, що означає ця обережність. Усе було наче в імлі. Його пойняла безмежна втома - для нього все було втрачена.

Його завели не в комендантський барак, а в кімнату до Оверкампа.

- Сідайте, Пельцере, - зовсім миролюбно сказав комісар Фішер. - Очі й голос у нього були такі, які й годиться мати людям, чия професія полягає у тому, щоб витягати з людей каяття, таємниці, визнання провини.

Оверкамп, згорбившись, сидів осторонь і кутив. Він, очевидно, передав Пельцера своєму колезі.

- Невеличка прогулянка, га? - сказав Фішер. Він розглядав Пельцера, що сидів, похитуючись усім тілом.

Потім Фішер почав переглядати документи. - Пельцер Ойген, народився 1908 року в Ганау. Правильно?

- Так, - тихо сказав Пельцер. Це було перше його слово, вимовлене після втечі.

- Як ви могли піти на таке, Пельцере, саме ви, послухатися такої людини, як Гайслер? Дивіться, Пельцере.

Минуло рівно шість годин п'ятдесят п'ять хвилин з того моменту, як Фюльграбе вдарив лопатою вартового. Чоловіче, чоловіче, скажіть, чи давно ви це задумали?

Пельцер мовчав.

- Невже ви не розуміли, Пельцере, що з цього нічого не вийде? Невже не спробували відрадити інших?

Пельцер відповів тихо-тихо, бо кожен звук наче колов його:

- Я ж нічого не знав.

- Що, що? - спитав Фішер усе ще спокійним голосом. - Фюльграбе подає знак, і ви тікаєте. Чому ж ви побігли?

- Всі так зробили, - сказав Пельцер.

- Звичайно. І ви хочете переконати мене, що нічого не знали? Отаке скажете!

- Ні, не знав, - сказав Пельцер.

- Ах, Пельцере! Пельцере!

У Пельцера було таке почуття, яке буває у смертельно змороженої людини, коли дзвонить будильник, а вона намагається не чути його.

Фішер говорив далі:

- Коли Фюльграбе ударив першого вартового, другий стояв біля вас, і ви тієї ж миті, як було домовлено заздалегідь, кинулися на другого вартового.

- Ні! - вигукнув Пельцер.

- Що ні? - Я не кинувся.

- Так. Прошу пробачення, Пельцере. Біля вас, Пельцере, біля вас стояв другий вартовий, і тоді, тієї ж миті Гайслер і той... як його... ну, Валлау, кинулися, які було домовлено, на другого вартового, що стояв саме біля вас.

- Ні, - знову сказав Пельцер.

- Що ні?

- Це не було домовлено...

- Що не було домовлено?

- Що він стоятиме біля мене. Він підійшов тому, що... тому що... - Пельцер намагався згадати, але зараз це було так само неможливо, як підняти важку свинцеву гирю.

- Сядьте зручніше, можете спертися на спинку, - сказав Фішер. - Отже, нічого не було домовлено. Ви нічого не знали. Просто побігли. Коли Фюльграбе вдарив першого, Валлау і Гайслер кинулися на другого вартового, який випадково опинився біля вас, саме біля вас, Пельцере! Вірно?

- Так, - нерішуче промовив Пельцер.

Фішер гукнув:

- Оверкампе!

Оверкамп устав, наче він був Фішерів підлеглий, а не навпаки. Пельцера, який зовсім і не помітив, що у приміщенні є третя особа, пересмикнуло. Він навіть

прислухався.

- Викличте сюди Георга Гайслера на очну ставку.

Оверкамп зняв телефонну трубку і сказав:

- Так. - І потім до Фішера: - Він ще не зовсім придатний до допиту.

- Або він придатний, або ні, - сказав Фішер. - Що це означає - не зовсім?

Тепер до Пельцера підійшов Оверкамп. Він сказав різкіше, ніж Фішер, але не грубо:

- Пельцере, опануйте себе! Гайслер нам щойно зовсім інакше все це описав. Прошу вас, опануйте себе, Пельцере, покличте на допомогу свою пам'ять і останні рештки розуму.

VII

Георг лежав під сіро-блакитним небом у борозні на полі, за сто метрів від шосе на Оппенгайм. Тільки б тепер не застрягти. До вечора необхідно бути в місті. Місто - як печера з темними завулками й звивистими ходами.

Спочатку він намислив собі таке: до ночі дістатися Франкфурта, і - зразу ж до Лені. Тільки б дійти до Лені, а далі все вже буде простіше. Півтори години їзди залізницею між життям і смертю - це він уже якось витримав. Хіба досі йому не фортунило? Хіба малося не так, як він спланував? Шкода тільки, що витратив зайвих три години.

Правда, небо ще блакитне, але туман з річки вже огортає поля. Невдовзі автомашини на шосе, попри надвечірнє сонце, засвітять фари.

У нього одне нестримне бажання, сильніше за страх, за голод і спрагу, сильніше за набридливий біль у руці - пов'язка вже давно пересякла кров'ю - бажання залишитися лежати тут. Адже скоро ніч. Тебе вже зараз укриває туман, сонце блякне, повите густою пеленою. Вночі тебе тут не шукатимуть. Ти зможеш відпочити.

А що сказав би Валлау? Той, напевне, сказав би: "Коли хочеш загинути, залишайся. Відірви шмат од куртки.

Зроби нову перев'язку. Іди до міста. Все інше - безглуздя".

Георг перевернувся на живіт. Коли він одривав від руки присохлий клопоть, у нього аж сльози потекли з очей. Йому знову стало зле, коли він побачив свій великий палець, такий набряклий і чорно-синій. Затягнувши зубами вузол нової пов'язки, він заново відкинувся на спину. Завтра треба пошукати когось, хто перев'яже йому руку. Раптом він поклав усі надії на завтрашній день, ніби час у своєму плині сам несе людину до здійснення її надій.

Чим густішав туман, тим яскравіше синіли волошки.

Георг лише тепер їх зауважив. Якщо він до ночі не приб'ється до Франкфурта, то, либонь, хоч пощастить послати Лені звістку. І на це потратити марку, яку він знайшов у куртці? Від самої втечі він майже не згадував про Лені, або згадував, як про придорожню віху, видкий сірий камінь. Скільки сил, скільки годин дорогоцінного сну він змарнував, мріючи про цю дівчину, яку щастя привело на його шлях рівно за три тижні до його арешту! "Але я не можу собі уявити її, - думав він, - а Валлау і всіх інших - можу". Валлау він бачив найвиразніше, інших - не так, бо вони губилися в тумані.

Ще один день наближається до кінця, один з вартових підходить до нього й каже:

"Ну, Гайслере, чи довго це ще триватиме?" Він дивиться якимось хитруватим поглядом.

Георг мовчить. Усвідомлення того, що він пропащий, переплітається з невиразною думкою про втечу.

На шосе вже миготіли перші фари. Георг переповз через канаву. І несподівано, мовби поштовх у мозку: мене ви ніколи не впіймаєте! Цей же поштовх підкинув його на машину пивоварного заводу. Від болю йому потемніло в очах, бо, стрибаючи на ходу, він ухопився за борт хворою рукою. Вони в'їхали насправді не зразу, як йому здалось, а лишень за чверть години на якесь подвір'я у завулку Оппенгайма. Водій тільки тепер помітив пасажира. Він пробурмотів:

- Чи скоро ти там?

У тому, як Георг скочив з машини, як непевно ступив по землі, водій помітив щось дивне; він іще раз повернув голову:

- Хочеш під'їхати до Майнца?

- Так, - відповів Георг.

- Зачекай трохи, - сказав водій.

Георг засунув хвору руку за борт куртки. Досі він бачив водія лише ззаду. Та й зараз він не міг розглядіти його лиця, бо водій щось писав у блокноті, притуливши його до стіни. Потім він пішов через двір.

Георг чекав. Біля воріт вулиця трохи підіймалася вгору. Тут ще туман не спав. Здавалося, що поволі згасає літній день, так м'яко лежало світло на бруку. Навпроти була бакалійна крамниця, поруч пральня, а далі м'ясна.

Коли двері крамниць відчинялися, дзеленчали дзвіночки.

Пройшли дві жінки з пакунками, хлопчик жував сосиску.

Сила й блиск щоденного життя - як він зневажав їх колись! О, якби можна було зайти туди і замість того, щоб чекати тут, бути прикажчиком у бакалійній крамниці, посильним у м'ясній, гостем в одній з цих квартир! У Вестгофені він собі інакше уявляв вулицю міста. Він гадав, що на кожному обличчі, на кожному камені бруку можна побачити печатку ганьби, що смуток притлумлює людські кроки й голоси, навіть дитячі розваги. А тут була зовсім спокійна вулиця, люди здавалися вдоволеними.

- Гансе! Фрідріху! - з вікна над пральнею гукнула стара жінка двох штурмовиків, що прогулювались із своїми відданицями. - Ідіть нагору, я вам приготую каву.

Може, Майснер і Дітерлінг теж отак прогулюються з своїми відданицями, коли їм дають відпустку. Коли ж ті четверо, пошепотівшись, крикнули "Йдемо!" і зайшли в будиночок, а жінка із вдоволеною посмішкою зачинила вікно, рада з того, що до неї йдуть веселі, молоді гості - либонь, родичі, - Георга охопив такий сум, якого він, здається, не знав ніколи в житті. Він би заплакав, аби його не заспокоїв той голос, який у найтяжчому сні втішає людину тим, що зараз усе це вже не має значення. "А все-таки має", - подумав Георг. Повернувся водій, здоровенний чолов'яга з чорними пташиними очима на м'ясистому обличчі.

- Залазь, - сказав він.

Коли машина виїхала за місто, вже добре посутеніло.

Шофер почав лаяти туман.

- А нащо тобі в Майнц? - раптом спитав він.

- Іду в лікарню, - відповів Георг.

- В яку?

- В мою стару.

- Ти, мабуть, любиш нюхати хлороформ, - сказав водій. - А мене в лікарню і калачем не принадиш. У лютому під ожеледь...

Вони мало не наїхали на дві машини, що зупинилися попереду. Водій загальмував і вилаявся. Переднім машинам есесівський патруль саме дав дозвіл їхати далі. Патрульні підійшли до машини пивоварного заводу. Водій подав свої документи. Георг почув:

- А ви там? "Все обійшлося не так уже й погано, - подумав Георг, - я зробив тільки дві помилки. На жаль, усього не завбачиш". Він зараз почував себе достеменно так, як під час першого арешту, коли його дім несподівано оточила поліція: він швидко зібрав докупи думки, блискавично викинув за борт весь мотлох, попрощався з усім і ось...

На ньому була коричнева вельветова куртка. Вартовий зіставив прикмети. "Дивно, скільки можна знайти упродовж трьох годин вельветових курток між Вормсом і Майнцом", - сказав комісар Фішер, коли Бергер недавно привів до нього ще одного у вельветовій куртці. Тутешні мешканці, очевидно, любляють такий одяг. Всі інші Георгові прикмети було взято з документів від грудня тридцять четвертого року, коли його привезено до Вестгофена. "Крім куртки, жодна з прикмет не підходить", - додумав вартовий. Цей може бути йому за батька, а втікач одного віку з самим вартовим. Молодий хлопець зі свіжим зухвалим обличчям, а в цього пласка, кисла пика з товстим носом і вивернутими губами. Він махнув рукою:

- Хайль Гітлер!

Кілька хвилин вони мовчки їхали із швидкістю вісімдесят кілометрів на годину. Раптом водій знову загальмував посеред голого, безлюдного шляху.

- Злазь! - наказав він.

Георг хотів щось сказати.

- Злазь! - погрозово повторив водій, і його м'ясисте обличчя скривилося, бо Георг не поспішав. Він зробив такий рух, ніби хотів скинути Георга. Георг зіскочив, знову забив хвору руку й тихенько зойкнув. Він пошкандибав далі, а фари машини пивоварного заводу блиснули мимо, і їх зразу ж поглинув туман, який недавно спустився. Повз Георга раз у раз проносилися машини, але він уже не наважувався їх зупиняти. Він не знав, скільки ще годин треба йти, скільки годин він уже йде.

Георг хотів довідатися, де саме він знаходиться між Оппенгаймом і Майнцом - він якраз проходив маленьким селом з освітленими вікнами, - але не насмілювався спитати про назву села. Іноді хтось з перехожих або з тих, що зорили з вікон, так пильно дивився на нього, що він проводив по обличчю рукою, наче бажаючи стерти ці погляди.

Які це він украв черевики, що несуть його все вперед і вперед" коли сам він уже втратив бажання й волю йти далі? Раптом він зовсім близько почув якийсь дзенькіт.

Рейки кінчались біля маленького майдану. Георг змішався з юрбою на кінцевій зупинці трамвая. Він заплатив тридцять пфенігів, розмінявши свою марку. У вагоні – спочатку напівпорожньому, а з третьої зупинки, коло якогось заводу, переповненому вщерть – Георг сидів, опустивши очі. Він ні на кого не дивився, радів з тепла й тисняви; зараз він був спокійний і почувався майже в безпеці. Коли ж хтось штовхав його або дивився на нього, він холодів зі страху.

Він зійшов на Августінерштрассе і подався вздовж трамвайної лінії у глиб міста. Раптом з його пліч немов звалився важкий тягар. Якби не боліла рука, він би почувався зовсім легко. Це зробила вулиця, люди, взагалі місто, яке нікого не залишає цілком самотнім, або принаймні гак здається. Адже одні з цих тисяч дверей гостинно відкрились би і для нього, тільки б знайти їх! У крамниці він купив дві булочки. Оці розмови старих і молодих жінок навколо нього про ціни на хліб, про його якість, про дітей і чоловіків, які їстимуть цей хліб, – невже вони й справді не припинялися ніколи? "А ти що думав, Георге? – сказав він собі. – Це ніколи не припинялось і ніколи не припиниться". Він на ходу поїв і струсив кришки з Гельвігової куртки. Заглянув крізь ворота у двір, де стояла колонка. Побачивши, як діти п'ють воду з кварта, що висить на ланцюжку, він зайшов у двір і напився. Потім попростував до широкої площі, яка здавалась імистою, порожньою. Він залюбки присів би, але не наважувався.

Нараз пролунав дзвін, такий гучний і так близько, що аж загула стіна, до якої притулювся знесилений Георг. Туман на площі трохи розвіявся, і він подумав, що до Рейну вже недалеко. Він спитав про це якусь дитину, що зухвало відповіла:

– Чи ви часом не топитися зібрались?

Тепер він помітив, що це зовсім не дитина, а хирлява жінка, нахабна й зажерлива. Вона сподівалась, що він домагатиметься супроводити її вниз, до Рейну. Але, стрівшись з нею. Георг вирішив не йти туди. Думки, що мучили його весь час, підказали рішення: не переходити на той берег по одному з великих мостів, а переночувати тут, у місті. Саме тепер мости, напевно, охороняють вдвічі пильніше. Це тяжче, зате розумніше. Залишитися на лівому березі. Спробувати перебратися на правий берег нижче за течією. Йти до свого міста не просто, а в обхід.

Він байдуже подивився вслід дівчині. Може, її швидка нерівна хода нагадала йому його дівчину чи, може, йому кожна дівчина нагадує її? На якусь мить в його уяві промайнув образ Лені. Справді, збираючись іти, Лені точнісінько, як ця дівчина, знизувала плечима.

Дзвін затих. Раптова тиша на площі і те, що стіна, до якої він притулювся, перестала дрижати й наче знову скам'яніла, ще раз дали йому відчуття, який потужний і гучний був дзвін. Він навіть відступив од стіни і глянув угору, на дзвіницю. Йому аж запаморочилося в голові, поки він знайшов найвищий шпиль, бо над двома вежами, що немов горнулися одна до одної, підносилися у вечірнє осіннє небо ще одна, так вільно, легко й сміливо, що йому стало боляче. Несподівано йому спало на думку, що в такому великому соборі є де посидіти. Він пошукав очима вхід. То були двері, а не портал. Собі самому на подив, він увійшов. І зразу ж упав на найближчу лаву. "Отут, – подумав

Георг, – я зможу відпочити". Він озирнувся. Таким маленьким він ще ніколи себе не почував навіть під безмежним куполом неба. Помітивши трьох-чотирьох жінок, що сиділи в різних місцях, таких же маленьких, як і він, Георг зрозумів, яка велика відстань між ним і найближчою колоною та між окремими колонами; з свого місця він не бачив ні стін, ні стелі, а самий тільки широкий простір, але найдивовижніше було, мабуть, те, що на якусь мить він забув про самого себе.

Проте його подив враз розвіявся, коли, твердо ступаючи, увійшов причетник, – він звик до цього місця, а те, що він робив, було його професією. Він походжав між колонами, проказуючи голосно і майже сердито: "Собор зачинаємо". Жінкам, що ніяк не могли відірватися від молитви, він сказав суворим тоном, що бог і завтра тут буде.

Георг злякано скочив з місця. Жінки повільно пройшли повз причетника у найближчі двері. Георг рушив до тих дверей, через які увійшов. Але вони були вже замкнені, і він кинувся був за жінками до середини собору, але тут йому майнула думка. Він пішов повільніше і присів за великою хрестильницею, а причетник замкнув і другі двері.

Чабан Ерист уже загнав овець. Він свиснув своїй собачці. Тут, нагорі, вечір ще не настав. Небо над горбами й деревами тільки стало жовтувате, мов лежане полотно.

Туман стелеться над долиною такою густою й гладкою пеленою, що здається, наче рівнина із своїми великими й малими роями вогнів піднялася вгору, а село Шмідтгайм стоїть не на схилі горба, а на краю рівнини. З туману долинали звуки гудків у Гехсті і свистки поїздів. Закінчилася зміна. В селах і містах жінки ставили на стіл вечерю. Внизу на шосе уже сигналять перші велосипедисти...

Ернст підіймається вгору до придорожньої канави. Він виставляє вперед ногу, схрещує руки на грудях і дивиться вниз, туди, де біля трактиру Траубе починається підйом; на його вустах вихоплюється гордовито-зневажлива усмішка, мабуть, він сумнівається у величі бога і створеного ним світу. Щовечора Ернст розважається, дивлячись, як люди там, унизу, змушені злазити з велосипедів і тягти їх на гору.

Хвилин за десять повз нього проходять перші робітники – спітнілі, сірі від пороку.

– Гей, Ганнесе!

– Гей, Ернсте!

– Хайль Гітлер!

– Який там ще хайль!

– Гей, Паулю!

– Гей, Франце!

– Я дуже поспішаю, Ернсте, – озвався Франц. Він тягнув свій велосипед по тих вибоїнах, на яких так весело підстрибував сьогодні вранці. Ернст обернувся й подивився йому вслід. "Що це з хлопцем, – подумав Ернст, – напевно, знову дівчина". Раптом він відчув, що не дуже любить Франца. "Навіщо, – подумав він, – цьому хлопцеві дівчина? Якщо комусь і потрібна, то мені". І він постукав у вікно Мангольдів.

Повернувшись додому, Франц одразу ж пішов у кухню.

– Добрий вечір!

- Доброго вечора, Франце! - пробурмотіла тітка.

Юшку вже насипали в тарілки. Картопляна юшка із сосисками. По дві сосиски кожному чоловікові, по одній жінкам і по півсосиски дітям. Чоловіки - старий Марнет, його старший син, зять і Франц. Жінки - пані Марнет і Августд. Діти - Генсхен і Густавхен. Дітям подали молоко, дорослим - пиво; крім хліба, поставили ковбасу, бо юшки заледве вистачило. Пані Марнет ще під час війни навчилася робити усе сама; вона доїла й різала худобу, спритно обминаючи всілякі розпорядження й заборони.

Тарілки й склянки, одяг і обличчя, малюнки на стінах і слова на устах - усе свідчило про те, що родина Марнетів не бідна й не багата, що вони не городяни і не селяни, не святенники і не безбожники.

- А що малому не дали зараз відпустки, це правильно, хай знає, що не можна пробити стіну упертою головою, - сказала пані Марнет про свого найменшого сина, який служив у Майнці, у 144-му полку. - Це хлопцеві на користь.

Усі, хто сидів за столом, крім Франца, погодилися з тим, що малого слід-таки помуштрувати і взагалі це просто щастя, що всіх цих бешкетників привчають до дисципліни.

- Сьогодні ж понеділок, - звернулася пані Марнет до Франца, коли той устав, ледве проковтнувши обід. Вони сподівалися, що Франц допоможе їм зібрати останні яблука.

Тітка ще бурчала, а він уже зник. Звичайно, дуже лаяти його не було за що, бо він завжди допомагав їм у всьому і поводився пристойно, от тільки надто вже часто грає в шахи з Германом у Брайльзгаймі.

- Якби в нього була хороша дівчина, - промовила Августа, - він швиденько б це покинув.

Франц сів на свій велосипед і поїхав у протилежному напрямі; він спустився польовою дорогою до Брайльзгайма, який раніше був селом, а тепер, коли виросло нове поселення, злився з Грізгаймом. Одружившись удруге, Герман, як робітник-залізничник, переїхав у селище. По тому, як він цієї весни побрався з Ельзою Марнет, ще зовсім юною дівчиною, в нього з'явилися права на багато речей, на різні пільги, позички і всяку всячину. Його Ельза була з шлосборнських, з "далеких" Марнетів, що визначало їх становище на Таунусі, та й взагалі у великій, розкиданій по багатьох селах родині Марнетів. Тому Герман, коли у нього з товаришами заходила мова про те приємне, ідо йому приніс шлюб, говорив:

- Так, наша тітка Марнет, з "близьких" Марнетів, обіцяла подарувати нам срібну сухарницю. Вона ж хрещена мати Бльзи. На іменини вона завжди дарує їй срібну ложечку.

- Твоїй Ельзі, було б, певно, приємніше, аби вона могла цілий рік користатися тітчиним горнятком із салом, - говорили йому приятелі.

- Так воно завше буває з подарунками до урочистих днів. Тому Ельзі доводиться навідувати їх і допомагати в жнива або коли перуть білизну" чи ріжуть худобу, - адже вона член родини.

А Еяза дуже раділа, коли їй щось дарували. Їй вісімнадцять років; в неї кругле

личко й оксамитові оченята. "Чи гаразд я вчинив, – запитував себе Герман, – взявши за себе таку молоденьку дівчину?" Вона була така мила й свіжа, а він уже давно жив удівцем і останні три роки почувався страшенно самотній.

Ельза співала в кухні. Голос у неї був не дуже сильний і не дуже дзвінкий, але вона співала від щирого серця, і пісня лилася, наче струмочок, то журливо, то весело, залежно від настрою.

Герман насупився; його поійняло якесь невиразне почуття провини. Вони з Францом розставили шахи, зробили перші три ходи, якими звичайно розпочинали гру.

Потім Франц став розповідати. Він цілий день з таким нетерпінням чекав цієї хвилини, коли можна буде все висловити; розповідь його була трохи плутана. Іноді Герман докидав кілька слів. Так, він уже теж дещо чув, тільки нічого певного. В усякому разі, треба бути наготові.

Може, справді щось трапилося і комусь треба буде допомогти. Герман навіть Францові не сказав, що він чув, ніби колишній керівник районної організації Валлау, прехороша людина, яку Герман особисто колись знав, утік з табору Вестгофен. Він навіть чув, що в підготовці втечі брала участь дружина Валлау, і це його дуже стурбувало.

Якщо воно й справді було так, то цього ніхто не повинен знати. Що ж до, Георга, про якого розпитував Франц, то Герман нічого не чув.

– Треба подумати, – сказав він. – Вдала втеча – це вже щось означає.

VIII

Напевно, не один тільки Франц лежав цієї осінньої ночі й думав: "А що, коли і мій серед них?" Не тільки він карався думкою, що серед втікачів міг бути і той, хто запав йому в душу. Франц перевертався з боку на бік у комірчині, яку він собі випросив тоді, як почав платити родичам за харчі та квартиру. Вчора ввечері поспіхом прибили до стіни ще кілька полиць, бо яблука дуже добре вродили.

Франц устав і висунув голову в вікно – він задихався від запаху яблук. Як добре, що у вівторок яблука повезуть на ринок. Хоч Франц уже попоїв досхочу, він все-таки взяв яблуко, швидко з'їв його і викинув недогризок у сад.

Шкляна куля, що вдень красиво сяяла блакитним світлом над братками й левкоями, тепер мінилася сріблом: наче сам місяць скотився з неба в сад. Сад тягнувся вгору по схилу пагорба, і небо починалося одразу ж за високим парканом, – всіяне зірками, таке миролюбне й лагідне.

Франц зітхнув. Він знову ліг. "Чому саме Георг має бути серед утікачів?" – у сотий раз запитував себе Франц.

І ще він думав: "Георг, ч", може, хтось інший..." Але той, про кого він мислив, був колись його друг. А чи справді він був його друг? "Безперечно. Мій кращий, єдиний друг", – раптом вирішив Франц. Ця думка його глибоко збентежила.

Коли він зазнайомився з Георгом? У двадцять сьомому році, у молодіжному таборі Фіхте. О ні, багато раніше.

Він зустрічав його на футбольному полі в Ешенгаймі невдовзі після того, як вони

обидва закінчили школу. Він, Франц, був такий поганий футболіст, що ніхто не брав його до себе в команду. Тому він і сміявся з таких хлопців, як Георг, що, крім футболу, нічого й знати не хотіли. "Чуєш, Георге, у тебе не голова на плечах, а футбольний м'яч", – сказав він йому якось. Очі в Георга звузилися й стали злі. Певно, не випадково Георг наступного дня влучив йому м'ячем в живіт. Незабаром Франц покинув футбол, бо це було не те поле, на якому він міг би показати себе, хоч його весь час і вабило туди. Він навіть довго по тому іноді уві сні бачив себе воротарем ешенгаймської команди.

Через чотири роки він знову стрівся з Георгом на лекціях, які він уже сам читав у таборі Фіхте. Георг сказав йому, що приїхав у табір тому, що там давали дешеві уроки джіу-джитсу! а на лекцію пішов просто так, з нудьги. Йому й на думку не спадало, що лектор Франц – це його знайомий Франц, його невдаха Франц з футбольного поля, який вигулькнув тут у ролі лектора. Очі Георга знову звузилися, в них спалахнули іскорки ненависті, наче він хотів за щось помститися, за якусь лайку чи образу. Він, мабуть, постановив зірвати Францові курс лекцій. Проте Георгові витівки нікому не сподобались, і він після другого разу перестав відвідувати лекції. Але Франц і далі стежив за ним. Вродливе смагляве обличчя Георгове часто прибирало погірдливого виразу, він ходив, пишно закинувши голову, здавалося, він відчуває зневажливу жалість до всіх тих, хто не був такий дужий і гарний, як він. Він забувався лише, коли веслував або боровся; його обличчя ставало добрим і веселим, наче йому вдалося втекти від себе самого. Франц з цікавості, що його самого дивувала, відшукав Георгову анкету: учився на автослюсаря, по закінченні навчання – безробітний.

Наступної зими він здибався з Георгом на січневій демонстрації. Його обличчя знову кривила трохи презирлива посмішка. Воно лагіднішало лише тоді, коли він співав.

Потім вони зустрілися біля будинку гауптвахти, коли демонстрація вже закінчилася. У Георга роздерся спортивний черевик. На слизькій від снігу вулиці відпала підошва. І тут у Франца промайнула думка, що Георг і босоніж пішов би з демонстрацією до кінця. Він спитав у Георга, який у нього номер взуття. Той відповів:

– Син моєї матері сам собі полагодить черевика.

Франц спитав його, чи не хоче він подивитися на фотографії з молодіжного табору. Георг теж там є. Звичайно, Георгові хотілося глянути на фотографії, де він бере участь у змаганнях з плавання чи з джіу-джитсу[6].

– Цікаво було б глянути, – сказав він.

– Ти зайнятий сьогодні вечором? – спитав Франц.

– А чим я можу бути зайнятий? – відповів Георг.

Обидва чомусь зніяковіли. Всю дорогу до старого міста вони мовчали. Франц охоче знайшов би який-небудь привід, щоб спекатися Георга. Що це він взагалі надумав, навіщо запросив цього хлопця до себе? Він же хотів почитати. Франц зайшов до крамниці, купив ковбаси, сиру, апельсинів. Георг чекав біля вітрини, обличчя в нього було похмуре, його звичайна усмішка зникла. Франц, який ніяк не міг зрозуміти, чого

це раптом сталося, спостерігав його через вікно крамниці.

Франц жив тоді на Гіршгасе, під красивим горбатим шиферним дахом. Кімнатка була маленька, з похилою стелею і з дверима просто на сходи.

- Ти сам тут живеш? - спитав Георг.

Франц розсміявся:

- Родини в мене ще немає.

- Отже, ти живеш тут сам? - ще раз повторив Георг. - Тоді зрозуміло.

Його обличчя тепер зовсім спохмурніло. Франц подумав, що Георг, очевидно, живе у тісноті великої родини. Те "зрозуміло" означало: "Он як ти живеш. Тож не дивно, що ти такий розумний".

Франц спитав:

- Може, ти хочеш перебраться сюди?

Георг здивовано глянув на нього. В його обличчі не було й сліду усмішки, ніякої пихи, наче його захопили зненацька і він не встиг прикритися своїм звичайним виразом.

- Я? Сюди?

- Так.

- Ти серйозно? - стиха спитав Георг.

- Я завше говорю серйозно, - відказав Франц.

А насправді він спитав це аж ніяк не серйозно, це просто ненароком вирвалось у нього. Лише згодом це питання набрало поважності, навіть болісної поважності.

Георг зблід. Франц лише тепер збагнув, що його випадкова пропозиція мала для Георга величезне значення, може, то був поворотний момент в його житті. Він схопив Георга за руку.

- Отже, домовились.

Георг висмикнув руку. "Він одразу ж відвернувся від мене, - згадував Франц. - Він підійшов до вікна і зовсім заслонив моє маленьке віконце. Був вечір. Зима. Я засвітив світло. Георг сидів верхи на стільці. Його густе каштанове волосся рівними пасмами спадало на лоб. Він обчищав апельсини собі й мені.

Я взяв глечика, - згадував далі Франц, - щоб принести води. Я зупинився коло дверей, а він глянув на мене.

Його сірі очі були зовсім спокійні, - а ті дивні іскорки, яких я колись так боявся, зникли. Він сказав:

- Знаєш, я коли-небудь побілю всю кімнату. Он з тої скрипі зроблю полицю для книжок, а з цієї хорошої скрипі з замком - невеличку шафу, буде як нова, от побачиш!"

Незабаром і Франц втратив роботу. Вони обидва жили на допомогу, що їй надавали безробітним, і на випадкові заробітки. "Яка то була зима", - думав Франц. Йому більше ніколи не доводилося переживати такого. Маленька кімната з похилою стелею і жовтими стінами. Білі від снігу дахи. Вони з Георгом, мабуть, дуже голодували тоді і як усіх, хто справді думає про голод і справді з ним змагається, їх найменше непокоїло те, що вони самі голодують. Вони працювали і вчилися, ходили разом на демонстрації і на

збори; їх завжди кликали обох туди, де потрібні були такі, як вони. А коли вони залишались удвох, тільки тому, що Георг запитував, а Франц відповідав, то поміж них поставав, як вони казали, "наш спільний світ", який сам собою, чим довше живеш у ньому, робить тебе все молодшим і ширшає, чим більше від нього береш.

Таким принаймні все це здавалося Францові. А Георг ставав дедалі мовчазнішим і дедалі рідше запитував. "Либонь, я чимось його образив, – думав Франц. – І навіщо я примушував його читати. Я, певно, мучив його цим".

Георг одверто говорив, що він однаково всього не запам'ятає, це все не для нього. І він іноді залишався ночувати у свого давнього товариша по футболу Пауля, котрий сміявся, і що, мовляв, Георг став тепер дуже вчений і весь час про щось просторікує. Георг не любив лишатися сам і ночував у своїх рідних, коли Франц ішов з дому. Він частенько приводив до себе наймолодшого брата, маленьке худе чортеня з веселими оченятами. "Це вже тоді у нього почалося, – думав Франц. – Сам того не усвідомлюючи, він був розчарований. Мабуть, він мислив, що, коли житиме в мене й буде завжди зі мною... Кімната йому скоро набридла, а я був іншим, ніж він. Я, очевидно, давав йому відчуття, що є певна відстань між ним і мною, але насправді ніякої відстані не було, я тільки підходив до нього з неправильною міркою".

Десь під кінець зими Георг став якийсь неспокійний.

Рідко бував дома, дуже часто міняв дівчат і все з якихось незрозумілих причин. Найвродливішу дівчину з своєї молодіжної групи він раптом покинув заради придуркуватої кривобокої модистки з майстерні Тітца. Він почав упадати біля молоденької жінки пекаря, поки її чоловік не збив бучі. Потім він раптом став їздити щонеділі на прогулянки з низенькою, худенькою партійкою в окулярах.

– Вона знає ще більше за тебе, Франце, – кинув він якимось згодом.

Одного разу Георг сказав:

– Ти, Франце, поганий друг. Про себе ти ніколи нічого не розповідаєш. Я тобі одну по одній показую всіх своїх дівчат і все тобі кажу. А ти, напевно, приховуєш щось дуже гарне, справжнє.

Франц відповів:

– Ти просто не можеш собі уявити, що можна певний час жити без цього.

Франц згадував далі: "З Еллі Меттенгаймер я познайомився двадцятого березня тисяча дев'ятсот двадцять восьмого року близько сьомої години вечора, незадовго до закриття пошти. Ми стояли коло одного з віконець. В неї були коралові сережки. Під час другої зустрічі, в парку, вона, на моє прохання, зняла сережки й поклала їх у сумочку. Я їй сказав, що такі витребеньки тільки негритянки носять у вухах і в носі. Еллі розсміялася. Щиро кажучи, було шкода, що вона зняла сережки: вони дуже насували до її каштанового волосся".

Він приховав від Георга нове знайомство. Якимось увечері Георг випадково стрів їх на вулиці. Він сказав потім:

– Ну, звичайно!

Щоразу, коли Франц повертався у неділю ввечері додому, Георг з лукавою

усмішкою запитував його:

- Ну, як? - В його очах палахкотіли колючі іскорки.

Франц насупившись відповідав:

- Вона не така.

Раптом Еллі відмовилась зустрічатися з Францом. Він вирішив, що винен у цьому її суворий батько - шпалерник Меттенгаймер. У понеділок він діждався Еллі біля її контори. Вона пробігла повз нього, крикнула, що поспішає, й стрибнула у трамвай. Весь тиждень Франц помічав, що Георг невідступно стежить за ним. Тепер він охоче викинув би його геть з кімнати. В суботу Георг старанно причепурився. Йдучи, він сказав Францові, що розкладав на підвіконні свої книжки, аби підготувати лекцію на понеділок:

- Бажаю гарненько розважитися, Франце.

У неділю ввечері Георг повернувся засмаглий і веселий.

Францові, що сидів біля підвіконня з таким виглядом, наче він з учорашнього дня і не підводився, Георг сказав:

- Цього теж варто повчитися.

За кілька днів Франц зустрів на вулиці Еллі. Його серце закалатало. Її щоки пашіли. Вона сказала:

- Любий Франце, я краще сама тобі скажу. Ми з Георгом... Тільки не сердься на мене. Тут уже нічого не вдієш, з цим важко боротися.

- Гаразд, - сказав він і пішов.

Довго блукав він містом у цілковитій темряві, в якій жевріли лише дві червоні цяїки - королові сережки.

Коли Франц піднявся до себе в кімнату, Георг сидів на ліжку. Франц одразу почав збирати свої речі. Георг пильно стежив за ним; Погляд цей примусив Франца оглянутися, хоч у нього було лише одне бажання - ніколи в житті не бачити Георгових очей. Георг ледь усміхався.

Тепер у Франца виникло палке бажання вдарити його в обличчя, найкраще - по очах. Наступна секунда була чи не перша за все їхнє, спільне життя, коли вони цілком зрозуміли одне одного. Франц відчув, що всі бажання, які до цього часу керували його вчинками, згасли, всі, крім одного. А Георг, можливо, вперше щиро прагнув звільнитися від усієї плутанини і йти до однієї мети, що лежить поза його бурхливим життям.

- Через мене, Франце, тобі нема чого кидати квартиру, - сказав він спокійно. - Якщо тобі неприємно надалі залишатися зі мною - тепер я розумію, що це тобі завжди було трохи неприємно, - то я ж однаково піду. Ми незабаром одружимося - Еллі і я.

Франц не хотів розмовляти з ним, але він мимоволі вигукнув:

- Ти і Еллі?

- А чом би й ні? - відповів Георг. - Вона справді не така, як усі інші. Це назавше. Її батько допоможе мені влаштуватися на роботу.

Батько Еллі, шпалерник, якому цей зять з першого погляду не припав до серця,

наполягав, щоб молоді люди побралися якнайскоріше, коли вже так треба. Він найняв їм кімнату, бо, як сказав старий, не хотів, щоб у нього на очах мучилася його люба донька.

Франц лежав, підклавши під голову руки, на вузькому ліжку в своїй комірчині, повній яблук, і згадував кожне сказане тоді слово, кожний вираз на Георговому обличчі.

Багато років він гнав від себе ці спогади. Коли ж проти його волі йому спадало щось на думку, він весь аж здригався. Тепер Франц дав волю своїм спогадам. Він відчував не тільки подив. Він думав: "Уже не болить, виходить. І мені байдуже. Як багато страшного я пережив за цей час, коли це вже не завдає болю!"

Через три тижні Франц здалека побачив Георга в Бокенгаймському парку. Він сидів на лаві з якоюсь товстенькою жінкою. Георг поклав їй руку на плечі, обійняти її він не міг. Ще перед народженням дитини Еллі переїхала назад до своїх батьків. Але батько, як згодом Францові розповіли сусіди, раптом почав наполягати, щоб дочка повернулася до чоловіка. Він сказав: "Ти одружилася з ним і маєш від нього дитину, тож повинна жити з ним".

Тим часом Георг знову втратив роботу, тому що, як казав тесть, завжди когось підбурював. Еллі знову найнялася в контору. Незадовго до свого від'їзду з міста Франц дізнався, що Еллі назавше повернулася до батьків.

Є така дитяча гра – на барвистий малюнок кладуть різнобарвні шкельця, і, залежно від їхнього кольору, малюнок прибирає іншого відтінку. Тоді Франц дивився на свого приятеля крізь шкельце, яке показувало його вчинки лише в одному світлі. А крізь інші він не дивився. Незабаром Георг зник з його поля зору. Францові остогидло це місто, і він постановив виїхати.

– Отак Франц карався цією історією – якби це трапилося з кимсь іншим, усе, напевно, кінчилося б звичайною бійкою. Та для таких людей, як Франц, ніщо не минає легко.

Він поїхав до матері, якої не бачив кілька років. Вона жила у заміжньої дочки в Північній Німеччині. Франц залишився там. Переїзд пішов йому на користь – його життєвий досвід збагатився й розширився. Іноді він навіть забував про причину, що привела його сюди; він звик до нового місця та нових товаришів. Зовні він нагадував одного з багатьох безробітних, що мандрують від міста до міста.

Його можна було порівняти до студента, що перебрався до іншого університету. Можливо, він навіть був би й щасливий, аби допевнився, що справді кохає ту лагідну, путящу дівчину, з якою на деякий час був зблизився.

По смерті матері Франц наприкінці тридцять третього року оселився недалеко від того міста, де жив раніше.

Зробив він це з двох причин. На півночі його надто добре знали, тому залишатися там було небезпечно. А тут він був потрібний, бо знав людей і місцеві умови, а його самого вже встигли забути. Він замешкав у дядька Марнета.

Старі знайомі, з якими він інколи зустрічався, говорили собі: "А цей хлопець колись

інакше міркував". Або: "І цей перелицювався".

Якось Франц зайшов до єдиної в цій місцевості людини, що знала про нього все, – до робітника-залізничника Германа. Герман спокійно, навіть трохи спокійніше, ніж звичайно, сказав йому, що минулої ночі стався дуже неприємний провал. По-перше, заарештований тримав у своїх руках усі нитки, а по-друге, він зовсім недавно був призначений на цю роботу, та й то лише внаслідок арештів, що трапилися незадовго перед тим. Герман повагом і стримано, але досить ясно висловив припущення, що заарештований може на допиті сказати щось зайве – чи то від нестійкості, чи то від недосвідченості. Може, його недовір'я і не обгрунтоване, але він вважає своїм обов'язком діяти так, як підказує обережність: 'перебудувати всі зв'язки і попередити людей, про яких знав заарештований.

Раптом він замовк, потім різко спитав Франца, чи він часом не знав колись того чоловіка, адже він жив тут – його звали Георг Гайслер.

Франц стримувався, але не зміг приховати свого збентеження, коли несподівано через стільки років знову почув це ім'я.

Франц спробував змалювати образ Георга, чого не зміг би зробити і в спокійному стані. Герман зрозумів це збентеження по-своєму. Сидячи за шахівницею, вони домовилися про всі потрібні заходи.

Франц думав: "Наші заходи були зайві. Не треба було ні перебудовувати зв'язків, ні попереджати товаришів.

І даремно у мене нило серце".

За кілька тижнів Герман познайомив Франца з колишнім в'язнем, якого випустили з Вестгофена. Той розповів про Георга:

– На ньому вони хотіли нам показати, як можна враз зламати чоловіка, міцного, мов дуб. А вийшло навпаки.

Вони тільки показали, що немає такої сили, яка б зломила таку людину. Вони й досі його катують. Вони хочуть його замордувати. У нього таке обличчя, така посмішка, а в очах – такі глумливі колючі іскорки, що вони казяться від люті. Його вродливе обличчя побите, і весь він мовби висох.

Франц устав з ліжка і висунув голову з віконця. Було зовсім тихо. Вперше він не відчував миру в цій тиші – світ був не те що тихий, він просто мовчав. Франц мимоволі сховав руки від місячного світла, що може, як ніяке інше сяйво, розливатися по будь-якій поверхні, проникати у кожну щілину. "Хіба я міг знати, – думав Франц, – що він стане таким? Хіба це можна було знати? Наша честь, наша слава, наша безпека раптом опинилися в його руках. Все, що було раніше, – його любовні пригоди, його витівки, – все це дурниці, не головне. Але ж цього не можна було знати наперед. Можливо, що я на його місці не витримав би, хоч саме я його й залучив..."

Франц нараз відчув страшну втому. Він знову ліг. Тепер він подумав: "А може, Георга зовсім і нема серед утікачів. Він взагалі, мабуть, тепер надто кволий для такого. Проте хто б то не був, Герман має цілковиту рацію: невпійманий втікач – це вже якийсь початок, це розворушує, це викликає сумнів у їх всемогутності. Це – прорив".

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

I

Коли причетник замкнув за собою головні двері і останній відгук завмер під високим склепінням, Георг зрозумів, що він дістав відстрочення, такий великий і несподіваний перепочинок, що він здався йому мало не порятунком. Уперше від моменту його втечі, навіть від самого арешту, його поійняло почуття безпеки, від якого ставало так тепло на душі. Але почуття, напочатку таке сильне, швидко минуло. "У цьому барлозі, – сказав він собі, – страшенно холодно".

Морок дедалі густішав, і померкли кольори вітражів.

Він огортав усе докруз, і здавалося, ніби стіни розступаються, склепіння підіймається, а колони нескінченними рядами линуць угору, в невідоме; воно – ніщо, а може, – безмежність. Раптом Георгові здалося, що за ним хтось стежить. Він намагався перебороти це почуття, яке паралізувало його тіло й душу. Він висунув голову з-за хрестильниці. З відстані п'яти метрів від найближчої колони в нього втупив погляд чоловік з посохом і в митрі. Він спирався на свою могильну плиту. Темрява ховала його розкішне вбрання, що хвилями спадало з нього, але вона не торкнулася його обличчя, простого й гнівного його очі пильно стежили за Георгом, який проповз мимо.

Темрява не проникала сюди ззовні, як звичайно ввечері. Здавалося, то сам собор втрачає чіткість ліній і розпливається. І виноградні лози на колонах, і чортячі пики, а там проколота списом гола нога – все це вигадане й несправжнє, усе кам'яне розвіювалося, наче туман, і тільки Георг скам'янів од страху. Він заплющив очі, кілька разів глибоко вдихнув повітря, і все минулося, чи, може, морок став іще густіший, і це його заспокоїло. Георг пошукав, де б сховатися. Він перебігав від однієї колони до другої, низько пригнувшись, наче за ним усе ще хтось стежив. На колону, біля якої присів Георг, спирався, байдуже дивлячися зі своєї могильної плити поверх нього, гладкий чоловік. На його ситому обличчі – пихата усмішка володаря. Обома руками він коронує двох карликів, королів-антиподів міжцарів'я. Одним стрибком, наче під ворожим поглядом, Георг перескочив до сусідньої колони. Він підвів голову і побачив людину в такому широкому вбранні, що в нього міг би загорнутися й Георг. Нараз він здригнувся. Над ним схилилося людське обличчя, журне, сповнене турботи. "Чого ти ще хочеш, сину мій?

В покорися, ти на початку стоїш перед кінцем. Твоє серце тріпоче, болить поранена рука".

Георг нарешті помітив затишне містечко – нішу в стіні. Під поглядами шести архієпископів – канцлерів Священної імперії – він переповз через боковий неф, відставивши руку, наче собака прибиту лапу. Він сів у ніші і почав розтирати хвору замімілу руку. Потім потер коліна, кісточки та пальці ніг.

Його вже морозило. Хоч би хвора рука не дуже боліла, поки він добереться до Лені. Лені йому перев'яже руку, він помиється, поїсть, виспить, підлікується. Він перелякався. Треба, щоб ця ніч якнайшвидше минула, а ще недавно йому так хотілося, щоб вона тягнулася без кінця.

Георг знову спробував уявити собі Лені. Це, як чари, іноді вдавалось, а іноді ні, залежно від місця й часу. На цей раз вдалося. Худорлява дев'ятнадцятирічна дівчина з стрункими, довгими ногами; обличчя в неї було блідо смугляве, а очі сині, під густими війми вони здавалися чорними. Він часто мріяв про неї. Після довгої розлуки, замість дівчини, яка попервах здалася йому некрасивою і навіть трохи смішною – в неї були довгі руки й ноги, що надавало їй ході якоїсь незграбної рвучкості, – в його спогадах жило тепер якесь казкове створіння. З кожним днем, що затягував розлуку, після кожного марення її образ ставав ніжнішим і чарівнішим. І навіть зараз, спершись на холодну, мов лід, стіну, Георг, щоб не заснути, шепотів їй слова кохання. Він вірив, що вона повинна підвестися на ліжку й прислухатися до темряви.

Скільки клятв він їй давав, скільки неймовірних пригод переживав з нею у мріях після того єдиного разу, коли вони справді були разом. Уже наступного дня він змушений був покинути місто. В його вухах лунали її присягання, сповнені глибокого відчаю: "Я чекатиму на тебе тут, поки ти не повернешся. Якщо тобі доведеться тікати, я піду з тобою".

З свого місця Георг все ще бачив постать на крайній колоні. Здала обличчя вимальовувалося навіть чіткіше, хоч була й темрява. На скривлених губах, здавалося, завмер останній розпачливий заклик: примирення – замість страху смерті, милосердя – замість справедливості.

У маленькій квартирі в Нідерраді, де Лені жила вкупі з літньою сестрою – сестра ходила на роботу, – було б дуже зручно переховуватися. Він думав про це й тоді, як переступив поріг маленької кімнати, хоч усе інше він забув – і свої колишні захоплення, і цілі періоди свого життя. Навіть коли стіни кімнати зійшлися, наче непролазний чагарник, в його мозку не згасла думка, що, як треба буде, він тут знайде надійний притулок. Коли тоді, у Вестгофені, його покликали на побачення, він дуже перелякався, подумав, що вони натрапили на слід Лені. Спочатку він навіть не пізнав тієї жінки, що стояла перед ним. Вони з таким же успіхом могли привести до нього першу-ліпшу дівчину з найближчого села, такою чужою здалася йому Еллі, яку вони сюди викликали.

Георг, очевидно, задрімав. Раптом він прокинувся від страху. У соборі гриміло. Яскравий скісний промінь світла пролетів через увесь величезний простір і ліг на його простягнуту ногу. Тікати? Чи встигне? Куди? Всі двері були замкнені, крім одних, крізь які саме й падало світло.

Він ще, мабуть, встигне непомітно прослизнути в одну з бокових каплиць. Георг сперся на хвору руку, зойкнув і повалився на підлогу. Тепер він уже не наважувався переповзти через смугу світла. Пролунав голос причетника:

– Ох і неохайні ж ці жінки, кожного дня щось нове!

Ці слова гриміли, мов трубний глас у день страшного суду. Стара жінка причетникова мати, крикнула:

– Онде вона, твоя сумка!

Почувся голос причетникової дружини, що луною відбився від стін і колон, – ну

чисто тобі тріумфальний по клик:

- Я добре пам'ятаю, що поставила її між лавами, коли прибирала тут.

Обидві жінки пішли собі. Здавалося, то човгали ногами велетні. Двері знову замкнули. Лишилася тільки луна; вона розлетілася на міриади відзвуків, ще раз прогула, наче не бажаючи змовкнути, і нарешті її трепет затих у найвіддаленіших закутках собору, коли Георг уже перестав тремтіти.

Він знову притулювся до стіни. Очі його злипалися. Тенор стало зовсім темно. Мерехтливий вогник єдиної лампи, яка ніби пливла у темряві, не міг освітити високого склепіння, і тільки іще чорнішим здавався морок навколо неї. І Георг, який ще недавно так прагнув темряви, почав задихатися. "Роздягнись, - порадив йому Валлау, - так ти краще відпочинеш".

Він послухався, як завжди слухався Валлау, і з подивом відчув, що йому полегшало. Валлау привезли в табір через два місяці після нього.

- Так оце ти Георг!?

З чотирьох слів, якими привітав його цей літній чоловік, Георг уперше довідався, чого він справді вартий.

Хтось із звільнених в'язнів там, на волі, розповів про нього. У Вестгофені його кували на допитах, а по селах і містах його рідного краю ширилася слава про Георга - нерушимий пам'ятник. Навіть тут, навіть в цій холодній ніші Георг думав: "Якби я знав, що можу зустріти Валлау тільки у Вестгофені, я б погодився ще раз пройти через усе..." Вперше, а може, й востаннє в його молоде життя завітала справжня дружба, коли йшлося не про те, щоб похизуватися або принизитись, перемогти або підкоритися, а про те, щоб показати, чого ти насправді вартий, і щоб тебе за це полюбили.

Тепер вже темрява трохи розвіялася, очі його вже трохи звикли до неї. Біла стіна ледь мерехтіла, наче свіжий сніг. Георг відчув усім тілом, що він темною плямою виступає на тлі стіни. Чи не перейти на інше місце? Коли відчиняють собор перед обіднею? До ранку лишалися ще незліченні хвилини безпеки. У нього ще стільки хвилин, скільки, приміром, у причетника тижнів. Зрештою, і причетникові ніхто не дарував вічності.

Вдалині, біля головного вівтаря, височіла залита світлом колона. Ця єдина освітлена колона, здавалося, тримала на собі усе склепіння. Але як же тут холодної Крижаний світ! Наче його ніколи не торкалася людська рука, людська думка. Георг немов провалився у глетчер. Здорового рукою він розтер собі ноги і всі суглоби. В такому сховищі недовго замерзнути. "Три сальто. Це найбільше, на що здатне людське тіло", - так йому пояснив Беллоні, його товариш по табору.

Беллоні, циркового артиста - справжнє його ім'я було Антон Майер, - взяли просто з трапеції У нього знайшли кілька листів від Спілки артистів Франції. Як часто його піднімали з ліжка, щоб він показував свої фокуси.

Похмура мовчазна людина, хороший товариш, але із зовсім незнайомого середовища. "Та ні, на світі, очевидно, є тільки три артисти, які можуть це зробити.

Звичайно, комусь із акробатів може випадково пофортунити, але так, щоб день у день, – ні". Він сам підійшов до Валлау і сказав йому, що будь-що спробує втекти. Вони однаково звідси не вийдуть. Виробляючи план втечі, він покладається лише на своє спритне тіло і на готовність друзів допомогти йому. Георгові Беллоні дав адресу, де обіцяв про всякий випадок залишити йому грошей і одяг. Мабуть, чесний хлопець, але надто чужий, хто його знає, що у нього в голові. Георг вирішив не ходити на ту квартиру.

Він думав у четвер ранком послати Лені у Франкфурт до старих друзів. Якби Пельцер з його розумом та мав міцні м'язи Беллоні, він, звісно, проскочив би. Альдінгера вони, напевно, вже впіймали. Він удвічі старіший за всіх тих мерзотників, що, можливо, зараз виривають йому волосся, плюють в його старече селянське обличчя, яке було сповнене гідності навіть тоді, коли, здавалося, він от-от знепритомніє. На нього доніс бургомістр сусіднього села: якісь старі родинні чвари.

Фюльграбе був єдиний з семи, кого Георг знав раніше.

Він не раз виймав з каси своєї крамниці марку і давав її Георгові, що приходив до нього з підписним листом. Навіть у найтяжчі хвилини він продовжував сердитися: його, казав він, втягнули, уговорили, а він не зміг відмовити.

Альберта, либонь, уже немає, на світі. Багато тижнів він терпів і принижувався, доводячи, що провина його незначна, – якісь махінації з валютою, – а потім ніби знавіснів, і Цілліх перевів його до штрафної команди. Як же катували Альберта, коли навіть з його млявого серця викресали іскру протесту! "Я ще замерзну тут, – подумав Георг. – Мене знайдуть. Показуватимуть дітям місце коло стіни – отут колись знайшли втікача, що осінньої ночі замерз за тих похмурих часів. Котра тепер година? Певно, скоро північ". Уже в цілковитій темряві він думав: "Чи згадує мене хто з моїх близьких? Моя мати?" Вона без упину лаялася. На хворих ногах шкандибала вона туди й сюди затхлим провулком, низенька й опасиста, з великими грудьми. "Її я вже ніколи більше не побачу, – подумав Георг, – навіть якщо й зостануся живий". В материній зовнішності йому закарбувалися у пам'яті лише її очі, молоді, карі очі, темні від докору і такі безпорадні. Георг навіть зараз паленів від сорому, згадуючи, як він ніяковів перед Еллі – вона три місяці була його дружиною, – що в його матері такі груди і таке чудернацьке святкове плаття.

Він згадав маленького Пауля Редера, свого шкільного товариша. Десять років вони гралися на одній вулиці в крем'яхи і ще десять років грали у футбол. Потім вони перестали бачитися, бо Георг став іншою людиною, а малий Редер лишився такий, як і був. Тепер він уявляв собі його кругле веснянкувате обличчя, як любе, навіки минуле дитинство... Георг згадав і Франца. "Він був добрий до мене, – думав Георг, – він багато зі мною поморочився. Спасибі, Франце. Ми тоді посварились, а за що? Де він тепер? Хороший хлопець, порядний, вірний".

Георгові перехопило подих. Навскіс через боковий неф упав відблиск вітража, що, мабуть, освітився лампою з якогось будинку по той бік соборного майдану, або фарами автомашини, – величезний барвистий килим, що несподівано простелився в темряві;

ніч у ніч цей килим марно кидали на плити Порожнього собору, – адже такі гості, як Георг, приходили сюди раз на тисячоліття.

Від цього світла, яке, очевидно, засвітили, щоб заспокоїти хвору дитину або вирядити в дорогу чоловіка, оживали картини життя на землі. "Ото, певно, ті двоє, – подумав Георг, – яких вигнали з раю. А це голови корів, що заглядають в ясла, де лежить дитина, для якої не знайшлося іншого місця. А це, либонь, тайна вечерея, коли він уже знав, що його зраджено; ото, здається, воїн, який проколов його списом, коли він висів на хресті..." Георг не знав усіх картин: багато він забув, а деяких ніколи й не бачив, бо вдома у нього цим не цікавились. Але ж усе те, що полегшує самотність, може втішити людину. І не тільки те, що люди вистраждали разом з тобою, а й те, що люди вистраждали колись давно.

Світло на вулиці згасло. Стало ще темніше. Георг подумав про своїх братів, особливо про найменшого, якого він сам виховував і любив, мов якесь кошенятко, а не як дитину. Він подумав і про свою дитину, яку бачив один-єдиний раз. Інші спогади були якісь невиразні. Обличчя виринали перед ним і зникали, то безконтурні, то занадто чіткі. З деякими воскресали в його уяві квартали вулиць, шкільні двори і спортивні майданчики, з іншими – річка, хмари, ліс. Вони самі вихлюпувалися на нього, щоб він міг вихопити найдорожче для себе. Потім усі постаті розпливлися, і він уже не міг викликати в своїй уяві ні обличчя матері, ні якогось іншого. В нього розболілись очі, ніби він і справді все це бачив. Далеко від нього, там, де кінчався собор, засвітилося щось яскраве. Проїхала машина. Світло фар ковзнуло по вітражах, і відблиск упав на підлогу, коли ж світло поповзло по стіні, знову настала темрява.

Георг прислухався. Мотор іще стукотів. Георг почув вереск і сміх – у маленьку машину втиснулось, мабуть, дуже багато чоловіків і жінок. Вони проїхали. Барвисті відблиски вітражів заблیمкотіли між колонами і погасли десь далеко від Георга.

Його голова похилилася на груди. Він заснув.

Георг упав на поранену руку і прокинувся від болю.

Вже давно звернуло з півночі. Стіна перед Георгом знову замерехтіла. Але тепер усе почалося з кінця: спершу стала розвіюватися темрява, потім заструменіли стіни й колони, наче собор був збудований з піску. Перші промені вранішнього сонця освітили картини на шибках, але вони ще були тьмяні й похмурі. Згодом усе немов почало твердішати. Закам'яніло величезне склепіння собору, змуроване ще за часів Гогенштауфеїв, – втілення розуму майстрів і невичерпної сили народу. Закам'яніла й ніша, куди заповз Георг; вона вже за Гогенштауфеїв вважалася почесною. Закам'яніли колони і всі морди й голови тварин на капітелях; знову на могильних плитах біля колон закам'яніли єпископи у гордій невсипущості смерті, закам'яніли разом з ними й королі, єпископи так пишалися, що їм довелося їх коронувати. "Саме час для мене", – подумав Георг. Він виповз. Зубами й здоровою рукою затягнув вузлик із скинутим дрантям, запхнув його між плитою й колоною. Все його тіло напружилося, очі блищали, він чекав хвилини, коли причетник відімкне собор.

У цей час чабан Ернст ніжно гукнув Неллі низьким грудним голосом, таким знайомим для собачки, що вона аж затремтіла від радості.

- Неллі, - мовив чабан Ернст, - Софі, бач, не прийшла, ця дурненька крихітка. Неллі, вона не знав, де шукати своє щастя. Неллі, а ми все-таки заснули. Нам, Неллі, це байдуже.

У Мангольдів ще було тихо, але в хліві у Марнетів уже хтось порався. Ернст узяв свого рушника та цератову сумку з милом і бритвою й пішов до колонки Марнетів. Тремтячи від холоду й задоволення, він милив і тер собі шию та груди. Потім почистив зуби і, повісивши кишенькове люстерко на садовий паркан, почав голитися.

- Чи не знайдеться в тебе трохи теплої води? - спитав він Августу, побачивши в люстеречку, що вона підходить з повними дійницями в руках.

- Ну що ж, заходь, - відповіла Августа.

- А ти, Августо, подобрішала після одруження, - промовив Ернст, - раніше ти здавалася мені надто колькою.

- А ти вже устиг так рано хильнути? - відказала Августа.

- Навіть кави не пив, - сказав Ернст, - мій термос розбився.

Далеко вниз, на березі Майну, в густому тумані, люди прокидалися, й бурчали, і позіхали, завішуючи лампи. З воріт крайньої садиби в Лібаху вийшла дівчинка п'ятнадцяти-шістнадцяти років у хустині на голові. Ця хусточка була така біла, що тонкі брови дівчини вимальовувалися під нею особливо виразно. Спокійна і цілком певна, що той, кого вона чекала, ось-ось з'явиться, як і завжди, в цей ранковий час, дівчина дивилася не на дорогу, а просто перед себе. З-за огорожі справді підійшов до воріт юний Гельвіг, той самий Фріц Гельвіг з училища Дарре, і зайшов у ворота. Мовчки, ледь посміхнувшись, дівчина підняла руки. Вони обійнялись і поцілувались, а з вікна кухні на них дивилися дві жінки - бабуся і літня сестра у перших, - дивилися без докору і без схвалення, як дивляться на звичайні речі, що відбуваються кожного дня. Ці хлопець і дівчина уже вважалися зарученими.

Коли вони поцілувались, Гельвіг стиснув долонями її обличчя. Вони стали гратися - хто перший засміється, але обом не сміялося, вони лише дивились одне одному у вічі.

Як майже всі в селі, вони були далекі родичі і мали однакові карі очі, хіба що трохи прозоріші й світліші, ніж у більшості людей у цьому краї. Вони безперестану дивились одне на одного глибоким і ясним, як кажуть, невинним поглядом. І, мабуть, правду кажуть, бо інакше і не назвеш того, що було в їхніх очах. Ще ніяка провина не потьмарила їхньої чистої глибини, ніяка підозра, що під тиском життєвих умов серце може піти на таке, чого згодом нічим не виправдати. Але чому воно б'ється так сильно й тривожно? Воно ще не знало страждання. Та й до весілля ще далеко. Отак вони дивились одне на одного, забувши про все на світі. Раптом у дівчини затремтіли повіки.

- Фріце, - озвалася вона, - тепер тобі повернуть твою куртку?

- Напевно, - сказав хлопець.

- Тільки, мабуть, вона вже нікуди не годна, - промовила дівчина. - Ти ж знаєш, той Альвін, що його схопив, дуже брутальний.

Вчора ввечері по селах тільки й говорили про втікача, що спіймали у дворі Альвінів... Коли понад три роки тому влаштували табір Вестгофен, коли спорудили бараки й мури, протягнули колючий дріт і розставили вартових, коли потім прибула перша колона в'язнів, яких зустріли реготом і штурханам, – в цьому вже тоді брали участь Альвіни і схожі на них, – а як вночі люди чули крики, лемент і навіть постріли, у всіх болісно стискалося серце.

Люди хрестилися: хай нас бог боронить від такого сусідства! Ті, хто ходив на роботу далеко від села, незабаром побачили в'язнів, яких під вартою вели на роботу за межами табору. Не один подумав про себе: "Ой бідолахи!"

Але інші думали: "Що це вони там коцають?"

Якось у Лібах один молодий човняр привселюдно вилаяв табір. Його одразу ж забрали і посадили на кілька тижнів, аби він міг на власні очі побачити, що там робиться. Човняр вийшов звідти похмурий і не відповідав на запитання. Він знайшов собі роботу на баржі, а згодом виїхав до Голландії і, як розповідали його родичі, залишився там назавжди. Випадок цей здивував тоді все село.

Одного разу через Лібах провели десятків зо два в'язнів, яких уже встигли так покалічити, що людям стало моторошно, а одна жінка вголос заплакала. Ввечері новий бургомістр села, молодий чоловік, викликав ту жінку, свою тітку, до себе і сказав їй, що своїм хниканням вона може на ціле життя нашкодити не тільки собі, але й своїм синам, його двоюрідним братам, один з яких був його швагер. Взагалі сільська молодь, хлопці й дівчата, без кінця роз'яснювала батькам, чому влаштовано цей табір і для кого. Молодь завжди вважає себе розумнішою за дорослих, тільки колись молодь прагнула добра, а тепер вона прагнула лихого. А що з табором нічого не можна було вдіяти і до того ж звідтіля почали надходити замовлення на огірки та інші овочі, то незабаром селяни зайшли з адміністрацією табору в ділові стосунки, що звичайно виникають там, де живе багато людей, яких треба годувати.

Проте коли вчора удосвіта завили сирени, коли на дорогах, наче з землі, вирости вартові й поширилася чутка про втечу і коли згодом, десь опівдні, в сусідньому селі справді впіймали втікача, тоді табір, до якого всі давно вже звикли, наче наново виник перед ними. Немовби заново було споруджено мури, протягнуто ряди колючого дроту – та навіщо ж саме тут, у нас? І та група в'язнів, яких недавно гнали від найближчої залізничної станції сільською вулицею, – навіщо? Навіщо? Та жінка, яку її племінник, бургомістр, майже три роки тому застерігав, знову заплакала на людях. Навіщо було наступати каблуками чобіт на пальці втікачеві, коли він вхопився за край машини? Всі Альвіни завжди були дуже жорстокі, раніше ніхто не брав з них прикладу. Яким виснаженим і блідим здавався той бідолаха серед дужих, рум'яних селянських хлопців...

Юний Гельвіг усе це чув. Коли він навчився думати, табір уже існував, і хлопець частенько вислуховував пояснення, навіщо табір існує. Більше нічого хлопець не знав. Адже табір збудували, коли він був ще малий. І тепер, коли Гельвіг був уже майже дорослий хлопець, він наче побачив його заново. "Там, напевно, сидять не самі тільки

негідники й божевільні", - казали люди. А човняр, що побував там, хіба він був негідник? Лагідна мати Гельвігова сказала на це: "Звичайно, ні!" Гельвіг глянув на неї. В нього защеміло серце. І чому в нього сьогодні вільний вечір! Йому захотілося бути серед товаришів, серед гамору, військових ігор і маршів. Він зріс серед дикого ревіння сурм і фанфар, криків "хайль" і тупоту загонів, що маршують. Цього вечора все нараз увірвалося: й музика, й барабанний бій, і почулися тихі ніжні звуки, яких в інші дні не почуєш. Чому старий садівник так подивився на нього сьогодні опівдні? Адже інші хвалили його; завдяки його докладному описові, казали вони, вдалося схопити втікача.

Гельвіг побрався польовою стежкою на пагорок. Серед грядок ріпи він побачив старшого Альвіна і гукнув його.

Альвін, розчервонілий і спітнілий від роботи, вийшов на стежку. "І що він уже пережив сьогодні", - подумав Гельвіг, наче Альвін потребував його захисту. Альвін розповів йому про все, немов це було якесь полювання. Хвилину тому він був звичайний собі селянин, що раніше від інших вийшов у поле. Зараз, розповідаючи про пригоду, він обернувся на штурмфюрера Альвіна, який може стати Цілліхом, коли йому пощастить. Адже й Цілліх був колись отаким Альвіном, селянином з-під Вертгайма на Майні. Він теж прокидався рано, теж працював до кривавого поту, хоч і даремно, бо його маленьку садибу було продано за борги. Гельвіг навіть трохи знав Цілліха, бо той у вільний від служби час іноді приходив з Вестгофена, сідав у пивниці й заводив розмову про сільські справи. Слухаючи опис полювання, Гельвіг опустив очі.

- Твоя куртка? - сказав Альвін наприкінці. - Хіба я знаю? Ні, то був, либонь, інший утікач, того тобі доведеться ловити самому, Фріце. Принаймні на моєму молодчику не було ніякої куртки.

Гельвіг знизав плечима. Скоріше з полегшенням, ніж в розчарування, він попростував до училища; його пофарбований охрою фасад жовтою плямою вирізнявся на тлі полів.

III

Цього вівторка вранці шістдесятидворічного шпалерника Альфонса Меттенгаймера, що вже протягом тридцяти років служив у франкфуртській фірмі Гайльбаха по опорядженню квартир, викликали в гестапо.

Коли з людиною трапляється щось незвичайне, непередбачене, вона шукає в цьому незбагненному такої точки, що була б хоч чимось пов'язана з її звичайним життям. Тому першою думкою Меттенгаймера було повідомити фірму, що він сьогодні не вийде на роботу. Він викликав до телефону керуючого справами Зімсена і попросив на сьогодні вихідного дня. Це прохання першого майстра не дуже сподобалося Зімсеніві, бо роботи в будинку Гертгардта на Мікельштрассе треба до суботи закінчити - новий наймач Брандт наказав викурити звідти все, що нагадувало євреїв, і фірма Гайльбаха охоче пішла йому назустріч. Зімсен гукнув у телефон:

- А що трапилось?

- Цього я вам не можу зараз сказати.

- Ну, а після обіду ви прийдете?

- Не знаю.

Він вийшов з дому і попростував шумливими вулицями серед людей, що квапилися на роботу. Йому здавалося, що він серед них чужий, хоч досі був звичайною людиною, яка прожила звичайне життя з усіма його повсякденними радощами й турботами.

Кожна людина, перед якою виникає загроза якогось нещастя, одразу ж звертається до твердої опори, що її вона носить у своїй душі. Для однієї така опора - її ідея, для другої - віра, для третьої - любов до близьких.

А декотрі не мають нічого. У них нема міцної опори, душі їхні порожні, життя з усіма його страхіттями може навалитися на них і розчавити.

Упевнившись, що "бог" іще тут, - шпалерник згадував про нього дуже рідко, і до церкви за них обох ходила його дружина, - Меттенгаймер умостився на лаві біля зупинки, де він останніми днями сідав у трамвай, щоб їхати на роботу в західну частішу міста.

Його ліва рука почала тремтіти, але це був лише відгомін хвилювання, яке йому вдалося подолати. Він уже одійшов після першого удару. Він зараз не думав ні про дружину, ні про дітей, він думав зараз тільки про себе самого. Про себе самого, замкнутого у цьому кволому тілі, яке хтось за що можна мучити.

Він почекав, поки рука перестала тремтіти. Потім підвівся і рушив далі пішки. Часу було доволі. Його викликали о пів на десяту. Проте він волів прийти на місце раніше і вже там почекати. З цього видно, що він був людина по-своєму смілива.

Насамкінець Меттенгаймер прийшов до будинку гауптвахти. Тепер він спокійно обдумував становище. Зрештою, його могли викликати лише через Георга, булого чоловіка його середульшої дочки Еллі, але ж він уже кілька років ув'язнений. Нічого нового не могло статися відтоді, як Меттенгаймера, колишнього тестя Гайслера, допитували в цій справі наприкінці тридцять третього року. А тоді було точно встановлено, що Меттенгаймер був проти цього шлюбу і цілком додержується такої ні думки про Георга Гайслера, як і ті, що його допитували. Вони порадили йому умовити Еллі розірвати шлюб. Цього він, одначе, не зробив. Але зараз ідеться не про те, думав Меттенгаймер. Це вже щось інше.

Він сів на найближчу лаву, "Он будинок номер вісім, там я теж колись обклеював шпалерами квартири. Як вони сперечалися, чоловік і дружина, які вибрати для вітальні - в квіточки чи в смуги, голубі чи зелені. Я їм порадив жовті. Я вам, люди добрі, обклеював квартири, так і далі робитиму. Я шпалерник".

Напевно, вони цікавляться ним тільки у зв'язку з цим хлопцем. Меттенгаймер ніколи не належав до батьків, які разом із священиками борються за віру. Його наймолодша дочка до великодня ще ходитиме до школи. Ну який з його кирпатенької Лізбет борець за віру? Він так і заявив священикові, коли той почав робити йому різні делікатні натяки. Нехай дівчина спокійно. робить усе, чого від неї вимагає школа, нехай ходить туди, куди ходять усі дівчата. Він не дозволить їй бігати на напівзаборонені зібрання, хіба що в дні великих свят; треба жити, як усі інші. Він твердо вірив, що його дружина й він, попри всі ці штуки, яких тепер навчають дівчат,

зроблять з Лізбат справжню людину. Він сподівався, що навіть з сина Еллі, дитини, що росте без батька, він зробить справжню людину.

- Чи правда те, що ваш онук Альфонс, син вашої середульшої дочки Ельзи, яку в родині звать Еллі, з грудня тридцять третього до березня тридцять четвертого року жив у вашій квартирі, а з березня тридцять четвертого до сьогодні бував цілими днями у вас?

- Так, пане комісар, - сказав Меттенгаймер і подумав про себе: "І чого він причепився до цієї дитини? Не міг же він викликати мене через неї. І звідки він усе це знає?"

Молодому чоловікові, що сидів у кріслі під портретом Гітлера, мабуть, не було й тридцяти років. Здавалося, кімната ділилася на дві кліматичні зони і градус широти пролягав через письмовий стіл: Меттенгаймер обливався потом і важко дихав, а молодий чоловік чудово почувався, і обличчя йому, либонь, обвівало прохолодне повітря.

- У вас п'ятеро онуків, чому ви виховуєте саме цю дитину?

- Моя дочка цілий день у конторі. "І чого йому треба від мене, - думав Меттенгаймер. - Мене такий молодик не залякає. Звичайна собі кімната, звичайний собі молодий чоловік". Він витер обличчя. Комісар уважно дивився на нього сірими очима. Шпалерник бгав у жмені носовик.

- Адже існують дитячі будинки. Ваша дочка непогано заробляє. З першого квітня цього року вона має по сто двадцять п'ять марок на місяць. Вона може утримувати хлопчика сама.

Меттенгаймер перекинув носову хусточку в другу руку.

- Чому ви допомагаєте саме цій дочці, яка цілком може себе утримувати?

- Вона сама, - сказав Меттенгаймер. - Її чоловік...

Комісар метнув на нього швидкий погляд і сказав:

- Сідайте, пане Меттенгаймере.

Старий сів. Він раптом відчув: іще мить - і він упав би. Хусточку він засунув у кишеню піджака.

- Чоловік вашої дочки Еллі з січня тридцять четвертого року ув'язнений у Вестгофені.

- Пане комісаре! - скрикнув Меттенгаймер. Він підскочив на стільці, знову сів і спокійно промовив - Я завжди терпіти не міг цього чоловіка. Я йому заборонив приходити в мій дім. Останнім часом моя дочка розійшлася з ним.

- Весною тридцять другого ваша дочка жила у вас. В червні - липні того ж року вона знову повернулася до чоловіка. Потім знову перебралася до вас. Ваша дочка не взяла розлучення?

- Ні.

- Чому?

- Пане комісаре, - сказав Меттенгаймер. Він марно шукав свою хусточку в кишенях штанів. - Вона, правда, одружилася з цим чоловіком проти нашої волі...

- І, попри все те, ви були проти розлучення.

Ні, ця кімната все-таки не звичайна. І найстрашніше в ній те, що вона тиха й світла, помережана ніжною тінню листя, звичайна кімната з вікнами у сад. Найстрашніше те, що цей молодик - звичайний чоловік з сірими очима й світлим волоссям, і все-таки всезнаючий і всемогутній.

- Ви католик?

- Так.

- І тому ви проти розлучення?

- Ні, але шлюб...

- Для вас священний? Так? Для вас шлюб з негідником священний?

- Ніколи не знаєш наперед, чи залишиться людина назавше негідником, - тихо промовив Меттенгаймер.

Молодик якусь мить дивився на нього, потім сказав:

- Ви поклали свій носовичок у ліву кишеню піджака.

Раптом він грюкнув кулаком по столу і загорлав:

- Як же ви виховували свою дочку, коли їй міг сподобатися такий мерзотник?

- Пане комісарє, я виховав п'ятеро дітей. І я пишаюся ними. Чоловік моєї старшої дочки - штурмбанфюрер. Мій старший син...

- Я вас не питаю про ваших інших дітей. Я вас питаю зараз про вашу дочку Ельзу. Ви допустили, щоб ваша дочка одружилася з цим Гайслером. Наприкінці минулого року ви самі їздили з дочкою до Вестгофена.

Тут Меттенгаймер подумав, що на крайній випадок у нього все-таки є його тверда опора. Він відповів зовсім спокійно:

- То важка путь для молодої жінки.

Він подумав: "Цей молодий чоловік і мій менший син - однолітки. Як сміє він говорити зі мною таким тоном? Поганих же він мав батьків, поганих учителів..."

Рука Меттенгаймера, що лежала на лівому коліні, знову почала тремтіти, проте він спокійно додав:

- То був мій батьківський обов'язок.

Якийсь час було тихо. Меттенгаймер, зморщивши лоба, дивився на свою руку, що не переставала тремтіти.

- Навряд, чи ви ще раз матимете нагоду виконати цей обов'язок, пане Меттенгаймере.

Старий скочив з місця й вигукнув:

- Хіба він помер?

Коли допит досяг цього пункту, комісар, мабуть, відчув розчарування. В голосі шпалерника прозвучало щире полегшення. Справді, смерть тою хлопця одразу розв'язала б усе. Вона звільнила б старого і від тих неприємних обов'язків, які він сам брав на себе в рідкі, але вирішальні хвилини свого життя, і від хитромудрих та болісних спроб уникнути їх.

- А чому ви думаєте, пане Меттенгаймере, що він помер?

- Ви спитали... я нічого не думаю, - затинаючись, пробелькотів Меттенгаймер.

Комісар схопився на рівні. Він перехилився через стіл.

Його голос раптом став дуже лагідним:

- Чому, пане Меттенгаймере, ви гадаєте, що ваш зять помер?

Шпалерник стиснув тремтячу ліву руку правою рукою.

Він відказав:

- Я нічого не гадаю.

Від його спокою не лишилося й сліду. Інші думки витіснили з його душі надію позбутися Георга. Він подумав: "Таких упертих хлопців, - коли люди правду кажуть, - жорстоко катують, і Георг, напевне, помирав би дуже тяжкою смертю". Голоси цих людей заглушали різкий, сухий голос комісара - звичайний голос звичайної людини, що удає з себе поважну персону.

- Але ж у вас була якась підстава думати, що цей Георг Гайдлер помер? - Нараз гестапівець заричав - І не морочте мені голови, пане Меттенгаймере!

Шпалерник здригнувся. Він зціпив зуби й мовчки дивився на комісара.

- Адже ваш зять був молодий, здоровий, він ні на що серйозне не хворів. Тож, напевно, у вас були якісь підстави твердити таке?

- Та я ж нічого не твердив. - Шпалерник знову заспокоївся. Він навіть пустир свою ліву руку. А що було б, коли б він затопив цьому молодчикові у пику? Той застрелив би його на місці. А обличчя в комісара стало б червоним, як буряк, з білуватою плямою там, де вдарила його рука. Вперше за багато-багато років в його старечій, втомленій голові виникла відчайдушна, але нездійсненна думка. Він подумав: "Якби в мене не було родини!" Щоб приховати усмішку, він закусив кінчик вуса. Комісар здивовано подивився на нього.

- Тепер слухайте уважно, пане Меттенгаймере, Ми вислухали ваші показання, якими ви підтвердили наші власні спостереження, а в деяких важливих пунктах навіть доповнили, і хочемо вас застерегти. Ми хочемо застерегти вас у ваших же інтересах, пане Меттенгаймере, в інтересах вашої родини, де ви глава. Не кажіть і не робіть нічого такого, що б хоч якоюсь мірою стосувалося колишнього чоловіка вашої дочки Ельзи. І якщо у вас виникне якийсь сумнів або буде потрібна порада, то звертайтеся не до своєї дружини або іншого члена родини і не до священника, а до нашого головного управління, кімната вісімнадцять. Чи ви мене розумієте, пане Меттенгаймере?

- Звичайно, пане комісаре, - сказав Меттенгаймер.

Він не зрозумів ні слова. Проти чого його застерігали? Що підтвердилось? Які сумніви можуть в нього виникнути? Обличчя комісара, в яке йому тільки що хотілося вдарити, раптом закам'яніло - непроникне втілення влади.

- Тепер ви можете йти, пане Меттенгаймере. Ви живете на Ганзаштрассе, одинадцять? Ви працюєте у фірмі Гайльбаха? Хайль Гітлер!

Через хвилину Меттенгаймер уже був на вулиці. Тепле, тонке проміння осіннього сонця заливало місто і звеселяло його, мов навесні. І старого підхопив бурхливий людський потік. "Чого вони хотіли від мене? - думав він. - Нащо мене викликали?"

Може, все-таки через дитину Еллі? Вони можуть, як це називається, позбавити мене права опікування". Несподівано йому трохи відлягло. Він казав собі, що просто якийсь чиновник його про щось питав в якійсь офіційній справі. Через таку дрібницю нема чого хвилюватись. У нього не було ніякої охоти далі сушити собі цим голову. Йому захотілося, щоб навколо пахло клейстером, захотілося швидше одягнути робочий халат, пірнути у повсякденне життя так глибоко, щоб його ніхто не міг знайти. Підійшов двадцять дев'ятий номер трамвая. Старий проштовхався наперед і стрибнув у вагон. Його в свою чергу підштовхнув чоловік, що стрибнув за ним, – кругленький добродій у новому фетровому капелюсі, який з'їхав йому на потилицю. Добродій був лише трішечки молодший за Меттенгаймера. Вони обоє важко відсапувались.

– Нам з вами вже пізно викидати такі штуки, – сказав Меттенгаймер.

– Атож, – сердито відказав добродій.

Коли Меттенгаймер прийшов на роботу, Зімсеи стрів його такими словами:

– Якби я тільки знав, Меттенгаймер, що ви так скоро прийдете! Я думав, у вас пожежа або жінка в Майні втопилася.

– Просто ходив в одній справі, – сказав Меттенгаймер. – Котра година?

– Пів на одинадцяті.

Меттенгаймер натягнув халат і зразу почав лаятись:

– Знову спершу наліпили бордюр! Ну куди це годиться? Його зовсім не видно. Ви боїтесь, що шпалери замажуться? То будьте обережніші! А це треба обідрати, тільки час згаяли... – Він пробурмотів – Щастя, що я вчасно прийшов! – і застрибав по драбинах, мов білка.

IV

Георгові пощастило. Тільки-но відімкнули собор, як він перетворився на раннього богомольця. Він став там просто одним з небагатьох чоловіків серед численних жінок. Причетник пізнав його. "Ага, – задоволено подумав він, – цього теж було забрало, за три хвилини до кінця".

Георгові не зразу вдалося підвестись. Він ледве доплентався до дверей і вийшов. "Цей і двох днів не проживе, – подумав причетник. – Впаде просто на вулиці". Георгове обличчя зробилося й справді земисто-сіре, наче від смертельної хвороби.

Якби ж то не рука! Подумати тільки, якась дурниця губить усе! Де, коли це скоїлось у мене з рукою? На стіні з битим шклом учора вранці... Люди, що виходили з собору, виштовхнули його в маленьку вуличку. Обабіч вулиці стояли низенькі будинки, в крамницях уже світилося. Вуличка вивела Георга на велику площу, яка здавалася в тумані безмежною.

На площі й вуличці було повно людей. На ринку торговці відчиняли ларки. Ще в дверях собору апетитно запахло кавою і свіжим печивом, бо поруч була кондитерська. Погляди всіх, що виходили після обідні, зверталися до пирогів з яблуками і пухких булочок, виставлених у вітрині.

Коли Георгові в обличчя вдарило прохолодне, вологе повітря, він зовсім знесилів. Ноги йому підломилися, і він сів на брук. З собору вийшли дві сестри – старі діви.

Одна рішуче пхнула йому в руку п'ять пфенігів, друга вилаяла її:

- Ти ж знаєш, що це заборонено.

Молодша закусила губу. Її лаяли вже п'ятдесят років.

І все-таки Георг посміхнувся. Він так любив життя!

Він любив у ньому все: і солодкі грудочки на пухких булках, і навіть полову, яку під час війни домішували до хліба. Він любив міста і ріки, всю країну і всіх людей – Еллі, свою дружину, і Лотту, і Лені, і Катрінхен, і свою матір, і маленького брата; гасла, які пробуджують у людей свідомість; пісеньки під акомпанемент лютні; уривки з книг, котрі йому читав Франц, в яких були великі думки, що перевернули все його життя; навіть теревені старих жінок. Яке хороше життя в цілому. Погані тільки окремі явища. Він і тепер любив його.

Георг насилу підвівся і, спершись на стіну, голодний і нещасний, почав дивитися на ринок. В тумані, при світлі ліхтарів уже прокидалося життя, і серце Георга залила гаряча хвиля, немов його теж любили, незважаючи ні на що, любили усі, хоч, може, і востаннє, любили болісною, безпорадною любов'ю. Він зайшов до кондитерської.

П'ятдесят пфенігів треба залишити, як недоторканий фонд.

Він поклав кілька пфенігів на прилавок. Продавачка висипала йому на клапот паперу тарілку розкришених сухарів та обгорілих краєчків печива. Вона з подивом глянула на його куртку, що здалася їй надто шикарною для такого сніданку.

Від цього погляду Георг схаменувся. Він запхав усі кришки собі в рот уже на вулиці. Повільно жуючи, він пошкандибав площею. Ліхтарі ще горіли, хоч вони були вже і зайві. Крізь імлу осіннього ранку проступав ряд будинків на протилежному боці. Георг ішов щоразу далі й далі лабіринтом вузьких вулиць, що, мов нитки, намоталися навколо ринку, куди він, врешті, знову вийшов. Георг побачив вивіску: "Д-р Герберт Левенштайн". "Ось хто мені допоможе", – подумав він.

Він побрався сходами. Перші звичайні сходи за багато місяців. Коли зарипіли східці, він так перелякався, наче йшов грабувати. Тут теж пахло кавою. За дверима квартир починається звичайний день – люди позіхають, будять дітей, мелють каву на млинках.

Коли він увійшов до приймальної, на якусь хвилину стало тихо. Всі подивилися на нього. Тут було дві групи пацієнтів. На дивані біля вікна – жінка з дитиною і молодий чоловік у дощовику, біля столу – старий селянин, літній городянин з хлопчиком і тепер ще Георг.

Селянин продовжував:

- Я оце вже вп'яте тут. Вилікувати він не вилікував, але мені трохи полегшало. Тільки б дотягти, поки наш Мартін повернеться з армії і одружиться. – В його монотонному голосі вчувався біль, якого йому завдавало кожне слово. Але він терпів його, бо дуже любив розповідати про себе. Він додав – А ви?

- Я тут не заради себе, – сухо відповів йому сусід, – а заради хлопчика. Це єдина дитина моєї єдиної сестри.

Батько хлопчика заборонив їй вести його до Левенштайна. Тому я сам привів його

сюди.

Старий селянин сказав, тримаючись руками за живіт, – мабуть, там і боліло:

– Хіба немає іншого лікаря?

Другий байдуже промовив:

– Але ж і ви тут.

– Та я вже був у всіх – у доктора Шмідта, у доктора Вагензайля, у доктора Райзінгера, у доктора Гартлауба.

Раптом він звернувся до Георга:

– А ви чого тут?

– Та ось, рука.

– Цей не лікує рук, він розуміється тільки на внутрішніх хворобах.

– У мене і всередині щось не гаразд.

– Автомобільна аварія?

Двері приймальної відчинилися. Старий, знемагаючи від болю, навалився на стіл і на Георгове плече. Не тільки страх – страшенна дитяча боязкість охопила Георга.

Таке саме почуття проймало його у приймальнях лікаря, коли він був такий же малий, як отой блідий хлопчик. Як і тоді, він весь час перебирав бахрому на кріслі.

Біля вхідних дверей задзеленчав дзвінок. Георг здригнувся. Але то був лише новий пацієнт, смуглява дівчинка-підліток; вона пройшла мимо стола.

Нарешті Георг став перед лікарем. Прізвище, адреса, професія? Георг щось відповів. Стіни навколо нього захиталися, він падав у прірву з білості, скла, нікелю, в бездоганно чисту прірву. Падаючи, він ще почув голос, що попереджав його, хто такий лікар за національністю. А запах, що вдарив йому в ніс, нагадав кінець усіх допитів, коли його змазували йодом і перев'язували.

– Сідайте, – сказав лікар.

Побачивши Георга у дверях, лікар подумав, що цей пацієнт, либонь, тяжко хворий. Лікар добре знав такі симптоми: ні відкритих ран, ані опухів, лише легенька синювата тінь під очима, – у цього чоловіка вона вже була густа й темна. Яка в нього хвороба? Останнім часом лікар уже звик до того, що хворі прибігають сюди вдосвіта, щоб сусіди не бачили, – в останню хвилину, як колись бігали до знахарки. Він почав розмотувати пов'язку.

– Нещасний випадок?

– Так.

Незважаючи на почуття обов'язку, яке в ньому викликала кожна рана, кожна хвороба, бо він був справжнім лікарем, Левенштайн відчув дедалі сильніший неспокій.

Ну, хіба ж це пов'язка? Клапоть підкладки? Він повільно розмотував її. Що це взагалі за чоловік? Чи він старий?

Чи молодий? Серце лікаря щеміло, щось стискало йому горло, наче він ще ніколи не був так близько від смерті за всі дев'ятнадцять літ, упродовж яких лікував хворих.

Він подивився на руку, що лежала перед ним без пов'язки. В рані повно бруду, але не така вона вже й страшна, а тому й нездатна спричинити ці зловісні тіні на лобі й під

очима. Чому ж він такий змучений? Він прийшов з хворою рукою. В нього, напевно, є ще якась, йому самому невідома хвороба. Треба витягти з рани скалки. Доведеться зробити укол, інакше хворий не витримає. Цей чоловік сказав, що він слюсар-автомобіліст.

- За два тижні, - сказав лікар, - ви знову зможете працювати.

Хворий нічого не відповів. Чи витримає він укол? Серце незнайомця, хоч і не зовсім здорове, але не таке вже й слабе. То в чім же річ? І чому він, лікар, не старається з'ясувати, яка хвороба в цього чоловіка?

Чому хворий зразу ж після аварії не пішов до найближчої лікарні? Адже цей бруд понабивався в рану щонайменше вчора. Лікар хотів поставити хворому кілька запитань, щоб хоча б відвернути його увагу від руки, до якої він підніс пінцета. Але погляд чоловіка стримав лікаря. Він змовчав. Левенштайн ще раз уважно подивився на руку, потім погляд його сковзнув по обличчю, куртці, по всій постаті хворого. Той ледь скривив губи і дивився на лікаря скоса, але рішуче.

Лікар поволі відвернувся і відчув при цьому, що в нього аж губи побіліли. А коли він побачив себе у дзеркалі над рукомийником, темна тінь лежала вже і на його обличчі. Лікар заплющив очі. Він надзвичайно повільно намилював і змивав руки під краном. "В мене дружина й діти. Чому цей чоловік прийшов саме до мене? Тепер я буду тремтіти від кожного дзвінка. І без цього в мене щодня неприємності".

Георг думав: "Адже не тільки у вас".

А лікар тримав руки під струменем води, і бризки розліталися навсібіч. Немає сил терпіти. А тепер ще й оце!

Скільки горя випало йому на долю.

А Георг думав, насупившись, поки текла вода: "Але ж не тільки вам".

Лікар закрутив, нарешті, кран, витер руки чистим рушником. Запах хлороформу здавався йому зараз таким, яким він здавався лише його пацієнтам. "І чому ця людина прийшла саме до мене? Чому?"

Лікар знову відкрутив кран. Почав удруге мити руки. "Це зовсім тебе не обходить. До тебе прийшла рука, просто хвора рука. Чи вона виглядає з-під рукава шахрая чи з-під крила архангела, тобі однаково". Він знову закрутив кран і витер руки. Потім приготував шприц. Коли лікар закачав рукав Георгової куртки, він побачив, що на хворому немає сорочки. "Це мене не стосується, - сказав він собі, - моє діло - рука".

Георг засунув перев'язану руку під куртку і сказав:

- Дуже вам вдячний!

Лікар хотів був спитати про гроші, але хворий подякував таким тоном, немов так і треба, щоб його лікували безкоштовно. І хоч Георг, виходячи, похитнувся, лікареві тепер уже здавалося, що головна його хвороба - все-таки рука.

Опускаючись сходами, Георг на нижньому східці зіткнувся з двірником, маленьким чоловічком без куртки.

- Ви вертаєте з третього поверху?

Георгові ніколи було розмірковувати, що краще - сказати правду чи збрехати, і він

швидко відповів:

- З четвертого.

- Ах, так, - сказав чоловічок, - а я думав, від Левенштайна.

Вийшовши на вулицю, Георг побачив на ганку за два будинки звідси старого селянина з приймальної лікарня.

Той дивився на ринок. Туман розвіявся. Осіннє світло заливало парасолі, що, наче гриби, стирчали над лотками.

На столах, мов на грядках, були розкладені спокусливі фрукти й овочі. Здавалося, наче селянки привезли на ринок клаптики своїх городів та садків. А де ж собор? Триі чотириповерхові будинки, парасолі, коні, вантажні машини і жінки затуляли його собою.

Лише закинувши голову, Георг побачив найвищий шпиль - золотий чуб, за який можна було б підняти вгору ціле місто. Пройшовши трохи далі, проминувши селянина, що втупився йому в спину, Георг побачив високо над дахами святого Мартіна, що сидів на коні і розрізав свій плащ. Георг протиснувся в найгустіший натовп. Купи яблук, винограду, головок цвітної капусти стрибали перед його очима. Голод був такий сильний, що він охоче уткнув би голову в цю купу овочів і гриз би їх. Потім його занудило. Це був дуже небезпечний для нього стан.

Від виснаження йому паморочилося в голові, і, похитуючись, він бездумно брів між лотками. Нарешті Георг опинився біля рибних лотків. Спершись на тумбу для афіш, він дивився, як торговець тельбунить здоровенного коропа. Торговець загорнув його у клапот газети і передав якійсь дівчині. Потім виловив черпаком з чана кілька рибок, швидко надрізав їх і кинув повну жменю на вагу.

Георга нудило, але він не міг відвести очей.

Старий селянин з приймальної тупо дивився на Георга, аж поки не упустив його з очей. Якусь хвилину він ще дивився на людей, що сновигали туди й сюди у світлі осіннього сонця.

Усю картину ринку йому немовби застилав нестерпний біль. Він тихенько похитувався всім тілом. "І за таке от лікування цей негідник здер з мене десять марок, - думав старий, - ні на пфеніг не менше за Райзінгера!" З Райзінгером нічого не вдієш, а до цього єврея він пошле сина.

Спираючись на ціпок, старий підвівся і пошкандибав через майдан в перекусну-автомат. З вікна знову побачив Георга; він стояв, зіпершись на тумбу для афіш; на руці в нього біліла свіжа пов'язка. Селянин дивився на Георга, поки той не повернув голови. Георг відчув якийсь неспокій. Правда, з свого місця він не міг розгледіти, хто там за вікном, але все-таки примусив себе одірватися від тумби і пішов повз рибні лотки до Рейну.

Тим часом Франц уже відштампував сотні пластинок.

Замість заарештованого Оклецька згрібав пилюку молодесенький хлопець. Спершу робітникам було якось дивно бачити його тут, бо всі звикли до Оклецька. Але новачок був такий моторний, веселий хлопчина, що йому навіть одразу дали прізвисько:

Горішок. Тепер замість "Оклецьку! Оклецьку!" гукали: "Горішку! Горішку!"

Учора ввечері і сьогодні вранці робітників менше схвилював арешт Оклецька, ніж несподіване, для них ще не зрозуміле підвищення норм на виготовлення алюмінієвих пластинок. Про цю новину багато хто довідався лише вдень. Один з робітників пояснив, яку саме деталь машини замінили, щоб підойма опускалася не три, а чотири рази на хвилину. Тепер пластинка щоразу переверталася сама, а раніше її перевертав робітник. Хтось сказав, що, зрештою, найголовніше – це підвищення заробітної плати. На це інший, літній робітник відповів, що таким знесиленим, як учора, він ще ніколи себе не почував. А третій зауважив, що в понеділок увечері завжди відчуваєш себе знесиленим.

Такі розмови, їхні причини і тон, якими вони велись, іншим часом дали б Францові багату поживу для роздумів: його завжди приваблювала можливість поміркувати про першопричину явища та його наслідки, зазирнути із глибину людської душі. Але цього разу Франц був розчарований, навіть засмучений, бо новина, яка день і ніч бентежила його, не справила майже ніякого враження на товаришів. "Якби я міг просто піти до Еллі й спитати її, – думав Франц. – Вона, либонь, знову живе в батьків. Ні, це надто небезпечно. От якби я з нею випадково десь здибався..."

Він вирішив обережно розпитати на її вулиці, чи не перебралась Еллі знову до своїх рідних. А може, вона зовсім виїхала з міста? Отже, його все ще вабить до неї?

Все ще не загоїлася рана, якої йому тоді заподіяли чи то з дурного розуму, чи то з легковажності. А рана була, мабуть, глибока – на все життя. "Все це дурниці, – думав Франц, – Еллі, напевно, стала товста й негарна. Коли б я її ще раз побачив, то був би, можливо, ще й вдячний Георгові за те, що він відбив її у мене. Та й взагалі, до чого тут я?"

Франц вирішив після зміни поїхати на велосипеді у Франкфурт: він хотів дещо купити у крамниці на Ганзагасе, водночас він зможе розпитати і про родину Меттенгаймерів. До Франца підійшов Горішок і підліз під самісінький лікоть. Францова рука смикнулася, він зіпсував пластинку. З переляку він пошкодив і другу, та й третя теж вийшла не досить чітка. Францове обличчя спалахнуло від люті, він ладен був кинутися на хлопця. Той зробив йому гримасу – кругле обличчя Горішка в яскравому світлі було біле, мов крейда, а під зухвалими, блискучими очима залягли темні тіні втоми.

Франц глянув і відчув раптом весь цех таким, яким бачив і чув його п'ять тижнів тому, коли вперше прийшов сюди. Він чув дзижчання пасів, що вгризається людині в мозок, змішує всі думки, але не забиває тихого шурхотіння металевої стрічки по конвейєру. Він бачив обличчя, які в світлі ліхтарів здавалися неживі, і лише м'язи злегка посіпувалися кожні три секунди, коли рука натискувала на важіль. "Тільки тоді вони посіпуються", – подумав Франц. Він забув, що сам мало не накинувся на Горішка тільки за те, що через нього зіпсував пластинку.

Недалеко від заводу, де працював Франц – які-небудь півгодини їзди велосипедом, – на людній вулиці поблизу Франкфуртського вокзалу зібрався величезний натовп.

Люди витягали шиї. Серед масиву будинків, де стояв великий готель, ловили

зłodія. Ніхто не дивувався, що в цьому брав участь не тільки чималий наряд поліції, а й есесівці. Казали, що цьому зłodієві вже кілька разів вдавалося замести свої сліди, а зараз його тільки що застукали на гарячому в номері готелю, де він украв кілька перснів і разків перлів.

– Чисто тобі кіно, – казали люди. – Сюди б іще Грету Гарбо.

Люди усміхалися, здивовані й зацікавлені. Скрикнула якась дівчина. Вона щось побачила вгорі, на краю даху готелю, чи, може, їй тільки так здалося. Натовп глядачів дедалі густішав, дедалі зростало напруження. Люди чекали, що ось-ось вони побачать якусь істоту, щось середнє між приви́дом і птахом. Тепер приїхали ще й пожежники з драбинами й сітками. Водночас почалася метушня у дворі готелю "Савой". З підвалу вискочив якийсь хлопець і хотів пробитися крізь натовп. Але у людей, збуджених довгим чеканням і різними історіями про небезпечного зłodія, прокинувся мисливський інстинкт. Вони обступили хлопця, жорстоко побили його і потягли до найближчого поліційного вартового; виявилось, що хлопець – звичайний собі помічник офіціанта, що поспішав на вокзал.

А той, за ким вони ганялися, вже сидів на даху готелю "Савой", за димарем. Це був Беллоні, у звичайному житті Антон Майєр; але куди воно поділося, його звичайне життя? Беллоні, акробат, який для Георга та його товаришів до останньої хвилини залишався чужий, хоч і був, мабуть, порядний хлопець, а втім, Беллоні і сам розумів, що для Георга він так і лишився чужий. Щоб заслужити чийсь довіру, треба було довше прожити разом. З свого місця за димарем Беллоні не бачив поближких вулиць, забитих людьми, що жадібно стежили за кожним рухом поліційних і аж тремтіли від бажання самим кинутися ловити зłodія. Через низеньку залізну решітку на похилому даху він бачив лише далекий край рівнини, на заході він бачив чисте блідо-голубе небо, на якому не видно було жодного птаха, жодної хмаринки. Внизу чекала юрба, а він чекав на даху, сповнений мужнього спокою, що його в ньому виховували з дитинства, спокою, яким він у цирку чарував глядачів, причому вони й самі не знали, чому їм так подобаються його нехитрі фокуси. Беллоні здавалося, що він уже давно чекає тут нагорі, так давно, що, якби переслідувачі напали на його слід, його б уже знайшли.

Три години тому його мало не заарештували на квартирі матері його давнього друга. Вони служили колись в одній трупі, поки з його другом не трапився нещасний випадок. Але поліція, крім інших заходів, склала списки членів усіх труп, до яких Беллоні колись належав. Простежити ці зв'язки було так само легко, як оточити кілька кварталів міста. Коли в квартиру вдерлися поліційні, Беллоні вискочив у вікно, добіг до району вокзалу; він двічі мало не потрапив до рук поліції і, нарешті, крізь обертові двері увійшов у готель. Беллоні був у новому костюмі, який він дістав напередодні, тримався так упевнено й спокійно, що його вільно пропустили у вестибюль.

Він мав трохи грошей, і до нього знову повернулася слабка надія, що йому пощастить виїхати залізницею.

Відтоді не минуло й півгодини. Зараз у нього вже не було жодної надії, але й без надії він до останку боротиметься за свою волю. Для цього треба спуститися на дах

сусіднього будинку. Обережно й повільно він сковзнув униз похилим дахом до маленького, вмурованого в стіну димаря біля самої решітки. Йому здавалося, що його не завважили. Коли ж він глянув через решітку вниз, то побачив густий натовп, що оточив квартал. Він зрозумів, що це кінець. Адже ті люди й зібралися в провулках, щоб не дати йому втекти.

Тепер Беллоні бачив перед собою ціле місто, Майн, заводи Гехста і схили Таунусу. В широкому мереживі вулиць і провулків натовп, що зібрався внизу, видівся йому лише маленьким чорним кільцем навколо масиву будинків. Безмежний ясний простір, здавалося, чекав від нього такої майстерності, якої годі йому було досягти. Може, спробувати злізти? Чи, може, просто чекати? Прояв страху так само, як і прояв мужності – безглуздя. Але не був би він Беллоні, аби не обрав із двох безглуздь останнє. Він спустив ноги і дотягнувся ступнями до решітки.

Беллоні помітили ще тоді, коли він сидів за другим димарем.

– В ноги, – сказав один з двох хлопців, що ховалися за вивіскою на краю даху сусіднього будинку. Другий прицілювався і, переборовши легку нудоту, чи, може, просто хвилювання, вистрілював, як йому наказав перший. Потім обидва спритно й сміливо вилізли на дах готелю позаду Беллоні, бо той, незважаючи на біль, не тільки не випустив з рук решітки, а ще міцніше вчепився в неї. Тоді переповз через ріг даху, залишаючи за собою кривавий слід. Ще раз зібрав усі сили і перекинув своє тіло через низеньку решітку раніше, ніж вони встигли схопити його.

Він упав у двір готелю, і глядачам довелося розійтись, так і не побачивши нічого надзвичайного. Але у домислах гультяїв, у збуджених розповідях жінок він ще довго ширяв над дахами, – напівпривид, напівптах. Коли Беллоні помер у лікарні – він дотягнув до полудня, – про нього усе ще сперечалися.

– Вам треба лише констатувати смерть, – сказав молодий лікар до старшого. – Не думайте про ноги. Адже він помер не тому.

Переборовши легке почуття відрази, старший зробив так, як наказав йому молодий.

V

Було о пів на одинадцяту ранку. Причетникова дружина, на чолі цілої армії прибиральниць, порядкувала згідно з твердим планом, встановленим у Майнцському соборі.

За цим планом протягом року чепурили весь собор.

Простим прибиральницям доручались, проте, лише певні ділянки – плити, стіни, сходи, лави. Національні святині німецького народу чистили м'якими віниками та пирососами складної системи самі причетникова мати й дружина.

Тому вузлик за могильною плитою одного з архієпископів знайшла жінка причетника. Краще б Георг був запхнув його під лаву.

– Поглянь-но на це, – сказала дружина причетникові Дорнбергеру, що саме вийшов з ризниці. Причетник подивився на підозрілу знахідку, швидко зміркував щось про себе і grimнув на дружину:

- Роби своє діло!

Потім пішов з вузликом через двір" до єпархіального музею.

- Отче Зайтце, - сказав він, - подивіться-но.

Священик Зайтц, теж чоловік років шістдесяти, розгорнув вузлик на скляній вітрині, в якій на оксамиті лежала колекція хрестильних хрестів, кожний за номером і датою. З вузлика випав якийсь брудний клопоть. Отець Зайтц підвів голову. Вони подивились один одному в вічі.

- Навіщо ви мені принесли це брудне лахміття, дорогий Дорнбергер?

- Моя жінка, - сказав причетник повільно, щоб священник Зайтц мав час подумати, - тільки що знайшла його за єпископом Зігфрідом фон Епштайном.

Священик здивовано поглянув на нього.

- Скажіть, Дорнбергер, - промовив він, - що ми, бюро знахідок чи єпархіальний музей?

Причетник підійшов до нього ближче і тихо спитав:

- А може, віднести оце до поліції?

- До поліції? - перепитав священник з щирим подивом. - А хіба ви несете до поліції кожен шерстяну рукавичку, знайдену під лавою?

- Сьогодні вранці розповідали... - пробурмотів причетник.

- Розповідали, розповідали... Мало вам ще розповідають. Може, ви хочете, щоб завтра розповідали, ніби у нас в соборі люди переодягаються? А запах який! Знаєте, Дорнбергер, від цього ще можна чогось набратися. Я б усе це спалив. Мені, проте, не хотілося б палити цю гидоту в моїй плиті. А чи не запхати це ось сюди?

Залізну грубку топили з першого жовтня. Дорнбергер засунув туди вузлик і пішов собі. Запахло паленим ганчір'ям. Священик Зайтц відчинив вікно. З його обличчя зник веселий вираз, воно споважніло, навіть спохмурніло.

Знову щось скоїлося, і воно може або легко розвіятися крізь вікно, або згуститися до страшного смороду, від якого можна задихнутись.

Просякнута кров'ю й потом, Георгова куртка перетворювалася на вузький струмочок диму, що, на думку священника Зайтца, мав огидний запах і надто повільно виходив у вікно, а сам Георг в цей час уже дістався до Рейну і тепер ішов за водою по піщаній доріжці, що тяглася вздовж шляху. Давно, ще хлопчиком, він іноді гуляв тут.

В селах і містечках на захід від Майнца можна було легко перебратися на той берег човном чи пороном. Коли він думав про це раніше, надто ночами, все це здавалося йому безглуздом, пустою мрією, здійснення якої залежить від тисячі випадковостей. Але тепер, коли на нього щохвилі чигала небезпека, серед усіх цих випадковостей і можливостей цей план уже не здавався йому таким безнадійним.

Ріка з буксирними пароплавами, які опускали труби, щоб пройти під мостами, протилежний берег із світлою смугою піску й рядом низеньких будинків, схили Таунусу вдалині - все це Георг побачив з тією надзвичайною виразністю, якої набирає місцевість у фронтів зоні, під час великої небезпеки, коли всі обриси стають чіткі й опуклі, що, здається, починають трепетати. Ще на ринку Георг боявся, що йому

забракне сил дійти до річки. Але тепер, коли він вирішив якнайшвидше вибратися з міста і години зо три йти проти води берегом Рейну, він відчув, що квалість його починає зникати, а земля, по якій він ступає, немов твердішає.

Він перебрав у пам'яті все, що сталося за останні кілька годин: "Хто мене бачив? Хто може мене описати?"

Тільки-но його опанували ці думки, як він одразу ж відчув себе пропащою людиною. Страх виникає тоді, коли якесь одне уявлення раптом заступає всі інші. І от на тихій доріжці, де ніхто не йшов за ним, страх упав на нього, мов грім з ясного неба. Його немов почала тіпати пропасниця, яка поволі стихала. Георг сперся на парапет. На якусь мить небо й вода перед ним потемніли. Потім це минулось, і Георг знову побачив світ у сяйві вранішнього сонця: над спокійною водою шугають чайки, і тиша, що залягла довкола, поглинає їх тужливе квиління. "Вже осінь, – подумав Георг, – чайки прилетіли".

Біля нього ще хтось сперся на парапет. Георг окинув поглядом сусіда: човняр у темно-синьому светрі. Якщо хтось стане тут біля парапету, він недовго стоятиме сам, зараз же один по одному підійдуть інші люди: вільні від роботи човнярі, рибалки, яким набридло сидіти з вудкою, старі діди. Потоки води, легкокрилі чайки, вантажники, що бігають туди й сюди по трапу, – усе це рухається для них, а вони стоять собі й дивляться. Біля човняра вже зібралося чоловік із шість.

Скільки коштує така куртка? – спитав човняр.

– Двадцять марок, – відповів Георг. Він хотів піти, але це запитання нашттовхнуло його на одну думку.

На дорозі під парапетом з'явився товстий, майже зовсім лисий човняр.

– Алло! Гей! – крикнули згори. Він підвів голову, засміявся і схопив за ноги човняра, що стояв нагорі. Той міцно вперся ногами. Раз-два – і товстун, хоча й мав чималу вагу, підтягнувся на руках і просунув велику лису голову між ногами човняра. Посипалися привітання:

– Як ся маєте?

– Живу помаленьку! – відказав новоприбулий; він говорив з голландським акцентом.

З боку міста простував маленький чоловічок з вудочками й відерцем, яким діти граються в піску.

– А ось і наш Щупачок, – сказав товстун. Він розсміявся, бо Щупачок з своїми вудками і дитячим відерцем був для нього така ж невід'ємна частина цього рибного місця, як сонячне колесо в міському гербі.

– Хайль Гітлер! – крикнув Щупачок.

– Хайль Щупачок! – крикнув голландець.

– От ми тебе й впіймали, – сказав хлопець, у якого ніс скривився від удару кулаком, хоч здавалось, що він от-от стане на місце. – Ти ж купуєш рибу на базарі.

Звернувшись до голландця, хлопець спитав:

– Що новенького на білому світі?

- Ну, на білому світі завше щось буває новеньке, - сказав голландець, - але й у вас теж дещо трапилось.

- Ну, у нас усе йде мов по писаному, - сказав хлопець з кривим носом, - усе як по маслу. Нам тепер, щиро кажучи, вже не треба ніякого фюрера. - Всі здивовано вступилися в нього. - Ми вже маємо одного такого, що нам увесь світ заздирить. - Усі розсміялися, крім нього самого. Він провів великим пальцем по носі.

- Вісімнадцять марок? - спитав Георга човняр.

- Я сказав - двадцять, - відповів Георг. Він опустил повіки, бо йому здавалося, що він зрадить себе блиском очей.

Човняр помацав куртку.

- Добре носить? - спитав він.

- Добре, - відповів Георг, - тільки не дуже гріє.

Отакий вовняний светр тепліший.

- Наречена щороку плете мені такі.

- Отже, любить, - сказав Георг.

- Хочеш, поміняємось?

Георг примружив очі, наче розмірковуючи.

- Може, поміряєш?

- Ходім до вбиральні, - сказав Георг. - Хай собі сміються. Вони не повинні бачити, що в нього немає сорочки під курткою.

Коли вони помінялися, Георг скоріше побіг, ніж пішов далі берегом Рейну. А човняр, поважно випроставшись, вийшов з убиральні й рушив назад до парапету, взявшись однією рукою в бік, а другу піднявши для привітання. На його широкому обличчі була написана впевненість, що йому вдалося спритно обдурити ще одного простака. "Залишатися в ній далі було небезпечно, - подумав Георг, - та й мінятися - теж небезпечно. А втім, тепер уже пізно про це думати".

Раптом хтось поруч гукнув:

- Гей! - Із своїми вудочками й відерцем, легко, мов хлопчик, підстрибуючи, підійшов Щупачок. - Куди ви йдете? - спитав він.

Георг показав просто перед себе:

- Отуди, берегом Рейну.

- Ви не тутешній?

- Ні, - відповів Георг. - Я тут лежав у лікарні. Я йду до родичів.

Щупачок сказав:

- Як ви нічого не маєте проти мене... Я напрочуд компанійська людина.

Георг промовчав. Він ще раз скося глянув на Щупачка.

Георг з дитинства намагався перебороти в собі дивне почуття тривоги, яке щоразу поймало його, коли він стрічав людину з якоюсь тілесною чи духовною вадою. Тільки Валлау вдалося остаточно розвіяти це почуття: "Ось тобі живий приклад, Георг, як людина до цього доходить".

І думки Георга знову полинули до Валлау. Його охопила безмірна туга. "Усім своїм

нинішнім життям я завдячую йому, - подумав Георг, - навіть коли б мені сьогодні довелося померти".

А Щупачок мовчав без угаву:

- А ви були тут цими днями, коли справляли бучне свято? Все це якось дуже дивно. А ви були тут раніше, за окупації? Як вони тоді гарцювали на своїх сірих конях, ці марокканці у червоних плащах! От французи - це вже зовсім інша фарба в картині міста, якийсь сіро-голубий туман. Чого це ви так біжите, дозвольте спитати, хочете ще сьогодні добігти до Голландії?

- Хіба це дорога в Голландію?

- Спершу ви прийдете в Момбах, де повно спаржі. Ваші родичі там живуть?

- Далі вниз.

- У Буденгаймі? В Гайдесгаймі? Вони селяни?

- Частково.

- Частково... - повторив Щупачок, "Чи не позбутися мені його? - подумав Георг. - Але ж як, чорт візьми? Ні, завжди краще ходити удвох або втрох. Тоді ти більше схожий на тутешнього".

Вони минули невеличкий розвідний міст над сплавною гаванню.

- Боже мій, як летить час у товаристві, - промовив Щупачок так, наче хтось зобов'язав його підганяти час.

Георг подивився на Рейн. Там, зовсім близько, на острові, стояли один біля одного три низеньких білих будиночки, відбиваючись у воді. Щось у цих будиночках, з яких середній скидався на млин, здалося йому знайомим і любим, ніби там жила дорога йому людина. Острів перетинав залізничний міст, перекинутий на другий берег.

Вони поминули в'їзд на міст, де стояв вартовий.

- Гарний міст, - похвалив Щупачок. Георг слідом за ним зішов з дороги на лужок. Раптом Щупачок зупинився і потягнув носом повітря. - Горішник! - Він нахилився й зібрав кілька горіхів у відерце. Георг квапливо шукав горіхи і судорожно давив їх каблуком на камені.

Щупачок розсміявся:

- Ви, мабуть, страшенно любите горіхи!

Георг опанував себе. Він втомився й змокрів од поту.

Не бігтиме ж вічно за ним цей клятий Щупачок. Десь же він почне вудити рибу.

- Там видно буде, - відповів Щупачок, коли Георг обережно спитав про його наміри.

Вони підійшли до верболезу, що нагадав Георгові Вестгофен. Його тривога зростала.

- Ось! - сказав Щупачок.

Георг остовпів. Вони стояли на косі. Перед ними справа і зліва був Рейн. Далі йти не було куди.

Коли Щупачок побачив вражене Георгове обличчя, він засміявся.

- Ой як же я вас обкрутив, ой як обдурих! А навіщо було поспішати? - Він поклав вудочки й відерце і потирав собі стегна. - А в мене принаймні був супутник!

Він і гадки не мав, що секунду тому йому загрожувала смерть. Георг відвернувся й закрив обличчя здоровою рукою.

На превелику силу взявши себе в руки, він спокійно промовив:

- Ну, що ж, бувайте здорові!

- Хайль Гітлер! - відповів Щупачок.

Але в цю мить лози розсунулися, з них вийшов поліційний з вусиками та чубчиком на лобі й весело гукнув:

- Хайль Гітлер, Щупачку! А покажи-но мені твій дозвіл ловити рибу.

Щупачок відповів:

- Та я ж зовсім і не ловлю.

- А твої вудочки? Їх я завжди ношу з собою, як солдат рушницю.

- А відерце?

- Загляньте-но всередину. Три горішки.

- Щупачку! Щупачку! - зітхнув поліційний. - Ну, а ви? У вас є документи?

- Це мій приятель, - сказав Щупачок.

- Тим більше, - сказав поліційний, чи тільки хотів сказати, бо Георг, зробивши спочатку ніби ненароком кілька повільних кроків до верболозу, раптом пішов швидше, а потім побіг, розсуваючи лози.

- Стій! - загорлав поліційний, вже не благодушно й жартівливо, а так, як годиться поліційному - Стій! Стій!

Обидва - поліційний і Щупачок - кинулися за ним.

Георг пропустив їх повз себе. Як усе це нагадувало Вестгофен - і зблискливі калюжі, й верболіз, а тепер ще й свистки, і серце, яке калатало так гучно, ніби ось-ось зрадить його. На тому березі, зовсім близько, була купальня: колоди, коло яких плюскотала вода, і між ними пліт.

- Він там! - крикнув Щупачок.

Тепер почувся свист і на березі, бракувало тільки сирени. Найгірше - це його кволість: коліна наче з вати і те, що він втратив почуття реальності, бо такого не буває наяву, це може тільки приснитися - що ти все біжиш і біжиш. Він упав обличчям на рейки, як потім помітив. Ага, він, біля якоїсь фабрики. З-за стіни долинали рівномірне гудіння, але ні свисту, ні криків уже не було чути.

- Кінець, - сказав він, сам не знаючи, що він цим хотів сказати, - кінець його силам чи його кволості. Якусь мить Георг бездумно чекав на чиюсь допомогу ззовні чи на якесь пробудження або чудо. Але чуда не сталося, і допомога ззовні не прийшла. Він підвівся й пішов далі; вибрався нарешті на широку вулицю з двома коліями рейок.

Тут було безлюдно. Обабіч вулиці стояли не жилі будинки, а поодинокі фабричні корпуси. Георг подумав, що берег тепер охороняють, і знову подався до міста. "Скільки часу змарновано! Вона ж чекає", - подумав він, поки не збагнув, що це дурниця. Лені не може ждати, бо нічого не знає.

Ніхто не допоможе, ніхто не чекає. Невже й справді немає нікого, хто б ждав, хто б йому допоміг? Рука боліла, він знову упав на неї, чиста пов'язка забруднилася.

На маленькій площі, куди виходив головний ринок, зачинялися рундучки. Перед трактором стояла довга колона грузовиків.

Георг увійшов, розміняв п'ятдесят пфенігів і взяв собі шклянку пива. Його серце так підстрибувало, наче всередині було багато вільного місця. Але воно щоразу боляче ударялося об щось. "Довго я так не витримаю. Може, кілька годин, але кілька днів – нізащо".

Чоловік, що сидів за сусіднім столиком, пильно подивився на нього. Здається, я вже стрічався сьогодні з цим типом? Тепер знову біжи, кидайся в різні боки, як скажений собака; ніщо вже тобі не допоможе. Ну ж бо, Георге!

У трактирі і біля входу було багато людей – приїжджих, торговців з ринку. Георг уважно оглядав їх. Он молодий хлопець допомагає літній жінці навантажувати машину. Коли хлопець відійшов од машини до кошиків, Георг попростував до нього.

– Послухайте! Як прізвище тієї жінки на машині?

– Отієї, з паперовим мішечком? Пані Біндер.

– Отже, я не помилився, – сказав Георг, – мені треба їй щось переказати.

Він почекав біля кошиків, поки завели мотор, відтак підійшов до машини. Закинувши голову, він спитав жінку:

– Скажіть, ви пані Біндер?

– А що таке? Що таке? – недовіжливо й здивовано спитала жінка.

Георг рішуче глянув на неї.

– Пустіть мене на хвилинку в машину, – сказав він. – Я вам все розкажу по дорозі, мені з вами в один бік.

Машина рушила. Георг міцно вчепився за борт. Він почав повільно, нагромаджуючи усякі подробиці, торочити щось про лікарню, про якихось далеких родичів.

Тим часом чоловік, що сидів за сусіднім столиком, підійшов до хлопця, з яким Георг розмовляв.

– Про що він вас запитував?

– Чи справді та жінка пані Біндер, – здивовано відповів хлопець.

VI

Шпалерник Меттенгаймер звичайно ходив обідати додому, коли працював десь поблизу. Але сьогодні він зайшов до кафе, замовив собі свинячої грудинки й пива. Малого учня він почастував гороховою юшкою. Потім і для учня замовив пива і почав розпитувати його поважним тоном, яким розмовляють з підлітками чоловіки, що самі вже виростили кількох синів. Зайшов якийсь чоловік, сів і замовив кухоль світлого пива. Меттенгаймер одразу ж упізнав його по новому фетровому капелюху; вранці вони разом їхали двадцять дев'ятим номером. На мить йому щось стиснуло коло серця. Він ураз замовк, похапцем проковтнув останній шматок і поспішив на роботу, щоб надолужити все, що, на його думку, прогаяв уранці. Дружині Меттенгаймер нічого не сказав про виклик. Тепер він постановив зовсім нічого й не говорити. Взагалі йому хотілось якнайшвидше забути про цей допит, про цей безглуздий виклик.

Він ніяк не міг утямити, навіщо його викликали. Та, мабуть, якоїсь особливої причини й не було. Просто вони час від часу вихоплюють когось із людей. В місті, либонь, багато таких "вихоплених". Тільки ніхто нічого не каже одне одному. Меттенгаймер, стоячи на драбинці, почав лаятися, бо погано наліпили бордюр. Він уже хотів був злізти з драбини, щоб навести лад і на нижньому поверсі.

Але нараз йому стало млосно, і він присів на шаблі.

Сміх штукатурів, що дражнили учня, дзвінкий голос хлопчика, який влучно відбивав кожен жарт, звучали в порожній лункій квартирі набагато гучніше, ніж голоси колишніх і майбутніх її мешканців, бо їх приглушують різні речі – всілякі килими й меблі. Шпалерник погойдувався на драбинці. Нараз хтось гукнув на сходах:

– Кінчай роботу!

Шпалерник крикнув у відповідь:

– Поки що я оголошую кінець роботи!

На зупинці двадцять дев'ятого номера Меттенгаймер знову стрівся з добродієм у фетровому капелюсі, що вранці їхав з ним трамваем, а потім пив пиво у пивній. "Певно, теж працює десь тут", – подумав Меттенгаймер, коли той стрибнув слідом за ним у вагон.

Меттенгаймер кивнув йому. Раптом він згадав, що знову забув у швейцара пакунок з шерстю для дружини.

Вона вже вчора лаяла його за те. Тому він зійшов з трамвая і пішов назад швидким кроком, щоб встигнути на другий вагон. Меттенгаймер почувався дуже втомленим і з радістю думав про вечерю і взагалі про дім. Раптом його серце тривожно стиснулось, аж мороз пішов поза спиною: добродій у фетровому капелюсі, що залишився в тому вагоні, тепер опинився тут, на передньому майданчику.

Шпалерник не повірив своїм очам і пересів на інше місце. Ні, він не помилився. Він добре пам'ятає цей капелюх, виголену потилицю, короткі руки. Меттенгаймер спершу не думав пересідати в інший трамвай, а доїхати до Цейльштрассе і далі піти пішки. Але тепер вирішив зробити інакше: доїхавши до будинку гауптвахти, він зійшов і пересів у сімнадцятий. Старий зітхнув з полегшенням, нарешті він сам. Та ледве він піднявся на майданчик сімнадцятого номера, як почув за спиною квапливі кроки і сопіння людини, що стрибнула у вагон. Добродій у фетровому капелюсі глянув на нього байдуже й zarazом дуже уважно. Потім повернувся до нього плечима, адже Меттенгаймер, виходячи, все одно мусив пройти повз нього.

Тепер старий зрозумів, що цей чоловік зійде разом з ним і що втекти від нього неможливо. Його серце закалатало від страху. Сорочка, що давно вже висохла, знову змокла від поту. "І що йому треба від мене? – думав Меттенгаймер – Що я таке зробив? Що я можу зробити?" Він не втримався і ще раз обернувся. У вечірній юрбі раз по раз миготіли капелюхи, і літні, й осінні, серед них Меттегаймер побачив і капелюх, якого шукав, його власник ступав неквапливо, немов напевне знав, що шпалерник сьогодні більше не стрибатиме з вагона у вагон. Меттенгаймер перейшов вулицю. Перш ніж увійти у свій під'їзд, він швидко обернувся з тією рішучістю, що раптом опановує

людей, які, коли треба, вміють дати відсіч. Обличчя переслідувача виринуло зовсім близько, невиразне миршаве обличчя і рот з гнилими зубами. Одяг на ньому, крім капелюха, був досить поношений. Може, капелюх теж був не новий, тільки не такий витертий. У цьому чоловікові, власне, не було нічого страшного. Меттенгаймера лякала дивна суперечність між настирливістю, з якою він переслідував його, і цілковитою байдужістю.

Коли Меттенгаймер зайшов до будинку, він поклав пакунок на сходи, щоб замкнути на ключ вхідні двері, які вдень брали на защіпку.

- Навіщо ти замикаєш, тату? - спитала його дочка Еллі, яка саме спускалася сходами.

- Тут протяг, - відповів Меттенгаймер.

- А хіба це заважає тобі нагорі в квартирі? - сказала Еллі. - О восьмій так чи так замкнуть двері.

Шпалерник пильно глянув на неї. Усією своєю істотою він відчув, що на другому боці вузької вулиці стоїть той чоловік і стежить за ним і його дочкою.

У глибині душі він любив Еллі більше за інших дітей.

Може, про це знає той чоловік, що стоїть там, навпроти.

Прояв яких таємних почуттів хотів він підгледіти? Яку провину? Здається, є така казка, де батько обіцяє віддати чортові те, що першим вийде з дому йому назустріч? Досі Меттенгаймер приховував від усієї родини, навіть від себе самого, що Еллі його найулюбленіша дитина. Він і сам не знав чому, мабуть, з двох зовсім різних причин. Вона була вродлива і завжди завдавала йому горя. Він радів, коли його навідували діти. Коли ж приходила Еллі, його серце стискалось у тому місці, де воно найдужче відчуває радість і горе. Скільки розкішних квартир опорядив він в думках для цієї дочки, скільки разів пробігала вона по анфіладах кімнат, либонь, не менш граціозно, ніж ті пихаті й вередливі жінки, яким їх чоловіки показують майбутні апартаменти.

Еллі торкнулась його руки. Її обличчя, обрамлене густим волоссям, що кучерявилося на скронях і потилиці, здавалося маленьким, як у дитини, і на ньому лежав вираз суму й ніжності. Вона згадала той день, коли батько на лаві у вестгофенському шиночку пригорнув до себе її голову і хрипким голосом умовляв виплакаться. Вони ніколи не говорили про той день. І все-таки обоє, певне, завжди згадували його, зустрічаючись.

- Я візьму вовну, - сказала Еллі, - і зразу ж почну плести.

Шпалерник відчув, як чоловік на супротивному боці вулиці свердлить очима пакунок, і йому самому здалося, ніби його дочка ховає в сумку щось заборонене, хоч добре знав, що в пакунку нема нічого, крім кількох мотків кольорової вовни. Обличчя Еллі знову повеселішало. Її золотаво-карі очі, такого ж відтінку, як і волосся, світилися теплим блиском. "Сліпий він був, чи що, отой негідник, Георг, - думав батько. - Як міг він її покинути?" Веселість Еллі краяла йому серце. Він спробував стати так, щоб на неї не міг упасти нічий погляд. "Хай уже йому поставлено пастку, - думав він, - але ж його дитина не винна". Та Еллі була висока й струнка, а він - низенький і сутулий. Він не міг

її затулити. Коли вона вийшла, легка й статурна, повагом розмахуючи сумкою, старий з тривогою подивився на вулицю. Він зітхнув з полегшенням – переслідувач саме розглядав вітрину парфюмерного магазину. Еллі непомітно пройшла мимо.

Але шпалерник не бачив, що з кав'ярні біля крамниці зразу ж вискочив верткий молодий чоловік з вусиками і легенько штовхнув ліктем чоловіка у фетровому капелюсі. Їхні погляди зустрілись у шибці вітрини. Наче рибалки, що дивляться в одне й те саме місце, чи не клюне часом та сама рибина, обидва побачили у дзеркальному шклі протилежний бік вулиці, під'їзд будинку, де жив шпалерник, і його самого. "Ти хочеш, щоб я занапастив мою родину, – думав Меттенгаймер, – але цього не буде!" Він раптом заспокоївся і почав побиратися сходами. Чоловік у фетровому капелюсі ввійшов у кав'ярню й сів біля вікна. А молодий чоловік з вусиками, швидкою й трохи нерівною ходою, легко наздогнав Еллі і подумав про себе, що ноги і стегна цієї молодої жінки зроблять трохи приємнішим його нудне завдання.

В ідальні Меттенгаймер спіткнувся об онука, який щось майстрував на підлозі. Еллі залишила хлопчика на ніч. Чому це? Дружина мовчки знизала плечима. По її обличчю було видно, що в неї багато такого на серці, що їй хотілося б висловити. Але чоловік ні про що їй не спитав. Іншим разом Меттенгаймер зрадів би хлопчикові, але зараз він пробурчав:

– Хіба в неї нема своєї кімнати?

Малий схопив діда за вказівний палець і розсміявся.

Але Меттенгаймерові було не до сміху. Він відсторонив хлопчика. Він згадав кожне слово, почуте ним сьогодні вранці на допиті. Тепер йому вже не здавалося, що то був сон. На серці лежав важкий тягар. Він підійшов до вікна.

У парфюмерній крамниці опустили жалюзі. Та Меттенгаймер не старався себе обдурити. Він знав, що одна з тих неясних тіней за вікном кав'ярні невідступно стежить за його квартирою. Дружина покликала його їсти. За столом вона сказала те, що говорила щовечора:

– Коли вже, нарешті, і в нас будуть нові шпалери!

Тим часом Франц, повертаючись з роботи, зійшов з велосипеда недалеко від Ганзаштрассе. Він рішуче штовхав велосипед, міркуючи над тим, чи не зайти йому справді до якоїсь крамниці й розпитати про Меттенгаймерів.

Тут сталося саме те, чого він сподівався, а можливо, водночас і побоювався: він випадково зустрів Еллі. Франц міцніше стиснув ручку велосипеда. Еллі, глибоко замислена, його не бачила. Вона анітрохи не змінилася. В її спокійних рухах завжди відчувалась якась тиха печаль, навіть тоді, коли для цього не було жодної причини. На ній були ті самі сережки. Франц зрадів. Вони пасували до її густого каштанового волосся і дуже подобались йому.

Якби Франц умів знаходити слова для своїх почуттів, він сказав би, що сьогоднішня Еллі ще більше є сама собою, ніж та, яку він зберігав у своїй пам'яті. Як йому було боляче, що вона пройшла мимо, хоч вона не бачила його, та й не повинна була бачити. Як і тоді, коли він уперше зустрів її на пошті, йому дуже схотілось схопити її в обійми і

поцілувати в губи. "І чому не повинно належати мені те, що для мене призначене?" – подумав він. Франц забув, що він непоказний чоловік, із звичайним, млявим і невиразним обличчям, що він бідний і незграбний. Франц пропустив повз себе Еллі, а також молодого чоловіка з вусиками, і йому навіть і на думку не спало, що той має якесь відношення до Еллі.

Франц повернув велосипед і їхав слідом за нею хвилин із десять, поки Еллі не увійшла в дім, де наймала кімнату й жила з сином.

Він уважно оглянув – будинок, що проковтнув Еллі, потім подивився навколо. Навпроти була кондитерська. Він зайшов і сів.

У кондитерській був лише один відвідувач – отой верткий молодий чоловік з вусиками. Він сидів біля вікна й поглядав на вулицю. Франц і тепер не звернув на нього уваги. У нього вистачило здорового глузду, щоб не кинутися за Еллі в дім. Але ж до вечора ще далеко. Можливо, Еллі знову вийде. У всякому разі, він вирішив посидіти тут і зачекати.

Тим часом Еллі у своїй кімнаті нагорі переодягнулася, зачесалась і взагалі зробила все, що, на її думку, треба було зробити, якщо гість, якого вона сподівалася, прийде повечеряти з нею, а можливо, – Еллі не відмовлялась і від такої думки, – залишиться до ранку. Потім вона наділа на своє святкове плаття фартух і пішла у кухню до господині, приготувала й посолила два шніцелі, поклала на сковорідку смалець і цибулю, щоб поставити все це на вогонь, як тільки задзеленчить дзвоник.

Господиня, добродушна жінка років п'ятдесяти, яка дуже любила дітей і взагалі поблажливо ставилася до всіх могутніх проявів життя, дивилась на Еллі з усмішкою.

– Ви робите цілком правильно, пані Гайслер, – сказала вона, – людина тільки один раз буває молода.

– Що я роблю правильно? – спитала Еллі. Її обличчя раптом змінилося.

– А те, що вирішили повечеряти з кимсь іншим, а не з вашими рідними.

Еллі хотіла відповісти: "Я б радніше повечеряла сама", але нічого не сказала. Еллі не могла приховати від себе, що з нетерпінням чекає, коли нарешті грюкнуть надвірні двері і на сходах пролунають упевнені кроки.

Так, безперечно, вона жде, але водночас, мабуть, сподівається і якоїсь перешкоди. "А чи не зробити ще й пудинг", – подумала Еллі. Вона поставила на вогонь молоко, всипала порошок і розмішала. "Якщо прийде – добре, – майнула думка, – не прийде – теж добре".

Вона чекала, це правда. Але яке то було жалюгідне чекання в порівнянні з тим, як вона вміла чекати колись...

Ніч у ніч, тиждень у тиждень ждала вона Георгових кроків, тоді вона ще змагалася за своє молоде життя, не мирилася з самотніми ночами. Зараз їй здавалося, що те чекання не було ні безглуздом, ні смішним, а чимсь кращим, гіднішим за її теперішнє життя, коли вона втратила здатність чекати. "Тепер я така, як усі, – з сумом подумала вона, – мені усе байдуже". Ні, цієї ночі вона, звісно, не ждатиме, якщо її друг не прийде; вона позіхне й засне.

Коли Георг уперше сказав їй, щоб вона більше не чекала на нього, вона йому не повірила. Правда, вона знов перебралася до батьків, але й там продовжувала ждати.

Якби силою чекання можна було викликати того, кого ждеш, то Георг повернувся б тоді до неї. Але чекання не має ніякої магічної сили і влади над іншими, воно мучить тільки того, хто чекає, саме через це воно вимагає мужності. Чекання нічого не дало Еллі, хіба що інколи тихий потаємний сум надавав несподіваної чарівності її вродливому личку. Те саме подумала й господиня, що дивилась, як Еллі готує вечерю.

- Поки ви поїсте шніцелі, - сказала вона лагідно, - ваш пудинг прохолоне.

Коли Георг востаннє сказав їй, що не треба чекати, - без злості, але твердо й рішуче, - що її чекання гнітить його, коли він спокійно й розсудливо пояснив їй, що шлюб - не святиня і що навіть майбутня дитина не така вже велика перешкода, лише тоді Еллі, нарешті, відмовилася від кімнати, За яку доти тайкома платила.

Але вона й далі чекала; чекала й тієї ночі, коли народилася дитина. Хіба може бути краща ніч, щоб вернутись! Шпалерник, прошукавши кілька днів, нарешті притягнув до дочки цю, жакливу людину, свого зятя. Він дуже шкодував потім, коли побачив, в якому стані дочка після зустрічі. І хоч він спершу відраджував Еллі виходити заміж, а потім брати розлуку, він незабаром зрозумів, що їй вже нічого чекати. Наприкінці другого року він пішов до адресного бюро, щоб розшукати зятя. Та навіть Георгові батьки не знали, де він... Цей другий рік був тисяча дев'ятсот тридцять другий, і він уже кінчався.

Еллі ледве заколисала дитину, що прокинулася від тріскотняви хлопавок і тостів на честь нового, тридцять третього року. Георга знайти не пощастило. Чи вони соромилися надто ретельно розшукувати, чи Еллі знайшла розраду в дитині, але вся ця історія почала потроху забуватись. Еллі пам'ятала той ранок, коли перестала чекати. Удосвіта вона прокинулася від автомобільного гудка і почула на вулиці кроки, можливо, Георгові, але вони проминули її дім. Кроки даленіли - слабшало й чекання Еллі. З останнім звуком воно зовсім згасло. Вона так і не вирішила, що їй робити, на що зважитись. Її мати і всі старі люди правду казали: час усе загоює, навіть розпечене залізо остигає. Вона тоді дуже скоро заснула. Другого дня була неділя. Еллі спала до дванадцятої. На обід до їдальні увійшла нова Еллі, свіжа й рум'яна.

На початку тридцять четвертого року Еллі викликали в гестапо. "Вашого чоловіка заарештовано, - сказали їй, - і відправлено до Вестгофена". "Тепер, - сказала вона батькові, - відомо, де він, і можна клопотатися про розлуку". Батько вражено подивився на неї - так дивляться на чудову коштовну річ, в якій раптом помічено дефект.

- Тепер?.. - тільки й повторив він.

- А чом би й ні?

- Це для нього був би тепер удар...

- Для мене теж багато чого було ударом, - сказала Еллі.

- Врешті, він все-таки твій чоловік.

- З цим покінчено назавжди, - сказала Еллі.

- Вам зовсім не треба сидіти у кухні, - сказала господиня, - коли подзвонять, я

покладу шніцелі на сковорідку.

Еллі пішла до себе. Біля її ліжка стояло дитяче ліжко, сьогодні порожне. Гість уже, власне, мав би прийти, та Еллі не збиралася гаяти час на марне чекання. Вона розгорнула пакунок, помацала вовну і заходилася плести.

З Генріхом Кюблером, якого вона зараз чекала, хоч і не дуже, вона познайомилася випадково. Випадок, коли йому справді дати волю і не чинити перешкод, зовсім не сліпий, як кажуть, а навпаки, розумний і винахідливий.

Треба тільки цілком здатися на нього. Якщо йому заважати або підганяти, завше буває щось не гаразд, а потім люди нарікають на випадок. Коли ж здатися на нього і в усьому його слухатися, то він приведе вас до мети швидко і найкоротшим шляхом.

Приятелька умовила Еллі піти на танці. Спочатку Еллі шкодувала, що пішла. За її спиною кельнер упустив шклянку. Еллі обернулася. Водночас обернувся Кюблер, що саме проходив через залу. Це був високий, чорнявий чоловік з міцними зубами; його усмішка і хода нагадали Еллі Георга, і на її обличчі промайнув вираз, від якого воно стало іще вродливіше. Кюблер вгледів її, зупинився й підійшов. Вони танцювали до ранку. Правда, зблизька він зовсім не був схожий на Георга, зате повадився цілком пристойно. Він частенько водив Еллі на танці, а в неділю возив на Таунус. Вони цілувались, і їм було добре в парі.

Еллі якось розповіла йому про свого чоловіка.

- Мені не пощастило, - ось що сказала вона тепер про свій шлюб.

Генріх умовляв її зовсім позбутися Георга. Вона вирішила сама все владнати.

Якось вона одержала дозвіл на побачення в таборі Вестгофен і зразу побігла до батька. Вона вже давно не питала в нього поради.

- Ти повинна поїхати, - сказав шпалерник, - я теж поїду з тобою.

Еллі не клопоталася про побачення, вона навіть зовсім його не хотіла. У гестапівців були свої причини для цього виклику.

Ні катування, ні голод, ні самотність не могли зламати цього в'язня, і тому вирішили покликати його жінку.

Жінка й дитина - на багатьох це впливає.

Отож, Еллі і Меттенгаймер взяли відпустку. Від родини вони приховали свою невеселу поїздку. По дорозі Еллі мріяла про те, як хороше було б лежати зараз з Генріхом на лужку на Таунусі. А Меттенгаймер мріяв про свої шпалери. Коли вони, зійшовши з поїзда, попростували поруч дорогою і вже минули кілька сіл, де вирощували виноград, Еллі раптом схопила батька за руку, наче знову стала маленькою дівчинкою. Рука була суха і мов нежива. В обох лежав на душі тягар.

Коли вони проминали перші будинки Вестгофена, люди співчутливо дивились їм услід, - так дивляться на тих, хто йде до лікарні чи на кладовище. По селах кипіла робота, панувало радісне збудження. Якого болю завдавали їм ці картини... Чому ми не живемо тут? Чому не можу я котити цей чан через вулицю до бляхаря? Чому я не ота жінка, що чистить сито на підвіконні? Чому не можу я допомогти людям полити подвір'я, перш ніж поставлять давило для винограду? Натомість треба йти мимо,

почуваючи себе такими чужими й нещасними.

Хлопчина з великою, по-літньому підстриженою головою, більше схожий на човняра, ніж на селянина, підійшов до них і сказав серйозно й спокійно:

- Вам треба обійти горою, через поле.

Стара жінка, мабуть, його мати, виглянула з вікна і кивнула головою. "Вона хоче мене втішити, - подумала Еллі. - А мені тепер байдуже до Георга". Вони пішли вгору полем, пройшли вздовж стіни, обтиканої битим шклом. Зліва вигулькнув маленький завод "Маттіас Франк і сини". Вони побачили ворота табору й вартових.

Ворота виходили на дорогу саме в куті, що його утворю вали стіни так званого внутрішнього табору. Десь поблизу протікав Рейн, але його не було видно. Мертві стоячі озерця тут і там виблискували на бурій землі.

Меттенгаймер вирішив зачекати на Еллі в садку біля шиночка. Далі вона пішла сама, і їй стало страшно. Але вона умовляла себе, що її більше з Георгом ніщо не в'язатиме. Їй здавалося, що її вже не зворушить ні його сумна доля, ні таке знайоме обличчя, ні погляд, ні усмішка.

Георг уже давно сидів у Вестгофені. Він пройшов через десятки допитів, через такі муки й страждання, що їх вистачило б на ціле покоління, яке перенесло війну або якеś інше велике лихо. Ці муки триватимуть і далі, завтра, а може, навіть наступної хвилини. Георг уже тоді знав, що тільки смерть може визволити його. Він знав, яка страшна сила знівечила його молоде життя, і знав також свою власну силу. Він побачив, на що він здатний.

У першу хвилину Еллі здалося, що до неї привели чужу людину. Вона торкнулася руками вух - звичний рух, яким вона завше перевіряла, чи на місці її сережки.

Потім руки її безсило опустилися. Вона вражено втупила очі в незнайомого чоловіка, що стояв між двома штурмовиками. Георг був високий, а цей - низенький, майже такий, як її батько, із зігнутими в колінах ногами. Потім вона все-таки пізнала його по усмішці. Так, то була його колишня усмішка, напівніжна, напівзневажлива. Так він усміхався їй під час першої стрічі. Правда, зараз йому треба було вирішити щось зовсім інше, і думав він не про те, як відбити молоду дівчину у щирого друга.

Одна-єдина думка ворушилася в його змученій голові. Навіщо привели сюди цю жінку? Чого цим домагаються?

Він боявся, що через свою кваліть, через свої фізичні муки не помітить чогось важливого, якоїсь пастки.

Георг дивився на Еллі, і вона теж здалася йому якимсь дивним створінням; її кокетливий фетровий капелюшок, кучеряве волосся, сережки. Він уважно розглядав її.

Потім спробував згадати, що було між ними спільного?

Дуже мало. П'ять чи шість пар очей стежили за кожним порухом його обличчя, іще вкритого синцями після останнього допиту. "Я мушу щось сказати цьому чоловікові", - подумала Еллі й сказала:

- Хлопчик здоровий.

Він насторожився. Його погляд став гострий. Що вона хотіла цим сказати?

Напевно, в неї було щось на меті, може, вона передає якусь звістку. Георг боявся, що він надто кволий і не зрозуміє її. Він запитливо промовив:

- Он як?

Тепер вона пізнала його і по погляді. Він дивився на її напіврозтулені губи так само невідривно й палко, як у перший раз. Яку він зараз почує звістку, що знову сповнить його життя силою й енергією? Після довгої болісної паузи - Еллі, мабуть, шукала потрібні слова, - вона сказала:

- Хлопчик уже незабаром піде в дитячий садок.

- Так, - сказав Георг.

Яка мука - напружувати безсилий мозок, міркувати швидко й вірно. Що вона хоче сказати цим дитячим садком? Мабуть, це пов'язане з перебудовою роботи, про яку розповідав Гагенауер, коли його привезли сюди чотири місяці тому після арешту партійного керівництва останнього складу.

Георг усміхнувся трохи впевненіше, Еллі спитала:

- Хочеш, я покажу тобі його фотографію?

Вона пошукала в сумці, на яку, крім очей Георга, дивились тепер ще й очі вартових. Вона вийняла маленьку, наліплена на картон фотографію хлопчика, що грався з брязкальцем. Георг нахилився над фотографією і від напруження зморщив лоба, намагаючись побачити щось важливе. Він підвів очі, глянув на Еллі й знову на фото. Знизав плечима. Він так похмуро подивився на Еллі, наче вона з нього глузувала. Наглядач крикнув:

- Побачення закінчено.

Обоє здригнулися. Георг швидко запитав:

- Як там моя мати?

Еллі відповіла:

- Здорова.

Вона вже з півтора року не бачила цієї жінки, що завжди здавалась їй чужою й неприємною.

Георг крикнув:

- А менший брат?

Здавалося, він раптом прокинувся. Він тремтів усім тілом. Еллі лякало те, що він з кожною секундою ставав усе більш схожий на колишнього Георга. Він ще крикнув:

- А як там...

Але його підхопили з обох боків, повернули й вивели.

Еллі не могла пригадати, як повернулася до батька.

Вона пам'ятала тільки, що він пригорнув її голову до себе, що поруч стояли хазяїн шинку, його дружина та ще дві жінки і що їй усе було байдуже. Одна жінка легенько поплескала її по плечу, друга погладила по голові. Господиня підняла з підлоги її капелюшок і здула з нього порох. Ніхто не сказав ані слова. Надто близько була ота стіна. Німе було горе, і така ж німа була розрада.

Коли вони приїхали додому, Еллі сіла й написала Генріху листа. Вона просила його

не заходити за нею в контору і взагалі забути її.

Генріх все ж таки ждав її біля контори. Він почав розпитувати: може, Георг знову справив на неї враження?

Може, вона знову покохала його? Може, його жаліє? Чи думає вона повернутися до нього, коли він вийде? Еллі здивовано вислухала всі ці туманні й безглузді здогади про те, що тільки вона сама точно знала. Вона спокійно відповіла: ні, вона більше не любить Георга і ніколи не повернеться до нього, навіть якщо його випустять. З цим покінчено назавше. Але відтоді, як вона побачила Георга, в неї пропало бажання зустрічатися з Генріхом, просто їй не хочеться, оце й усе.

Але Генріх не відступився від Еллі, як кілька років тому відступився Франц, коли Георг відняв її у нього.

Генріх не був дуже поважною людиною і не вірив у серйозність її рішення. Ну який у цьому смисл? Якби вона ще любила Георга! А так, яка користь Георгові від того, що вона залишиться сама? Він і не знатиме про її вірність, та й не повірить, якщо вона колись розповість йому про це. Навіщо вона сама ускладнює собі життя?

Відтоді теж минув майже рік. А сьогодні вона запросила Генріха до себе. Для нього приготувала шніцелі, замісила пудинг. Для нього вона причепурилась. "Як, власне, це знову почалося? – думала Еллі. – Чому я знову уподобала його?.." І не треба було ні довго міркувати, ні приймати тяжких рішень. Не сталося нічого особливого.

Просто минув рік. Було нудно щовечора сидіти самій. Навряд чи вона створена для цього. Вона звичайна жінка, Генріх мав рацію. Нащо все це, та ще й заради чоловіка, що став уже зовсім чужий для неї? Минув рік, і майже стерлося з пам'яті те страшне побите обличчя! Правду казала мати і всі старі люди: час усе загоює, навіть розпечене залізо остигає.

У глибині свого серця Еллі все-таки трошечки надіялася, що Генріха щось затримає і він не прийде. Вона, правда, не розуміла, що змінилося б від цього, – вона ж сама його запросила.

А внизу, в кондитерській, Франц дивився на вулицю.

Засвітилися ліхтарі. Хоч який теплий був день, зараз ясно відчувалося, що літо давно минуло. Маленька кондитерська була погано освітлена. Жінка за стойкою бряжчала посудом. Вона, очевидно, хотіла, щоб ці два впертих відвідувачі пішли. Раптом Франц учепився обома руками за столик. Він не вірив своїм очам. Там, між ліхтарями, до під'їзду Еллі простував Георг з квітами в руці. Всі почуття в душі Франца закрутилися в шаленому вихорі: переляк і радість, люті і страх, щастя і ревності. Та коли той чоловік підійшов ближче, все минулося. Франц заспокоївся і вилаяв себе. Цей чоловік тільки здалека трохи скидався на Георга, та й то лише тому, що Франц саме думав про Георга.

Тим часом хазяйка кондитерської позбулась одного з відвідувачів. Молодий чоловік кинув на стіл гроші й вибіг. Франц замовив собі ще кави і ще одну пухку булочку.

Коли задзеленчав дзвоник, обличчя Еллі все-таки засяло. За хвилину Генріх уже був у її кімнаті. З гвоздиками в руках, він розгублено дивився на молоду жінку, що

сиділа на краю ліжка. Вона, видно, не дуже чекала на нього і тепер не могла підвестися через мотки барвистої шерсті, що лежали в неї на колінах. Еллі глянула на гостя, схопила сумку і збентежено запхала в неї своє плетиво. Вона підвелася і взяла у Генріха гвоздики. З кухні вже долинав запах смаженого м'яса. Яка вона хороша, пані Мерклер.

Еллі мимоволі всміхнулась. Але Генріхове обличчя було таке серйозне, що усмішка її враз зникла. Вона відвернулася від його пильного погляду. Він узяв її за плечі і міцно стиснув; тоді вона знову повернула голову і подивилась на нього. Забувши про все, Еллі подумала: "Все-таки добре, що він прийшов".

Цю мить у під'їзді і на сходах почулися голоси й хода.

Чи хтось справді крикнув, чи це тільки здалося: "Гестапо!" Руки Генріха опустилися, його обличчя скам'яніло, скам'яніло й обличчя Еллі, наче воно ще ніколи не всміхалось і ніколи вже не всміхнеться.

Хоч Франц міркував і не дуже швидко, але все-таки він легко зіставив між собою події, що відбулися за кілька хвилин перед вікном кондитерської.

У тихій вуличці почалась якась метушня, правда, зовсім не помітна для перехожих. На розі зупинилася чиясь велика темно-синя автомашина. Одночасно до дверей будинку, де жила Еллі, під'їхало таксі. Потім підкотило ще одне таксі і, загальмувавши, зупинилося за першим.

З першого таксі вийшло троє молодих людей в цивільному одязі. Вони зайшли в будинок і незабаром вийшли, ведучи з собою четвертого. Франц не міг би запрягтися, що четвертий був той чоловік, якого він недавно порахував за Георга, бо його супутники завбачливо чи, може, випадково затуляли його собою, коли він проходив від дверей до машини. Але Франц помітив, що хлопець ішов не вільно й спокійно, а похитувався з боку на бік, мов п'яний або хворий. Коли вони від'їхали – мотора так і не зупиняли, – до дверей підійшло друге таксі. З нього вистрибнуло двоє чоловіків, вони зникли в будинку і скоро повернулися, ведучи між собою жінку.

Дехто з перехожих зупинився. Можливо, хтось виглянув із вікон. Але освітлений ліхтарем шматочок бруківки біля ганку був чистий, на ньому не трапилося ніякої катастрофи, його не забризкало кров'ю. Якщо в людей і виникли якісь підозріння, – вони понесли їх у глибину своїх родин.

Франц чекав кожної хвилини, що і його заарештують.

Але він щасливо виїхав на велосипеді з міста. "Отже, Георг теж утік, – сказав собі Франц, – вони стежать за його рідними, за його колишньою дружиною і, напевно, за його матір'ю. Вони думають, що він у місті.

Може, Георг і справді ховається тут. Як же він думає вибратися звідси?"

Хоч він і чув розповіді колишнього в'язня, Франц не міг би уявити собі нинішнього Георга, того Георга, якого бачила Еллі. Зате в його пам'яті раптом постав, мов живий, колишній Георг. Він побачив його перед собою так виразно, що мало не скрикнув. Він бачив юнацьке Георгове обличчя, його сміливий і сумний погляд, його густе темне волосся, що красиво спадало на лоб. Він бачив схилену над столом голову Георга,

голову живої людини, голову – річ, голову – приз. Франц так помчав уперед, немов йому самому загрожувала небезпека.

Україн збентежений – на щастя, це не дуже відбилося на грубуватих, нерухливих рисах його обличчя – приїхав Франц до Германа. Але йому не пощастило: Герман ще не повернувся додому з роботи.

– У них збори, – сказала Ельза, дивлячись на стривоженого Франца своїми круглими, цікавими й невинними очима.

Відчуваючи, що Франца якось треба втішити, вона почастивала його смоктунцями з коробки. Герман частенько купував їй ласощі – коли він уперше приніс їй якусь дрібничку, його дуже зворушило її личко, що аж засяяло від задоволення. Франц, що теж ставився до неї, мов до дитини, погладив її по голові і зразу ж пожалкував про це, бо вона зніяковіла й зашарілася.

– Отже, його нема, – сказав Франц мало не в розпачі; він так глибоко поринув у свої думки, що аж застогнав.

Вона дивилася йому вслід, коли він повів свій велосипед угору і, мов справжня дитина, глибоко пройнялася його горем, якого не розуміла.

Марнети трохи почекали на Франца, потім сіли вечеряти без нього. Його місце заступив чабан Ернст. Зараз він поніс Неллі кістку. Коли він вийшов з жаркої, душної кухні в поле, обличчя його змінялось і він дихнув на повні груди.

Туман сьогодні не густий. Далеко навкруги видно вогні багатьох сіл та міст, семафорів та заводів, хімічних заводів у Гехсті, автомобільних заводів Опеля в Рюссельсгаймі. Впершись однією рукою в бік і тримаючи в другій кістку, Ернст спокійно милується краєвидом.

Його обличчя прибирає виразу радості й зарозумілості, наче він прийшов сюди на чолі своїх військ з одбіглої давнини і оглядає тепер цілком підкорену країну, її ріки й мільйони вогнів. Він кам'яніє, як підбійник, що бачить завойоване. А хіба він і справді не прийшов сюди на чолі своїх людей з сивої давнини, не підкоряв собі цю країну, її пустельні простори й річки?

Раптом він чує якийсь дзенькіт у полі. То велосипед, Франц веде його вгору. І обличчя чабана, що хвилину тому було ясне і мало не величне, грає цікавістю і лукавством. Чому Франц так спізнився і чому він їде з цього боку?

– Твою порцію з'їли, – говорить Ернст.

Своїми зухвалими, гострими очима він уже помітив, що Франц чомусь невеселий. Ернстові зовсім не жаль Франца, просто йому кортить узнати, в чому справа, і вираз його обличчя немов говорить: який же ти маленький, Франце, і яка, мабуть, маленька муха, що тебе вкусила.

А Францові, хоч вони більше не сказали один одному жодного слова, огидний і цей хлопець, і його холодна насмішкуватість, яка раніше його веселила. Францові огидна його байдужість, йому заздалегідь огидна байдужість людей, серед яких він зараз сидітиме і їстиме свій суп, і байдужість зірок, що миготять у нього над головою.

Землю огортали сутінки, такі тихі й туманні, що Георга, здавалося йому, годі й знайти. З кожним кроком він казав собі, що наступний буде останнім. Але кожний новий крок був лише передостаннім. Зразу за Момбахом Георгові довелося зійти з машини. Мостів тут уже не було, але біля кожного села був перевіз. Георг минав їх один по одному. Іще не час переїжджати на другий берег. Коли всі сили людини спрямовані на щось одне, її застерігають і інстинкт, і розум.

Як і вчора ввечері, він утратив почуття часу. На Рейні в густому тумані вили сирени. По дорозі, прокладеній на невисокій дамбі вздовж Рейну, чимраз рідше проносилися вогники. Насунувся порослий деревами острів і закрив од Георга воду. За очеретом заблищали вогні якогось хутора, але він не відчув ані страху, ані довір'я. Здавалося, то мандрівні вогники, така безлюдна була місцевість.

Можливо, острів, що закрив від нього воду, тягнувся далі, а може, й закінчився. Можливо, вогні світять з якогось судна або з протилежного берега, і цей берег, можливо, закриває не лісистий острів, а туман. Тут можна легко загинути просто від виснаження. От аби зараз побачитися з Валлау, хоч на дві хвилини, нехай навіть у найжахливішому пеклі...

Якщо Валлау пощастить добутися до одного прирейнського міста, то є надія, що звідти його переправлять за кордон. Там на нього чекають, дальший етап його втечі вже підготовлений.

Як Валлау заарештували вдруге, його дружина зрозуміла, що більше вже його не побачить. Коли всі її прохання про побачення були брутально, навіть з погрозами, відхилені, – вона сама приїздила у Вестгофен клопотатися про дозвіл з Маннгайма, де тепер жила, – жінка вирішила будь-що врятувати свого чоловіка. Вона вхопилася за цю думку, мов одержима, – так жінки беруться до виконання нездійснених планів; вони втрачають при цьому здоровий глузд, який підказує людині, чи здійснення те, що вона задумала. Дружина Валлау збудувала свій план не на чиємусь досвіді, не на розповідях людей; її надихали вдалі легендарні втечі: Баймлер утік з Дахау, Зеєгер – з Оранієнбурга. Адже і в легендах є якийсь досвід, якісь вказівки. Вона знала також, що її чоловік з усією силою людини, наділеної ясным розумом, жадає жити, жити ще, і зрозуміє найменший натяк. Її небажання обмірковувати усе в цілому, визначити, що можливе, а що ні, не заважало їй діяти в багатьох випадках розумно, дуже розумно.

Для встановлення зв'язків і передачі звісток вона використовувала своїх двох синів, особливо старшого, якого ще батько багато чого навчив. Мати розповіла йому про свій план, і син палко поривався допомогти. Темноокий, відважний хлопчик у формі гітлерюгенду; вогонь, що палав у його серці, скоріше спопеляв, ніж осявав його.

І ось другого дня ввечері пані Валлау дізналась, що втеча з табору вдалася. Вона не могла знати, коли її чоловік добереться до Вормса, до куреня на городі, де для нього приготовлено гроші й одяг; може, він уже побував там минулої ночі. Курінь належав родині Бахманів. Чоловік був за трамвайного кондуктора. Жінка Валлау й жінка Бахмана тридцять років тому разом ходили до школи, ще їхні батьки були друзі, а згодом і їхні чоловіки. Обидві жінки однаково зазнали всіх труднощів звичайного

життя, а за останні три роки – і незвичайного. Правда, Бахмана лише один раз заарештували на початку тридцять третього року, та й то ненадовго. Відтоді він жив і працював спокійно, його не чіпали.

На свого чоловіка, трамвайного кондуктора, і чекала зараз пані Бахман, в той самий час, коли пані Валлау чекала на свого чоловіка. Пані Бахман страшенно хвилювалася – її руки судорожно й дрібно тремтіли. Адже йому лише десять хвилин треба йти з трамвайного парку до їхньої квартири в місті. Можливо, йому довелося залишитися на другу зміну, тоді він прийде годині об одинадцятій. Пані Бахман почала укладати дітей і трохи заспокоїлась. "Нічого не може статися.", – в тисячний раз казала вона собі, – ніщо не може розкритись. Аби щось і вигулькнуло на поверхню, ніхто не зможе довести нашої найменшої провини. Гроші й одяг він міг просто вкрати. Ми живемо тут, у місті, вже кілька тижнів ніхто з нас не бував на городі. Якби тільки можна було глянути, чи лежать іще речі на місці. Як усе це тяжко. І звідки у пані Валлау береться стільки сил!"

Вона, пані Бахман, сказала тоді жінці Валлау:

– Знаєш, Гільдо, наші чоловіки дуже змінилися, я просто не пізнаю їх.

– Мій Валлау не змінився, – відповіла Гільда.

Тоді пані Бахман сказала:

– Коли людина по-справжньому глянула в очі смерті...

Але пані Валлау спинила її:

– Дурниці! А ми? А я? Народжуючи старшого хлопця, я мало не віддала богові душу.

А через рік народила другого.

– Там, у гестапо, знають усе про кожного, – промовила пані Бахман.

– Дурниці! – відказала пані Валлау. – Вони знають лише те, що їм кажуть.

Коли пані Бахман лишилася сама, її руки знову затремтіли. Вона почала щось шити. Це заспокоїло її. "Нас ні в чому не можна звинуватити. Ми скажемо, що це звичайна крадіжка".

Почулися кроки. То пробирався сходами її чоловік. Нарешті!.. Вона підвелася й поставила на стіл вечерю. Він мовчки увійшов до кухні. Вона ще й не глянула на чоловіка, але відчула не тільки серцем, а й цілою істотою, ніби з його приходом температура в кімнаті впала на кілька градусів.

– Щось трапилося? – спитала вона, побачивши його обличчя. Чоловік нічого не відповів. Вона підсунула йому повну тарілку супу. Пара підіймалася йому в обличчя.

Отто, – сказала вона, – ти недужий?

Він знову нічого не відповів.

Дружину поймав смертельний страх. "Це не має відношення до куреня, – думала вона, – адже він тут. Просто, його гнітить ця історія: хоч би хутчий, усе скінчилося".

– Ти зовсім не хочеш їсти? – спитала вона.

Чоловік нічого не відмовив.

– Не треба весь час думати про це, – сказала дружина. – Якщо весь час думати, можна збожеволіти. У напівсклеплених чоловікових очах була страшна безнадія. Але

пані Бахман вже знову заходилася шити.

Коли вона глянула на чоловіка, очі його були заплющені.

- Що з тобою? - спитала жінка. - Скажи мені, що з тобою?

- Нічого, - відповів чоловік.

Але як він це сказав! Так, наче дружина спитала його: невже в тебе вже нічого не лишилось на світі, а він сказав правду: нічого.

- Отто, - промовила вона, продовжуючи шити: - а може, все-таки щось трапилось?

Але чоловік відповів спокійним, якимсь безбарвним голосом:

- Ні, зовсім нічого.

І коли вона, відірвавшись од шитва, швидко глянула йому просто у вічі, вона зрозуміла, що справді - нічого.

Він втратив усе, що колись мав.

Жінці аж мороз пішов поза спиною. Вона зіщулилась і сіла боком, наче біля столу сидів не її чоловік, а... Вона шила, шила, ні про що не думала і ні про що не запитувала, бо відповідь могла зруйнувати все її життя.

І яке життя! Правда, звичайне життя із звичайною боротьбою за хліб і панчохи для дітей. Але разом і життя, сповнене вогню й відваги, палкої цікавості до усього, чим варто цікавитись. А якщо додати до цього те, що вони обидві чули від своїх батьків, коли були ще маленькими дівчатками з кісками й жили на одній вулиці!.. Чого тільки не чули їхні стіни, - боротьба за десяти-, дев'яти- і восьмигодинний робочий день, промови, які читали навіть жінкам, коли вони штопали воістину жахливі діри на панчохах, промови - від Бебеля до Лібкнехта, від Лібкнехта до Димитрова. "Вже ваші діди, - з гордістю розповідали вони дітям, - сиділи у тюрмах за те, що страйкували і виходили на демонстрації". Правда, тоді за це ще не вбивали і не катували. Хороше, чисте життя! І ось усе це гине через одне-єдине запитання, через одну-єдину думку. Ціле життя зраджено... Ось вона вже, та думка.

Що з її чоловіком? Пані Бахман - проста жінка, вона віддана чоловікові. Колись вони були закохані одне в одного, вони давно живуть у парі. Вона, звичайно, не така, як пані Валлау, та багато чого навчилась. Але цей чоловік коло столу - зовсім не її чоловік. Це непроханий гість, чужий, від його присутності стає моторошно.

Звідки він прийшов? Чого він повернувся так пізно?

Він чимось карається. Змінився він уже давно. З того часу, як його раптом відпустили. Вона тоді раділа, кричала від щастя, а його обличчя було втомлене й нерухоме. Невже ти хочеш, щоб з ним було те саме, що з Валлау? "Ні!" - мало не скрикнула пані Бахман. Але голос, набагато старіший, ніж вона, і водночас набагато молодший, уже відповів: "Так, це було б краще". "Я не можу дивитися на його обличчя", - подумала жінка. І чоловік, немов почувши, підвівся, підійшов до вікна і став спиною до кімнати, хоч віконниці були зачинені.

Георг, певно, прошкандибав уже повз кілька таких сараїв, як той, куди він, нарешті, зайшов. Там лежали лише купи старих лозових кошелів, що віддавали цвіллю. "Тепер спати, - подумав Георг, - більше нічого". Він поповз у куток і зачепив стос кошелів;

вони попадали.

Від страху в Георга прояснилося в голові. Туман розвіявся. М'яке, мов сніг, місячне сяйво крізь порожній отвір дверей падало на вичовгану ногами долівку. Було виразно видно чийсь старі сліди і свіжі сліди Георгіві.

Потім Георг заснув. Очевидно, він спав усього кілька хвилин. Йому приснилося, що він прийшов до Лені. Він зарився пальцями в волосся Лені, воно було густе й шелестіло. Він припав до нього обличчям, вдихнув його запах і відчув, що все це, нарешті, не сон, а справжня дійсність. Він намотав волосся на кисть руки, щоб Лені не могла піти від нього. Георг щось штовхнув ногою, задзвеніли скалки. Він прокинувся від жаху. "Справді, – подумав він, дуже вражений, бо наяву він про це ні разу не згадав, – я ж тоді щось перекинув – лампу". Її сміх і голос були трохи хриплуваті, коли вона знову, й знову, з настирливістю п'яного, запевняла його: це ж на щастя, Георге, на щастя.

Голову йому пронизав такий гострий біль, що він мимоволі помацав рукою, чи немає крові. Про сон Годі було й думати. А вірив, що на цей час уже добереться до неї...

Хоч як Георг напружував мозок, він ніяк не міг зібрати докупи своїх думок. Порожнеча в голові доводила його до розпачу.

Вдалині щось заворушилося, людина чи тварина; поволі наближаючися по м'якій землі, зашелестіли короткі, легкі кроки. Георг загородився кошелями, мішками. Тікати вже було пізно. Хтось заступив вхід, у сараї стало темно" Тінь жінки: він розрізняв край спідниці. Вона прошепотіла:

– Георге?

Георг мало не скрикнув. Йому перехопило подих.

– Георге! – повторила дівчина, трохи розчаровано.

Потім сіла на долівку біля дверей. Георгіві було видно її туфлі, товсті панчохи, а між колінами спідницю з грубої тканини, на якій лежали її руки. Його серце калатало так гучно, що він боявся – ось вона почує і скочить з місця.

Але вона прислухалася до чогось іншого. Почулись упевнені кроки. Дівчина радісно скрикнула:

– Георге! – Вона стулила коліна і натягнула на них спідницю. Тепер Георг побачив і її обличчя. Воно здалося йому дуже гарним. Та хіба може бути не гарне обличчя, залите місячним сяйвом і сповнене сподівання любові!

Нахиливши голову, увійшов другий Георг і зразу ж сів біля неї.

– Ну, бачиш, ось і ти, – сказав він і вдоволено додав – А ось я! – Вона тихенько обняла його, притулилася щокою до його обличчя, не цілуючи і, мабуть, не бажаючи поцілувати. Вони про щось заговорили між собою так тихо, що Георг не міг нічого розібрати. Потім другий Георг розсміявся... Тоді знову стало так тихо, що Георг чув, як другий Георг гладить рукою її волосся, її блузу. При цьому другий Георг промовив:

– Моя кохана. – Потім тихо додав – Ти для мене – все на світі.

Дівчина відказала:

– Це неправда.

Він міцно поцілував її. Кошелі розкотились, крім тих, що Георг понаставляв перед собою.

Дівчина сказала трохи зміненим, дзвінким голосом:

- Якби ти знав, як я тебе кохаю!

- Справді? - сказав другий Георг.

- Так, над усе... Ні! - крикнула вона раптом.

Другий Георг розсміявся. Дівчина сказала сердито:

- Ні, Георге, тепер іди.

- Я вже йду, - сказав другий Георг, - скоро ти зовсім позбудешся мене.

- Як це? - збентежено спитала дівчина.

- Наступного місяця мене беруть до війська.

- О боже!

- Чому? Це непогано. Нарешті кінчиться ця муштро щовечора, жодної тобі вільної хвилини.

- Там тебе ще більше муштруватимуть.

- Ну, це вже зовсім інше, - сказав хлопець. - Там, нарешті, станеш справжнім солдатом, а тут ми тільки граємось у солдатиків. Альгайєр теж так каже. Послухай-но, а чи не ходила ти минулої зими з Альгайєром до Гайдесгайма на танці?

- Ну то й що? - відповіла дівчина. - Я ж тебе ще й не знала. Та з ним не було так, як у нас тепер. Інший Георг розсміявся.

- Не так? - сказав він.

Він міцно її обійняв, і дівчина вже нічого не казала.

Згодом вона промовила сумно, наче втратила свого коханого в темряві серед бурі:

- Георге!

- Еге, - весело відгукнувся він.

Вони знову сиділи як перше, дівчина, піднявши коліна, тримаючи руку хлопця в своїх руках. Вони дивилися в далечінь крізь розчинені двері, в повній злагоді між собою, з полем і тихою ніччю.

- Он там, пам'ятаєш, ми гуляли, - сказав другий Георг. - Ну, мені вже час додому...

Дівчина сказала:

- Я боятимуся, коли ти підеш.

- Я ж іще не йду на війну, - сказав він, - поки що тільки до армії.

- Я не про те думаю, - сказала дівчина. - Коли ти? підеш від мене зараз.

Другий Георг розсміявся:

- Дурненька. Я ж можу завтра прийти знову. Тільки не плач. - Він почав цілувати її очі й обличчя. - От ти із знову всміхаєшся, - сказав він.

Дівчина відповіла:

- В мене сміх і сльози - все разом.

Коли другий Георг пішов полем, а дівчина стежила очима за його постаттю, осяяною блідим світлом місяця, що було вже не сріблясте, а білувате, справжній Георг побачив, що обличчя в неї зовсім не вродливе, а кругле й плоске. Йому було шкода

дівчини, він боявся, що другий Георг не прийде до неї завтра. Її обличчя теж скривилося від страху. Вона примружила очі, наче шукала вдалині якусь маленьку непорушну точку. Вона зітхнула й підвелася. Георг ледь ворухнувся. Перед дверима тепер лежав тільки тонесенький місячний промінь, та й він зник, бо вже бралося до світання.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

I

Генріха Кюблера тієї ж ночі привезли у Вестгофен для очної ставки. Спочатку він зовсім заціпенів і мовчки дозволив вивести себе з квартири Еллі. Дорогою він раптом розлютився і почав бити кулаками конвойних – так зробила б усяка нормальна людина, коли б на неї напали розбійники.

Його по-звірячому побили і закували в ручні кайдани; отупілий, нічого не тямлячи, Генріх, мов лантух, перекочувався на колінах конвойних. Коли його привезли в табір і штурмовики побачили, який він побитий, вони вирішили, що наказ комісара – не чіпати в'язнів перед допитом – на цього чоловіка аж ніяк не поширюється, бо стосувався тільки тих, кого привозили цілими і неушкодженими. На мить запала мертва тиша, відтак почулося глухе дзижчання, немов сюди летів цілий рій комах, потому зойкнула людина, згодом долинув шум і тупіт ніг, потім, мабуть, знову настала тиша. Чому ж "мабуть"? Бо цього ніхто ще не бачив і коли хтось починав це описувати, серце його калатало, мов несамовите.

Генріха Кюблера, покаліченого до невпізнання, винесли неприємним. Фаренбергові доповіли: приставлено четвертого втікача – Георга Гайслера.

Відтоді як два дні тому коменданта Фаренберга спіткало лихо, він так само не спав, як і втікачі. І його волосся стало братися сивиною. І його обличчя почало марніти.

Коли комендант думав над тим, чим він ризикує і що втратив, він корчився, стогнав і метався серед переплутаних електричних і телефонних проводів, що стали вже непотрібні.

Між вікнами висів портрет фюрера, який – так з гордістю думав Фаренберг – надав йому найвищу владу коли не цілком, то майже безмежну. Панувати над людьми, над їхніми тілами і душами, бути володарем їхнього життя й смерті – хіба це не всемогутність! Дужі чоловіки стоять перед тобою струнко, і ти можеш їх зламати одразу чи поволі, бачиш, як ці люди, що мить тому були такі сміливі й горді, раптом полотніють і щось белькочуть від смертельного страху. Одних повбивали на смерть, з інших зробили зрадників, декого відпустили, але з зігнутою спиною, із зламанною волею.

Здебільшого насолода від влади була повною, але іноді щось псувало її на допитах, особливо на допитах Георга Гайслера. Насолоду труїло щось невиразне, невпійманне, в'юнке, мов ящірка, не відчутне на дотик, невразливе й незнищенне. Під час допитів Гайслера завжди був оцей його погляд, оця усмішка, якесь сяйво на пиці, скільки б по ній не били. З надзвичайною виразністю – так інколи марять божевільні – комендант уявив собі, як усмішку на Гайслеровому обличчі нарешті поволі гасять і навіки

засипають кількома лопатами землі.

Увійшов Цілліх.

- Пане коменданте... - Він задихався, вигляд у нього був зовсім розгублений.

- Чого вам?

- Не того привезли.

Він завмер, бо Фаренберг раптом рушив просто на нього. Правда, Цілліх не ворухнувся б навіть, аби Фаренберг ударив його. Досі Фаренберг, невідомо чого, не зробив йому жодного докору. Та й без докорів дуже тіло Цілліха було сповнене невиразного почуття провини й відчаю.

Він задихався.

- Той, кого вони вчора ввечері арештували у Франкфурті, в помешканні Гайслерової дружини, - не наш Гайслер. Сталася помилка.

- Помилка? - перепитав Фаренберг.

- Так, помилка, помилка! - повторив також і Цілліх, наче в цьому слові було щось утішне. - Просто якийсь залицяльник цієї жінки. Я його добре роздивився. Нехай би йому спотворили пику на все життя, я все одно пізнав би своє чадо.

- Помилка... - промовив Фаренберг. Здавалося, що він над чимось думає.

Цілліх нерухомо дивився на нього з-під важких повік.

Нараз у Фаренберга почався напад люті. Він заревів:

- Ну що це тут за освітлення! Чекаєте, щоб я вас у все тикав носом? Невже нікому вкрутити нову лампочку? Монтера у нас нема, чи що? А надворі що робиться? Котра зараз година? І що це за туман? Боже мій, щоранку те саме!

- Осінь, пане коменданте.

- Осінь? А оті паскудні дерева? Негайно спиляти верхівки! Мерщій! Мерщій! Мерщій!

За п'ять хвилин у комендантському бараці й біля нього почалося щось схоже на роботу. Кілька в'язнів під наглядом штурмовиків зрізували верхівки платанів уздовж барака номер три. В'язень, електромонтер за професією, також під наглядом, порався біля вимикачів. Знадвору до Фаренберга долинали тріск гілок і вищання пили, а тим часом монтер лежав на животі і закріплював провід. Глянувши вгору, він стрівся з поглядом Фаренберга. "Такого погляду, - розповідав він два роки по тому, - я зроду не бачив. Я подумав, що цей мерзотник зараз почне так по мені танцювати, що хребет у мене трісне. Але він тільки пхнув мене ногою під зад і сказав: "Мерщій, мерщій..."

Нарешті увімкнули мої лампи, вони горіли добре, і їх одразу вимкнули. Стало світліше, бо верхівки платанів зрізали, та й взагалі вже зовсім розвиднілось..."

Тим часом Генріха Кюблера, все ще непритомного, передали табірному лікареві. Комісари Фішер і Оверкамп повірили, що Цілліх не помилився: цей чоловік не Георг Гайслер; але були й такі, що після огляду до невпізнання покаліченого Генріха з сумнівом знизували плечима. Комісар Оверкамп весь час тихенько насвистував - власне, це був не свист, а шипіння: він так завше робив, коли лайки було замало. Фішер чекав, затиснувши телефонну трубку між вухом і плечем, поки Оверкамп перестане

шипіти. Оверкамп не боявся темряви. В їхньому кабінеті все ще панувала ніч, віконниці були зачинені, горіла звичайна настільна лампа. Яскраву переносну лампу засвічували тільки на час допитів. Фішер ледве стримувався, так йому хотілося жбурнути цю лампу в обличчя начальника, щоб він, нарешті, перестав шипіти. Але тут подзвонили з Вормса, і шипіння вщухло саме по собі. Фішер вигукнув:

- Валлау впіймано!

Оверкамп сам узяв трубку і почав щось записувати.

- Так, усіх чотирьох, - сказав він і додав: - Квартиру запечатати. - І далі:- Привезти сюди.

Він прочитав Фішерові те, що записав:

- "Коли позавчора у зазначених містах перевіряли відповідні списки, то, крім родичів Валлау, було виявлено іще цілий ряд зв'язаних з ним осіб. Всім їм учора ж вчинили допит. Підозра впала на кондуктора Бахмана; у тридцять третьому він два місяці просидів у таборі, був звільнений під нагляд поліції. Це допомогло минулого року - пам'ятаєте справу Віланда? - натрапити на слід Арльсберга. Відтоді Бахман до політики більше не вдавався... На першому і другому допитах він усе заперечував.

Але вчора на нього добре натиснули, і він, нарешті, заговорив. Розповів, що жінка Валлау поклала якісь речі в курені на його городі під Вормсом, але що саме і для чого, він начебто не знав... Його відпущено додому, нагляд за ним триває. О двадцять третій годині двадцять хвилин у цьому курені затримано Валлау, який досі відмовляється дати будь-які показання. Бахман з дому не виходив, на роботу о шостій не прийшов; є підозра, що він укоротив собі віку, від родини ніяких повідомлень іще не надійшло..." Оце й усе.

Оверкамп дав Фішерові повідомлення для газет і радіо.

Це повідомлення ще встигнуть включити в ранкову передачу. Раніше Оверкамп вважав, що не варто негайно оповіщати широку публіку про втечу. Така публікація одразу ж по втечі, з усіма подробицями, щоб люди могли подати допомогу властям, була б доцільна, аби йшлося про двох, найбільше трьох утікачів. У цьому випадку можна було сподіватися, що населення допоможе їм виявити втікачів. Але повідомлення про втечу такої великої кількості в'язнів навряд чи дасть бажані результати. Це ж нечувана річ, щоб водночас утекло сім, шість чи навіть п'ять чоловік.

Це дає підстави для всіляких припущень, сумнівів, чуток.

Тепер всі ці міркування відпали, бо після того, як впіймали Валлау, було досягнуто допустиме число.

- Ти слухав зараз передачу, Фріце? - спитала дівчина, навіть не привітавшись, як тільки хлопець зайшов у ворота. Хусточку, якою вона пов'язувала голову, либонь, вибілювано лід особливим сонцем, на особливій траві.

- Яку передачу? - спитав хлопець.

- Та по радіо, оце допіру, - відповіла дівчина.

- Радіо! - сказав хлопець. - Ранком у мене тепер до біса роботи. Пауль іде з батьком на виноградник, мати - здавати молоко, а я, замість неї, у хлів. І з усім треба впоратися

до пів на восьму. Про мене, хай би її хтось украв, оту коробку.

- Але ж сьогодні, - сказала дівчина, - передавали про Вестгофен. Про трьох утікачів, - вони вбили лопатою штурмовика Дітерлінга, потім в Вормсі когось пограбували і розбіглися хто куди.

Хлопець спокійно промовив:

- Так. Дивно. Вчора у півній Ломайєр з табору і Матес розповідали, що тому, кого потягли лопатою, пощастило: тільки подряпало лоба; заліпили пластиром, і все. Троє, кажеш?

- Шкода, - мовила дівчина, - що твого досі не впіймали.

- Ах, моєї куртки він уже давно збувся, - сказав Фріц. - Мій не такий уже дурний, він не ходитиме довго в тому самому одязі. Він догадається, що його детально описали по радіо. Може, він продав куртку, вона висить тепер у когось у шафі на вішалці або в якійсь крамниці.

А може, закинув її у Рейн, наклавши каміння в кишені.

Дівчина здивовано глянула на нього.

- Спершу мені було її дуже шкода, а тепер уже ні, - додав він.

Тільки зараз хлопець підійшов до неї. Щоб надолужити прогаяне, він узяв дівчину за плечі, легенько струснув, легенько поцілував. На якусь мить, перед тим як піти, пригорнув її до себе. А сам думав: "Він знає, що коли його впіймають, то живого не випустять". З усіх утікачів Гельвіг думав лише про одного, того, з ким мав щось спільне. Сьогодні вночі він бачив сон: він іде повз сад Альгайєра, а за парканом, між фруктовими деревами, стоїть опудало - старий чорний капелюх, хрест-навхрест дві палиці і на них його вельветова куртка. Цей сон, що здавався тепер смішним, вночі смертельно налякав його.

Згадавши його, він раптом розтулив руки. Від хусточки дівчини пахло свіжістю - так пахне щойно вибілене полотно. Хлопець відчув цей запах уперше, наче в його життя увійшло щось таке, від чого іще глибше стала різниця між усім брутальним і всім ніжним.

Коли через десять хвилин він прийшов до школи, садівник знову почав розпитувати його:

- Ну як, нічого нового?

- Про що?

- Про куртку. Тепер про неї вже передають по радіо.

- Про куртку? - злякано спитав Фріц Гельвіг, бо дівчина нічого про це не сказала.

- Востаннє його бачили в куртці, - вів далі садівник, - вона тепер, певно, вже нікуди не годиться, геть пропотіла під пахвами.

- Ах, дай мені, будь ласка, спокій! - сердито вигукнув хлопець.

Коли Франц зайшов у кухню Марнетів, щоб швиденько випити кави перед тим, як сісти на велосипед, чабан Ернст сидів біля плити й намазував собі хліб варенням.

Він сказав:

- Ти чув, Франце?

- Що?

- Про того, тутешнього, що теж замішаний...

- Хто? В чому?

- Коли ти не слухаєш радіо, - сказав Ернст, - як же ти можеш бути в курсі подій? - Він звернувся до всієї родини, що сиділа навколо великого кухонного стола за другим сніданком; вони вже кілька годин попрацювали, сортували яблука - завтра вранці у Франкфурті у критому ринку на них чекатимуть торговці. - А що ви зробите, якщо раптом знайдете цього хлопця у себе в сараї?

- Замкну сарай, - сказав зять, - поїду на велосипеді до телефонної будки і викличу поліцію.

- Нащо тобі поліція? - озвався шурик. - Нас тут стільки, що ми й самі зможемо скрутити його і відвезти в Гехст. А ти що скажеш, Ернсте?

Чабан Ернст так густо намазував варення, що це нагадувало скоріше варення з хлібом, ніж хліб з варенням.

- Завтра мене вже тут не буде, - сказав він. - Я вже буду в Мессерів.

- Він може сховатися і в сараї Мессерів, - сказав зять.

Франц дослухався розмови, затамувавши подих.

- Звичайно, він може ховатися скрізь, - сказав Ернст, - у кожному дуплі, в кожному старому сараї. Але там, куди я загляну, його напевно не буде.

- Чому?

- Бо я краще зовсім не загляну туди, - сказав Ернст, - не люблю я встрявати у такі справи.

Западає тиша. Усі дивляться на Ернста: великий виїдений бутерброд з варенням стирчить у нього з рота.

- Ти можеш дозволити собі таке, Ернсте, - сказала пані Марнет, - бо в тебе немає свого двору і взагалі немає ніякої власності. Коли завтра цього бідолаха все-таки спіймають і він скаже, де ночував, то за це ще можуть засадити в тюрму.

- У тюрму? - прохрипів старий Марнет. Сухий, миршавий чоловічок, хоч жінка його, живучи з ним разом на тих самих харчах, уся запливла салом.

- Потрапиш у концтабір і вже ніколи не вийдеш звідти. А що буде з твоїм добром? Так можна занастити цілу родину.

- Мені до цього байдуже, - сказав Ернст. Своїм довжелезним, тонким язиком він старанно облизував собі губи, і діти здивовано зорили на нього. - У нас з матір'ю є трохи меблів в Оберурсулі, та ще моя ощадна книжка. Сім'ї у мене поки що немає, самі тільки вівці. У цьому я схожий на фюрера: ні дружини, ані дитини. В мене є тільки Неллі. Але у фюрера теж колись була економка, я читав, що він був навіть на її похороні.

Тут раптом втруtilась Августа:

- Одне я можу тобі сказати, Ернсте: Софі Мангольд я розтлумачила, що ти за один. Навіщо ти дуриш її, ніби заручився з Маріхен з Боценбаха? Ти ж позаминулої неділі посватався до Еллі.

- Це сватання не має нічого спільного з моїми почуттями до Маріхен, - відповів Ернст.

- Ти просто якийсь багатоженець, - сказала Августа.

- Зовсім не багатоженець, - заперечив Ернст, - просто в мене такий характер.

- Це в нього від батька, - заявила пані Марнет. - Коли його батько загинув на війні, то разом з Ернстовою матір'ю хлипали всі його кохані.

- А ви, пані Марнет, теж плакали? - спитав Ернст.

Пані Марнет скоса глянула на свого миршавого чоловіка і відказала:

- Ну, якось там сльозинку, може, і я пролила.

Франц слухав, затамувавши подих, ніби чекав, що думки й слова людей у кухні Марнетів самі по собі затримуються на тій події, якою було сповнене його серце. Та ба - думки й слова їхні весело розбіглися в різні боки.

Франц вивів з сарая свій велосипед. Цього разу він і не помітив, як спустився у Гехст. Він наче не чув велосипедних дзвінків і шуму на залюднених вулицях.

- Ти хіба не знав його? - спитав один з робітників у роздягальні. - Ти ж раніше жив тут.

- Щось не пригадую, - промовив Франц. - Це прізвище мені нічого не говорить.

- А ти придивися до нього як слід, - сказав інший, підсунувши йому під ніс газету.

Франц глянув на фотографії трьох утікачів. Хоч зустріч з Георгом і була для нього немов удар - бо це все-таки була зустріч і Георг з газетного оголошення був наполовину Георгом його спогадів, - але обидва незнайомих обличчя справа й зліва від Георга теж вразили його і присоромили за те, що він думає лише про одного.

- Ні, - сказав Франц, - це фото мені нічого не говорить. Боже мій, кого тільки не бачиш!

Газета Добувала в руках кількох десятків людей.

- Не знаю, - лунали голоси. - Боже, троє зразу, а може, й більше. - Як вони пройшли? - Ти ще питаєш які!

Упорали по голові лопатою. - Це ж зовсім безнадійно. - Чому? Вони ж на волі. - Але чи надовго? - Я б не хотів бути в їхній шкурі. - Диви-но, цей уже зовсім старий. - А цей ніби мені знайомий. Їх все одно, либонь, чекала смерть, нічого було втрачати.

Чийсь голос, спокійний, трохи здавлений - той, хто говорив, мабуть, нахилився до шафки чи шнурував черевики, - запитав:

- А коли буде війна, що тоді зроблять з таборами?

Від цих слів повіяло холодом на людей, що похапцем переодягалися перед початком роботи. А той самий голос тим же тоном вів далі:

- Чого тоді вимагатиме внутрішня безпека?

Хто ж це сказав? Обличчя не видно, бо чоловік саме нахилився. Але голос знайомий. Що ж він, власне, сказав?

Нічого забороненого. Запала коротка мовчанка, і коли залунав другий гудок, усі здригнулися. Коли вони швидкою ходою йшли через двір, Франц почув за своєю спиною запитання:

- А Альберт і досі сидить?

І чиюсь відповідь:

- Мабуть що так.

Біндер, старий селянин, який їздив до Левенштайна, хотів був нагримати на жінку, щоб вона вимкнула радіо.

Відколи старий повернувся з Майнца, він лежав на своєму, вкритому клейонкою, дивані, звиваючись від ще сильнішого болю, - так йому принаймні здавалося. Нараз він прислухався, аж рота роззявив. Старий забув про життя і про смерть, що змагалися в ньому. Крикнув жінці, щоб вона швидше допомогла йому надіти сюртук і черевики. Наказав заправити синів автомобіль. Чи він хотів помститися на лікареві, що так і не зміг допомогти йому, чи на тому пацієнтові, що вчора з перев'язаною рукою спокійно пішов своєю дорогою, в той час як він - це щойно передали по радіо - був теж приречений на смерть. Чи, може, старий думав такою поведінкою закріпити собі надійніше місце серед живих?

II

Тим часом Георг виповз з сарая: коли його знайдуть, то хтось через нього набереться лиха. Він був такий змучений, що йому здавалося безглуздим бодай один крок ступити. Але поява нового дня сильніша над усі страхиття ночі, день підбадьорює кожного, хто його дочекався. По ногах шмагали мокрі стебла дикої спаржі. Знявся вітерець, такий легенький, що він тільки ледь-ледь розвіяв туман. Георг, хоч і не бачив нічого у млі, все ж почутив новий день, що здіймався над ним і над усім світом. Незабаром у промені вранішнього сонця зажеврили дрібні ягоди дикої спаржі. Георг спочатку подумав, що світла пляма в тумані на далекому березі - сонце, але, підійшовши ближче, розглядив, що то на косі горить вогнище. Туман танув поволі, але нестримно. Георг побачив на косі кілька невисоких будинків, голу обмілину, оточену півколом човнів, і річку. Перед ним, посеред поля, край дороги, що простелялася від шосе до берега, стояв будинок: мабуть, це звідти уночі приходила та закохана пара. Несподівано з берега долинув такий гучний барабанний бій, що в Георга зацокотіли зуби. Ховатись було пізно, і він твердою ногою попростував далі, готовий до всього. Але довкола було тихо. У будинку ніхто не ворухився, тільки з коси долітали голоси не чоловічі, а хлоп'ячі, а тому ї здалися йому напрочуд мелодійними та чистими. Потім стало чути хлюпання весел, до берега наближався човен; вогнище на косі погасло. "Якщо ти вже не можеш уникнути зустрічі з людьми, - повчав його Валлау, - то сміливо йди до них, у саму гущу".

Ці люди, зустрічі з якими він уже не міг уникнути, були двома десятками хлопчиків. З войовничими криками, нібито індієць, що напали на вороже плем'я, повискакували вони з човнів і почали переносити на берег рюкзаки, куховарське начиння, казанки, намети й прапорці.

Незабаром хлопці вгамувались і поділилися на дві групки. Георг помітив, що це сталося за командою худенького білявого хлопчика, який рішучим, але ще зовсім дитячим голосом зробив кілька на диво розумних вказівок. Двоє хлопчиків почепили на

палицю казанки та відерця й рушили до селянського будинку, за ними йшли двоє барабанщиків і ще четверо хлопців, що тягнули на собі різні речі. На чолі групи виступав з прапорцем сьомий хлопець.

Георг сів на пісок і подивився їм услід з таким почуттям, мовби він не сам вже давно розпрощався з своїм дитинством, а його було у нього тільки що вкрадено.

- Вільно! - скомандував худорлявий хлопчик, як хлопці вишикувались і він зробив перекличку.

Маленький командир тільки тепер помітив Георга.

Кілька хлопців кинулися збирати пласкі камінці; вже було чути, як вони підраховують, скільки разів камінець підскочить над водою. Інші посідали недалеко від Георга на траві, довкола засмаглого патлатого хлопця, який щось стругав. Георг дослухав зауваження й поради, з якими хлопці зверталися до патлатого, і мало не забув про себе. Декілька хлопців розляглися на траві й завели таку розмову, яку заводять діти, коли почувають, що на них дивиться дорослий, який чимось привертає до себе їхню цікавість.

Засмаглий хлопчик схопився з місця, пробіг повз Георга з серйозним, зосередженим обличчям, розмахнувся й високо кинув у повітря той предмет, який щойно стругав. Деревинка впала на землю, як і все, що підлягає законові тяжіння, але хлопець, здавалося, був дуже цим розчарований. Він підняв свою іграшку, оглянув її, наморщивши лоба, сів і знову заходився стругати. Тепер товариші почали сміятися з нього. Георг, що все це бачив, посміхаючись, звернувся до хлопця:

- Ти хочеш зробити бумеранг?

Хлопець подивився йому в обличчя зосередженим, спокійним поглядом, що дуже сподобався Георгові.

- Я не можу допомогти тобі, - сказав він, - бо в мене болить рука, але я, мабуть, зможу тобі пояснити... - Його обличчя спохмурніло. Хіба не такі от хлопчаки вислідили вчора у Бухенау Пельцера? Невже і цей хлопець, з таким ясным, спокійним поглядом, грюкав кулаками у ворота?

Хлопчик опустив очі.

Покинувши товариша, хлопці збилися навколо Георга.

Він і не зоглядівся, як опинився в тісному колі хлопців.

Йому не треба було грати на флейті, як щуролову в казці. Діти інстинктивно відчували, що в цьому чоловікові було щось особливе, що з ним сталася якась цікава або сумна пригода і що взагалі у нього якась незвичайна доля. Певна річ, усе це вони відчували дуже неясно. Вони тільки ближче присувалися до Георга і, балакаючи між собою, поглядали на його забинтовану руку.

На цей час у Вестгофені Оверкамп уже одержав повідомлення про те, що хай не сам Георг Гайслер, але принаймні його остання зовнішня оболонка - коричнева вельветова куртка з застібкою-блискавкою - потрапила до рук властей. Човняр учора ввечері, вимінявши куртку, пішов до торговця старим одягом, щоб продати її і випити на вторговані гроші. Його наречена раз у раз плела йому нові светри, і обмін був для

нього дуже вигідний. Але торговець старим одягом уже дістав суворе попередження – він не раз купував підозрілі речі – і зразу ж повідомив поліцію. Спершу човняр дуже засмутився – не хотілося віддавати поліції таку чудову річ, – але швидко заспокоївся, бо йому пообіцяли відшкодувати збитки.

Човняр легко довів свою непричетність до цієї справи, – у нього було півдесятка свідків обміну. Свідки ствердили, що той, з ким човняр помінявся, пішов з кимось у напрямі до Петерсау. Під час допиту одразу ж вплигло й ім'я супутника – Щупачок.

Щупачка було неважко знайти. Оверкамп одразу ж зробив відповідні розпорядження. Йому здалося, що ця темна справа почала потроху прояснюватися. Серед повідомлень особливу увагу привертало показання якогось Біндера з Вайзенау. Він посвідчив, що вчора вранці бачив у приймальній лікаря Левенштайна підозрілого чоловіка, – його прикмети збігалися з прикметами одного з утікачів: того ж таки ранку Біндер знову побачив цього чоловіка із свіжою пов'язкою на руці, коли той ішов до Рейну.

Всіх цих людей Оверкамп наказав негайно доставити у Вестгофен. Їх показання допомогли відтворити весь шлях Гайслера до вчорашнього полудня, а тепер уже можна було догадатися, куди він пішов далі.

Один по одному хлопчики присунулись ближче до Георга, а кудлатий, що стругав бумеранг, опинився осторонь. Раптом всі вони повернули голови: від острова підплив іще один човен. З нього вийшли чоловік з рюкзаком і високий хлопець – правильні риси його одвертого довгастого обличчя були мужні і вже не дитячі.

– Дай сюди, – одразу ж звернувся цей хлопчик до кудлатого, ступив наперед і кинув бумеранг спритним рухом так, що деревинка закружляла в повітрі.

Тим часом з селянської хати повернулася друга група хлопчиків. Учитель сухо похвалив худорлявого, який усе так швидко і добре влаштував. Потім хлопчики знову вишикувалися, зробили перекличку і вирушили в дорогу.

Георг теж підвівся.

– Хороші у вас хлопці, пане вчителю, – промовив він.

– Хайль Гітлер! – сказав учитель. Його засмагле юнацьке обличчя здавалось якимсь нерухомим, бо вчитель весь час старався надати йому більшої поважності. – Так, хороший клас. – І, хоч Георг нічого більше не сказав, додав: – Основа була хороша. Я зробив усе, що міг. На щастя, я залишився з ними, коли їх на великдень перевели в наступний клас.

Очевидно, вчитель надавав дуже великого значення тому, що в нього не забрали його колишніх учнів. Георгові навіть не треба було робити над собою ніяких зусиль, щоб спокійно розмовляти з ним. Минула ніч раптом відійшла кудись далеко-далеко. Повсякденне життя плине таким нестримним потоком, що його хвилі підхоплюють кожного, хто тільки ступить у нього.

– Чи довго треба йти до перевозу?

– Хвилин двадцять, не більше, – сказав учитель. – Ми всі йдемо туди. "Ось хто повинен узяти мене з собою на той берег, – подумав Георг, – і він мене візьме".

- Ворушіться! - сказав учитель хлопцям.

Він не помітив притягальної сили незнайомця, бо вже сам підпав під її вплив. Високий хлопець, що приїхав з ним у човні, все ще йшов поруч. Учитель поклав йому руку на плече. Але Георг, якби йому було дозволено обрати собі супутника, обрав би зовсім не вродливого хлопця, що крокував поруч з учителем, і не розважливого худорлявого, а патлатого з бумерангом. Цей хлопець раз у раз поглядав на нього своїми ясними очима, так, наче бачив більше за інших дітей.

- Ви ночували просто неба?

- Так, - сказав учитель. - У нас є притулок тут, на луці, але заради тренування ми спали просто неба. Вчора ввечері і сьогодні іранці ми готували собі їжу на вогнищі.

Вчора ми, користуючись картою, намагалися уявити собі, як можна було б за наших часів захопити отой пагорб, а потім дедалі більше заглиблювалися в історію... розумієте, як би це зробили рицарі, як римляни...

- Мені аж захотілося знову вчитися, - сказав Георг, - ви хороший учитель.

- Улюблену роботу завжди робиш добре, - промовив учитель.

Вони йшли берегом і вже минули довгу косу. Перед ними тихо котила свої хвилі річка. Тепер стало видно, що лука, яка все закривала своїми кущами і купами дерев, насправді була тільки вузьким трикутником серед численних берегових виступів і заток. Георг подумав: "Якщо я переберусь на той бік, то ще сьогодні буду у Лені".

- Ви були на війні? - спитав учитель.

Георг зрозумів, що цей чоловік, мабуть, одного віку з ним, вважає його значно старшим, і відповів:

- Ні.

- Шкода, а то ви розповіли б що-небудь моїм хлопцям.

Я використовую кожну нагоду.

- Ви були б розчаровані, - промовив Георг, - я зовсім не вмію розказувати.

- Так само говорив і мій батько, він нам ніколи нічого не розповідав про війну.

- Сподіватимемося, що вашим хлопцям ніщо не загрожує.

- Сподіваюся, що не загрожує, - сказав учитель, з притиском вимовивши останнє слово. - Але не в тому розумінні, що вони уникнуть цього випробування.

У Георга закалатало серце: він побачив перед собою стовпи й східці пристані. І все-таки потреба й звичка впливати на свідомість людей були в ньому такі сильні, що він відповів:

- Би ж вкладаєте у свою роботу всю душу, це теж випробування.

- Не про те зараз мова, - сказав учитель. Його слова були призначені і для хлопця, який, виструнчившись, простував поруч. - Я маю на увазі найтяжче випробування, боротьбу на життя і на смерть. Таке треба на власній шкурі відчувати... Але чому ми, власне, заговорили на цю тему? - Він ще раз оглянув свого незнайомого супутника.

Якби вони довше йшли разом, він охоче поділився б своїми думками з цією людиною. Скільки признань чує в дорозі той, хто сам мовчить!

- От ми й прийшли. Скажіть, це не дуже вас обтяжить, якщо ви візьмете з собою

кількох хлопців?

- Анітрохи, - відповів Георг, якому від хвилювання аж перехопило горло.

- Мій колега обіцяв узяти їх до себе. А з рештою ми ще погуляємо трохи по берегу, почекаємо на човен. "Може, й малий з бумерангом поїде зі мною", - подумав Георг...

Але коли хлопці втретє зробили перекличку, хлопчик з бумерангом потрапив, на жаль, до групи вчителя.

А Щупачка вже привезли у Вестгофен. Виявилося, що він добре вміє описувати - точно й дотепно. Такі гультаї, як він, звичайно дуже спостережливі. Вони на диво бездіяльні, і їх спостереження лежать недоторканим капі талом у них у голові. Тому такі люди часто стають чудовими помічниками поліції. Щупачок детально розповів поліційним комісарам, як його вчорашній супутник на смерть перелякався, коли вони дійшли до Петерсау.

- Пов'язка у нього була зовсім свіжа, марля біла мов сніг, чисто тобі перзіль-реклама. Цьому хлопцеві бракувало щонайменше п'яти зубів, трьох згори і двох унизу, бо нагорі дірка була ширша. А з одного боку, - Щупачок запхнув зігнутий вказівний палець собі в рот, - був отакений шрам, або, як би це сказати, ну, наче хтось хотів розтягнути йому рота аж до лівого вуха.

Щупачка відпустили з подяками й вигуками "хайль".

Тепер лишалося тільки встановити, що це та сама куртка. Тоді можна буде передати на всі мости й вокзали, на всі поліційні ділянки й пости, на всі переправи й пристані - словом, по всій країні - останні прикмети втікача.

- Фріце, Фріце, - лунало по всьому училищі Дарре, - твою куртку знайдено!

Коли Фріц почув це, йому аж в очах замерехтіло. Він вибіг надвір. За сараєм уже закінчили ремонтувати дорогу. Фріц заглянув у оранжерею. Садівник збирав насіння достиглих бегоній, щоб їх зразу ж і посортувати.

- Моя куртка знайшлася.

Не повертаючись, садівник сказав:

- Ну, тоді вони його скоро спіймають. Радій!

- Чого це я маю радіти? Віддадуть мені пропотілу, брудну, замизкану куртку!

- А ти спочатку подивися на неї, може, це зовсім і не твоя.

- Пливе! - кричали хлопці.

У тихому повітрі вже було чути пахання мотора. Світлий слід за кормою, що перетинав річку, тягнувся за човном мало не до самісінького берега. Вранішнє сонце кидало свій гарячий промінь то на шарф човняра, то на птаха на льоту, то на білу стіну на березі, то на далеку дзвіницю серед горбів, немов саме ці предмети були варті того, щоб їх назавше закарбували в пам'яті.

Вони спустилися короткими кам'яними сходами по причалу, але надто рано, бо човен ще не підійшов. Кожен відчував, ніби його істота роздвоюється, і та частина, що вічно прагне полинути кудись у далечінь, прагне перебувати у вічному русі і ніколи не зупинятись, відділяється від другої частини, що прагне навіки лишатись нерухомою і незмінною: перша частина упливає з великою рікою, а друга тулиться до берегів,

чіпляється за села, набережні й виноградники.

Навіть хлопці притихли: там, де тишу не проганяють, вона проникає глибше, ніж гуркіт сурм і барабанний бій.

Георг побачив вартового на тому березі. Чи завжди він там стоїть? Чи не на нього він чекає? Хлопці оточили Георга, потягли вниз по сходах, стовпилися навколо нього, підштовхуючи до човна. Але Георг дивився тільки на вартового. "Розсуньтеся, хлопці, пропустіть мене, я стрибну!" Непоганий кінець – якби йому не поталанило. Георг підвів очі. Далеко позаду лежав Таунус, де він раніше частенько бував, навіть ходив з кимсь збирати яблука, але з ким саме? Ага, з Францом... Мабуть, і зараз є яблука: адже настала осінь. Хіба на світі буває щось чарівніше? І небо вже не імлісте, а безхмарне, сіро-блакитне.

Нараз хлопці змовкли й теж поглянули туди, куди цей чоловік дивився таким дивним поглядом, але анічогісінько не побачили: мабуть, птах уже полетів. Човнярова жінка почала збирати гроші за проїзд. Вони вже минули середину річки.

Вартовий пильно стежив за човном. Георг, не відводячи очей від вартового, опустив руку у воду. Всі хлопці теж опустили руки. Мана якась, та й годі! "Але як вони тебе зараз схоплять, відвезуть назад і катуватимуть, ти пошкодуєш, що не покінчив з усім так легко".

Від училища Дарре до Вестгофена машиною не треба їхати й п'яти хвилин. Думаючи про Вестгофен, Фріц уявляв собі щось жахливе. Але він побачив там тільки чистенькі на вигляд бараки, великий, старанно виметений майдан, кількох вартових, кілька платанів із зрізаними верхівками, тихе осіннє сонце.

– Ви Фріц Гельвіг? Хайль Гітлер! Вашу куртку знайдено. Ось вона.

Фріц скоса глянув на стіл. Там лежала його коричнева куртка, новенька, зовсім не брудна й не закривавлена, як він собі уявляв. Лише внизу на рукаві була темна пляма.

Він запитально глянув на комісара. Той, посміхаючися, кивнув йому. Фріц підійшов до стола, помацав рукав. Потім опустив руку.

– Ну, це ж ваша куртка, – сказав Фішер. – Правда ж? Надіньте її, – додав він, посміхаючись, бо Фріц вагався. – Ну ж бо! – Комісар підвищив голос. – Чи, може, це не вона?

Фріц опустив очі й тихенько сказав:

– Ні.

– Ні? – перепитав Фішер.

Фріц впевнено хитнув головою, всі отетеріли.

– Придивися пильніше, – сказав Фішер. – Чому це не твоя куртка? Ти бачиш якусь різницю?

Фріц, спершу не підводячи очей і заїкаючись, а потім сміливо й докладно почав пояснювати, чому це не його куртка. В його куртки і на кишені була застібка-блискавка, а в цієї на тому місці гудзик. Отут на його куртці була дірочка від олівця, а тут підкладка ціла. У цієї куртки одна вішалка з тасьми та з наліпкою фірми, а йому мати пришила дві вішалки з тканини до обох рукавів, бо вішалки з тасьми часто

обриваються. І чим більше він говорив, тим більше згадував відмін, і чим детальніше він їх описував, тим легше йому ставало на душі. Нарешті його грубо перервали й відпустили. Повернувшись до училища, Фріц заявив:

– То зовсім не моя!

І всі дивувалися й сміялися з нього.

Тим часом Георг уже давно виліз із човна і, оточений хлопцями, проминув вартового. Попрощавшись з усіма, він пішов по шосе, що веде з Ельтвіля до Вісбадена.

Оверкамп усе шипів і шипів, поки у Фішера, що сидів навпроти за столом, аж руки затремтіли. Цей юнак з радістю схопив би свою куртку, за якою він так побивався.

Добре, що він чесний хлопець і не взяв куртки. А що ця куртка не крадена, то й чоловік, який виміняв її, теж не той, кого вони шукають. Виходить, лікаря Левенштайна забрали даремно. Навіть коли чоловік, якому він учора зробив перев'язку, і виміняв куртку.

Оверкамп шипів би ще дуже довго, якби не подія, що збурила весь табір. Хтось прибіг:

– Ведуть Валлау.

Згодом один з в'язнів так описував цей ранок: "Арешт Валлау справив на нас усіх приблизно таке ж враження, як падіння Барселони, вступ Франко в Мадрид або якась інша подія, коли здається, що сила ворога незламна. Втеча семи в'язнів мала для всіх нас жахливі наслідки. Ні голод, ні холод, ні тяжка праця з ранку до вечора, ні допити з катуваннями й погрозами, – ніщо не могло нас зломити, усе це ми переносили спокійно, а часом навіть з презирливою усмішкою, від чого наші мучителі іще дужче лютували. Більшості з нас ці втікачі здавалися такими близькими, рідними, наче ми самі послали їх наперед як розвідників. І хоч ми нічого не знали про їхні плани, у кожного було таке почуття, наче то він зробив щось надзвичайне. Для багатьох з нас ворог здавався всемогутнім.

Навіть найсильніша людина може іноді схибнути, не втрачаючи від цього свого авторитету, бо й найсильніша людина теж тільки людина і її помилки саме про це й свідчать. Але той, хто вдає з себе всемогутнього, не має права помилятися: він або справді всемогутній, або зовсім ніщо. І коли пощастить хоч трошечки зашкодити всемогутньому ворогові, – значить, пощастить у всьому.

Це почуття обернулося в страх, навіть у відчай, коли втікачів почали приводити одного по одному, і ловили їх досить швидко й легко, ніби знущаючись з нас. У перші два дні ми запитували себе: невже вони впіймають Валлау? Ми його мало знали. Коли його привезли в табір, він побув з нами лише кілька годин, потім його одразу ж повели на допит. Разів зо три ми бачили Валлау після допитів: він ішов похитуючись, притиснувши одну руку до живота, а другою рукою тайкома робив нам знаки, мовби хотів сказати, що все це нічого не означає і що ми не повинні занепадати духом. І тепер, коли Валлау впіймали й привезли назад у табір, багато хто плакав, як дитина. Ми тепер усі пропали, думали ми. Тепер і Валлау замордують, як замордували всіх інших. У перші ж місяці гітлерівського панування по всій країні було вбито сотні наших

керівників. Декого стратили прилюдно, інших закатували в таборах. Винищили ціле покоління. Про це ми думали того жахливого ранку і вперше говорили про це вголос, говорили, що коли нас і далі будуть так винищувати, то ми не залишимо по собі ніякої зміни. Жахлива доля, якої майже не знала історія, але яка один раз уже спіткала наш народ, загрожувала стати нашою долею: між поколіннями ляже нічия земля, і досвід минулого не зможе перейти через неї в майбутнє. Коли один гине в бою, другий підхоплює прапор і теж гине, і прапор підхоплює третій і теж гине, – то це природно, бо нічого не здобудеш без офіри. А що, як нікому підхопити прапор? Просто тому, що ніхто не розуміє його значення? З землі виривають з корінням усе найкраще, що росте на ній, а дітям кажуть, що то бур'ян. Усі ці хлопці й дівчата в містах і селах, пройшовши через гітлерюгенд, трудову повинність і армію, стануть схожими на дітей з казки, яких виховали звірі, а вони потім розірвали на шматки свою рідну матір..."

III

Того ранку Меттенгаймер, як завжди, завчасно зібрався на роботу. Він вирішив, що б там не було, думати тільки про роботу. Ні вчорашній допит, ні його дочка Еллі, ні добродій в капелюсі, що й сьогодні, мов тінь, іде слідом за ним, не повинні перешкоджати йому робити своє чесне діло. Коли раптом над ним нависла небезпека, коли він відчував, що за кожним рогом ховається шпик і що його ось-ось відірвуть від шпалер, його ремесло почало здаватися йому чимсь високим і осяйним, посланим йому в цей гіркий світ тим, хто дає людям їхні професії.

А що він, прагнучи тільки одного – після вчорашнього прогулу прийти сьогодні на роботу особливо точно, уранці не встиг нічого почути або прочитати, то й не помітив поглядів, якими його зустріли штукатури. Меттенгаймер працював швидко, лише зрідка кидаючи короткі розпорядження. Всі робітники працювали сьогодні напрочуд старанно, але він цього зовсім не помічав.

Правда, людям і на думку не спадало, що вперта ретельність старого – то наслідок його роздумів про шляхетність їхнього ремесла, вона здавалася їм виявом ураженої гідності людини, в родині якої сталося нещастя.

Його кращий робітник Шульц, що саме допомагав йому, скося глянувши на суворе маленьке обличчя старого, раптом сказав:

- Це може з кожним статися, Меттенгаймере.
- Що? – спитав Меттенгаймер.

І трохи пишномовно, але щиро – так звичайно говорять люди, коли хочуть висловити своє співчуття, але ще не знайшли потрібних слів і кажуть те, що перше спаде на язик, – Шульц додав:

- Це може трапитись у кожній німецькій родині.
- Що може трапитись у кожній німецькій родині? – спитав Меттенгаймер.

Шульц вирішив, що це вже занадто, і розсердився.

В будинку працювало десятків півтора шпалерників.

Добра половина були старі працівники фірми, і Шульц був один з них. У таких колективах люди добре знають життя одне одного. Усім було відомо, що у

Меттенгаймера кілька гарненьких дочок і що найвродливіша з них проти волі батька невдало вийшла заміж. Ох і важко ж тоді було працювати із старим Меттенгаймером. Усі також знали, що подружжя розійшлося і зять кінець кінцем потрапив до табору. А сьогодні вранці радіо й газети багато про що нагадали, і, мабуть, так воно і є, бо в старого страшенно похмурий вигляд. Перед ним, Шульцом, Меттенгаймерові нема чого критися. Шульцові і на думку не спадало, що Меттенгаймер анічогісінько не знає.

В обідню перерву кілька робітників спустилися вниз до двірнички, щоб підігріти собі їжу. Вони навперебій припрошували Меттенгаймера закусити вкупі з ними.

Старий не звернув уваги на їхній тон і прийняв запрошення, бо забув дома бутерброди, а йти до кафе йому не хотілося. Сюди, нагору, чоловік у капелюсі не прийде.

Тут, у ніші під'їзду, де посідало обідати дружнє товариство молодих і старих штукатурів, він почував себе в безпеці. Робітники, як завше, дражнили малого учня і ганяли його то до двірнички по сіль, то по пиво.

- Дайте ж хлопцеві поїсти, - докірливо сказав Меттенгаймер.

Дехто з робітників вважав, що гітлерівська держава - це щось на зразок фірми Гайльбаха. Їм до всього було байдуже, аби тільки цінили їхню ретельну працю і непогано за неї платили. Ці люди мирилися з тим фактом, що вони, як і раніше, змушені за мізерну плату оздоблювати розкішні квартири для багатіїв; їх набагато більше обурювали, скажімо, релігійні переслідування. А Шульц, який хотів утішити Меттенгаймера, був, навпаки, з самого початку настроєний проти гітлерівської держави.

Він умів відрізнити, що в професійних конкурсах та інших подібних речах є обман, а що - доцільність. Він знав також, що доцільне у цих речах завше іде на користь тому, хто ці штуки затіває. І те він знав, що людину, як на приманку, ловлять на той харч, який вона вкусить. І за Шульцом стояли ті робітники, котрі відчували, що він душею не змінився. Проте вираз "не змінився" навряд чи тут доречний, бо головне не те, які заповітні думки заховані у тайнику людської душі, а те, як ці думки перетворюються у вчинки. Серед робітників був також запеклий нацист Штімберт. Усі вважали його шпигуном і донощиком. Проте це гнітило робітників вначо менше, ніж можна було сподіватися. Просто вони були при Штімберті обережні, бокували від нього, навіть ті, хто поділяв його погляди. Робітники ставилися до нього так, як у всякому колективі, починаючи з школярів першого класу, ставляться до неоправного донощика або психопата. Але всі ці люди, що посідали обідати у ніші, напевно, накиннулися б на Штімберта і добре відлупцювали його, коли б побачили, з яким виразом на тупому одутлому обличчі він позирає на Меттенгаймера. Та всі дивилися тільки на Меттенгаймера: дехто навіть забув про їжу. Старий взяв у руки газету, що випадково лежала тут, втупив очі в одне певне місце і зблід. Всі зрозуміли, що він лише зараз дізнався про те, що трапилось. Усі затамували подих. Меттенгаймер поволі підвів голову, з-за газетного аркуша виглянуло його засмучене обличчя. В очах його був такий вираз, наче він провалився в пекло. Але, глянувши довкола, він побачив

штукатурів, шпалерників. Маленький учень теж сидів тут, нарешті йому таки дали змогу поїсти, та він не їв. У нього за спиною нахабно всміхався Штімберт.

Але на обличчях інших робітників був вираз суму й пошани. Меттенгаймер перевів подих. Його не кинули в пекло, він все ще людина серед людей.

Цієї ж обідньої перерви Франц у їдальні почув такі розмови:

- Я сьогодні ввечері поїду до Франкфурта, в кінотеатр "Олімпія", - сказав якийсь чоловік.

- А що там іде?

- "Королева Хрістіна".

- Мені моя кохана миліша за вашу Грету, - озвався третій.

Перший промовив:

- Це зовсім не одне і те ж - самому цілуватися чи дивитись на інших.

- І як вам може подобатися таке? - сказав третій. - Як на мене, найкраще місце - це своя хата.

Франц слухав з сонним виразом на обличчі, але серце його судорожно калатало. Знову - так йому принаймні здавалося - все заглухло. А була ж сьогодні вранці одна така хвилина, мов прорив. Нараз він здригнувся. Розмова про "Олімпію" підказала йому вихід, якого він шукав цілий ранок. Щоб побачити Еллі, доведеться піти на квартиру до її батьків. Зайти до них самому? Але вхід, напевно, стережуть шпики. А листи, мабуть, перевіряють. "От візьму й поїду після зміни до міста, - сказав він собі, - куплю два квитки, може, мені й поталанить. А як ні, то це нікому не зашкодить".

Георг ішов уперед по Вісбаденському шосе. Він накреслив собі мету: найближчий віадук. Від цієї мети не можна було сподіватися чогось особливого. Але якусь мету треба ж ставити собі кожні десять хвилин. Повз нього раз у раз проносилися автомашини: навантажені всячиною грузовики, військові автомобілі, авто з розібраним літаком, приватні машини з Бонна, Кельна, Вісбадена, машина "опель" нової, незнайомої йому моделі. Яку зупинити? Оцю? Чи зовсім не треба? І він ішов далі, ковтаючи пилу. Вичурнула іноземна машина, за кермом єдиний пасажир, іще не старий чоловік. Георг підняв руку. Власник машини одразу ж загальмував. Він уже кілька секунд тому побачив Георга, що йшов по шосе. Під впливом нудьги й самотності - адже вони можуть в кого завгодно викликати цікавість до випадкового супутника - чужинцеві здалося, ніби він чекав від Георга знаку зупинитися. Він відсунув від себе купу пледів, плащів та різних пакунків і спитав:

- Куди?

Вони обмінялися короткими, пильними поглядами.

Чужинець був високий, худорлявий і блідий, з безбарвним волоссям. Його спокійні голубі очі з безбарвними віями не виражали нічого: ні суму, ні веселощів.

Георг сказав:

- У Гехст.

Коли в нього зірвалося це слово, він злякався.

- О-о, - сказав чужинець, - а я у Вісбаден. Але нічого, нічого! Вам холодно? - Він ще

раз зупинив машину і накинув один з своїх картатих пледів Георгові на плечі. Той закутався. Вони посміхнулися одне одному.

Знову рушили. Георг перевів погляд з обличчя чужинця – за щокою в нього стирчала жувальна гумка – на його руки, що тримали кермо. Ці безбарвні й ніби безкості руки були виразніші за обличчя. На лівій виблискували два персні. Один з них Георг прийняв був за обручку, але скоро помітив, що перстень перевернутий і в нього вправлено жовтуватий плаский камінь. Георгові було неприємно, що він так уважно все це розглядає, але він не міг відвести очей від персня.

– Горою далі, – сказав чужинець, – зате красивіше.

– Що?

– Нагорі ліс, низом ближче, зате пилюка.

– Горою, горою, – сказав Георг.

Вони звернули і майже непомітно почали підніматися вгору між полями. Але забавом Георг схвильовано помітив, що наближаються вершини гір. Запахло лісом.

– Буде гарний день, – сказав чужинець. – Як по-німецькому звуться оті дерева? Ні, отам, цілий ліс. З червоним листям.

Георг відповів:

– Буки.

– Буки. Добре. Буки. Ви знаєте монастирі Ебербах, Рюдесгайм, Бінген, Лорелай? Дуже красиво...

Георг промовив:

– Нам тут більше подобається.

– Ах так, розумію. Хочете випити? – Він знову зупинив машину, порився у своїх речах, витяг пляшку, відкупорив. Георг ковтнув і скривився. Чужинець засміявся.

Його зуби були такі білі й великі, що здавалися б штучними, аби не так виразно виступали з ясен. Десять хвилин вони підіймалися доволі крутим схилом. Георг заплющив очі і вдихав п'янкі пахощі лісу. Нагорі чужинець почав охати й ахати й благав Георга помилуватися краєвидом.

Георг повернув голову, але очей не розплющив. Дивитися туди, на річки, поля й ліси він зараз не міг. Вони трохи проїхали просікою й завернули в буковий ліс. Вранішнє світло просочувалося крізь листя великими золотими краплями. Краплини світла з шелестом спадали додолу – дерева ронили листя. Георг старався подолати своє хвилювання. На чолі спливали сльози. Він дуже ослабнув. Вони їхали узліссям. Чужинець сказав:

– Ваша країна дуже красива.

– Еге ж, країна, – на те йому Георг, – Чому?

– Багато лісу, хороші шляхи. Народ теж. Дуже чисто, дуже порядок.

Георг мовчав. Час від часу чужинець поглядав на нього; як майже всі чужинці, він ототожнював окрему людину з народом. А Георг дивився на його руки: ці міцні, але безбарвні руки викликали в ньому легке почуття огиди.

Ліс лишився позаду, вони їхали між скошеними полями, а потім між

виноградниками. Ніде не видно ані душі, не чути ані звуку; здавалося, немов кругом безлюдна пустиня, хоч кожен клаптик землі був оброблений. Чужинець скося глянув на Георга і перехопив пильний погляд, втуплений у його руки. Георг здригнувся. Тоді цей клятий чужинець зупинив на мить машину, але лише для того, щоб повернути перстень каменем догори. Він показав його Георгові.

- Вам дуже подобається?

- Так, - поволі проказав Георг.

- Візьміть, коли подобається, - спокійно мовив чужинець і посміхнувся самими губами.

Георг сказав рішуче:

- Ні. - А що чужинець не зразу забрав руку, він повторив різко, наче його хто силував: - Ні, ні! - "Я міг би його заставити, - промайнуло в Георговій голові, - жодна жива душа не знає цього персня". Та вже було пізно.

Його серце калатало дедалі дужче. Уже кілька хвилин збігло, як вони, звернули з узлісся над долиною і їхали серед глибокої тиші; в його голові ворушилася думка, зародок думки, якої він сам іще не усвідомлював. Але його серце калатало й калатало, немов воно було прозорливіше за розум.

- Чудове сонце, - сказав чужинець.

Він їхав зі швидкістю п'ятдесят кілометрів на годину. "Якщо я надумаю зробити це, - думав Георг, - то чим? Хто б не був цей тип, все-таки він не з картону. І руки в нього теж не картонні; він захищатиметься". Георг поволі опустил плечі. Його пальці уже торкалися ручки, якою заводять машину, що лежала біля його правої ноги. Вдарити по голові й викинути з машини. Тут вія довгенько пролежить. Така вже його доля, що він мене і зустрів. Такі настали часи. Життя за життя. Поки його знайдуть, я драпону за кордон на цій розкішній колісниці.

Він відсмикнув руку, відштовхнув залізяку правою ногою.

- Як називається тут вино? - спитав чужинець.

Георг відповів захриплим голосом:

- Гохгаймер. "Та годі-бо тобі, - умовляв Георг своє серце, як чабан Ернст свою собачку. - Я ж цього не зроблю. Перестань, вгамуйся; гаразд, коли тобі так хочеться, я одразу ж вийду з машини".

Там, де дорога виходила з виноградників на шосе, стояв кам'яний стовпчик: до Гехста - два кілометри.

Генріха Кюблера ще не можна було допитувати: його перев'язали, с'як-так посадовили і покликали свідків. Всі свідки проходили повз нього й пильно оглядали. Він теж пильно придивлявся до них, хоч і не міг би нікого пізнати, навіть коли б був при повній свідомості. Грибочок, селянин Біндер, лікар Левенштайн, човняр, Щупачок - люди, з якими він ніколи б не зустрівся за нормальних обставин.

Грибочок лукаво промовив:

- Може, він, а може, й ні.

Те саме сказав і Щупачок, хоча точно знав, що це хтось інший. Але незацікавленим

свідкам завжди хочеться, щоб справа була якось розв'язана.

Біндер похмуро заявив:

- Не він, тільки схожий на нього.

Левенштайн навів переконливий доказ:

- У нього ж здорова рука.

І справді, рука була єдине місце на тілі Кюблера, що лишилося неушкоджене.

Потім усіх свідків, крім Левенштайна, відвезли на державний рахунок туди, звідки вони приїхали. Грибочок попросив зсадити його біля оцтового заводу. Біндер через затьмарений боєм світ поїхав додому у Вайзенау, на свою обтягнуту цератою канапу, де йому так чи інакше неминуче судилося померти. Щупачок і човняр попросили довести їх до переправи під Майнцом, де вчора відбувся обмін.

Незабаром після цього було дано розпорядження відпустити Еллі, не припиняючи нагляду за нею і її кварти рою. Можливо, справжній Гайслер все-таки спробує встановити з нею зв'язок. Кюблера у його теперішньому стані не можна було відпустити.

У камері Еллі спершу наче скам'яніла. Увечері, коли їй, нарешті, дозволили лягти на тапчан, вона трохи прийшла до тями і спробувала розібратись у тому, що з нею сталося. Генріх - вона це знала - порядний хлопець, з хорошої родини, він ніколи її не обманював. Може, він накоїв щось таке, як Георг? Так, він іноді нарікав на податки і нескінченні побори, сердився, що доводиться вдовольнитися обідом з однієї страви, але ж достеменно те саме казали й інші. І її батько, і зять-есесівець, якому все це подобалось, але здавалось іще не цілком досконалим. Може, Генріх слухав у когось заборонену радіопередачу, може, хтось дав йому заборонену книжку? Але ж він не захоплювався ні радіо, ані книжками. Він завжди казав, що людина мусить бути вдвічі обережнішою, якщо вона посідає непогане становище в суспільстві, - він мав на увазі хутрову майстерню свого батька, де був за компаньйона.

Коли кілька років тому Георг покинув Еллі, він лишив їй не тільки дитину, яка росла собі помаленьку, не тільки спогади - деякі з них і досі картали її, а деякі вже потьмарилися, - а й неясне уявлення про те, чим він тоді жив.

На відміну від більшості людей, що проводять першу ніч у тюрмі, Еллі швидко заснула. Вона змучилася, що та дитина, котрій довелося пережити більше, ніж їй під силу.

І другого дня її серце защеміло лише, коли вона згадала про батька. Вона ще й досі не могла отямитись, їй важко було щось зрозуміти, вона немов чекала чогось чи щось згадувала. Ні, їй зовсім не страшно. Дитина в батьків, їй там буде добре. Усі ці думки таїли в собі - хоч і несвідому - готовність до чого завгодно.

Коли її, уже надвечір, вивели з камери, вона була сповнена бадьорості, яка, можливо, була лише прихованою безнадією. Свідчення її батька і квартирної хазяйки допомогли з'ясувати суть справи. Наказ про її звільнення було вже віддано, бо вона, на той випадок, коли б утікач усе-таки спробував зустрітись з нею, була значно корисніша на волі: та й вона, напевно, не стала б покривати свого чоловіка, якого охоче б

позбулася, щоб одружитися з іншим. Їй вчинили короткий допит. На всі запитання про минуле, про знайомих її колишнього чоловіка Еллі відповідала скупو й нерішуче – не з обережності, а тому, що така вже в неї була натура, до того ж усі ці спогади майже зовсім вивітрилися у неї з голови. Спершу його справді навідували якісь друзі, але усі вони називали один одного тільки на ім'я. Незабаром ці люди, які її анітрохи не цікавили, перестали приходити до них; Гайслер проводив вечори поза домом. На запитання, де вона познайомилася з Георгом, Еллі відповіла:

– На вулиці.

Про Франца вона навіть не згадала.

Еллі сказали, що вона може йти додому, але коли вона з дурного розуму матиме якісь стосунки з утікачем Гайслером без відома поліції або приховає якісь факти, її знову заарештують, і тоді вона ризикує ніколи більше не побачити ні дитини, ні батьків.

Почувши цю новину, Еллі відкрила рота і затулила руками вуха. Коли вона зразу ж після цього вийшла на залиту сонячними променями вулицю, їй здалося, ніби вона довгі роки не була у своєму рідному місті.

Хазяйка, пані Мерклер, зустріла її мовчки. В Елліній кімнаті було страшенне безладдя. На підлозі валялися мотки вовни, дитячий одяг, подушки: повітря було насичене міцним запахом гвоздик, які приніс Генріх, – вони стояли зовсім свіжі у склянці. Еллі сіла на ліжку. Увійшла господиня. Сердито, без усякого вступу, вона заявила Еллі, що та має звільнити кімнату до першого листопада. Еллі нічого не відповіла. Вона тільки здивовано глянула на жінку, яка завжди до неї добре ставилася.

Господиня ніколи б не відмовила Еллі, коли б її так не залякували б поліції і коли б її не мучила тривога за долю єдиного сина, якому пані Мерклер допомагала; до того ж вона страшенно боялась усяких неприємностей.

Тим часом надходив вечір, Георг, діставшись до Гехста, з відчаєм у душі чекав кінця першої зміни, коли на всіх вулицях і в пивних буде повно людей. І ось він стоїть, затиснутий натовпом, в одному з перших трамвайних вагонів, що вивозять людей з Гехста.

Господиня, пані Мерклер, нерішуче стояла перед Еллі, ніби чекаючи, що їй спадуть на думку ласкаві й спів чутливі слова, які вона скаже цій милій молодій жінці, але й не занадто ласкаві, бо тоді їй доведеться робити добро, як сказано у заповіді.

– Люба пані Еллі, – сказала вона нарешті, – не гнівайтесь на мене. Таке наше життя. Якби ви знали, що в мене на душі...

Еллі й на цей раз нічого не відповіла. Задзеленчав дзвінок. Жінки страшенно перелякались і безтямно глянули одна на одну. Вони чекали, що ось-ось почуються крики, шум, почнуть ламати двері. Але натомість тільки вдруге подзвонили, тихенько й скромно. Пані Мерклер опанувала себе й пішла відчиняти. І, враз заспокоївшись, крикнула від дверей:

– Це ваш батько, пані Еллі.

Меттенгаймер жодного разу не приходив сюди, бо хоч його квартиру аж ніяк не можна було назвати ні шикарною, ні просторою, він все-таки вважав цю кімнату не

досить гарною для своєї дочки. До нього вже дійшли чутки про арешт дочки, і він аж зблід від радості, побачивши, що вона жива й здорова. Він узяв її руки, ніжно потиснув і погладив їх – він ніколи не робив цього.

– Що ж нам тепер робити? – промовив він. – Що ж робити?

– Нічого, – відповіла дочка, – ми нічого не можемо зробити.

– А якщо він прийде?

– Хто?

– Та цей... твій колишній чоловік.

– Він напевно до нас не прийде, – сказала Еллі сумно й спокійно, – він про нас і не згадав.

Радість, з якою вона зустріла батька, – все-таки вона не зовсім самотня на світі, – вмить згасла, адже батько розгубився ще більше за неї.

– Хто знає, – сказав Меттенгаймер, – чого тільки не зробить людина в біді.

Еллі похитала головою.

– Ну, а як він усе-таки прийде до мене, Еллі, адже ти останнім часом жила з нами. А за моєю квартирою наглядають і за твоєю теж. Припустімо, я стоятиму біля вікна і побачу, що він іде, Еллі, що тоді? Нехай іде просто в пастку? Чи, може, якось попередити його?

Еллі подивилася на батька, їй здавалося, що він зовсім а глузду спав.

– Повір мені, – сумно промовила вона, – він ніколи більше не прийде.

Старий змовк: на його обличчі відбилася болісне душевне змагання. Еллі дивилася на нього з подивом і ніжністю.

– Боже милосердний, – Меттенгаймер вимовив ці два слова, ніби палко молився, – зроби так, щоб він не прийшов! Якщо він прийде, ми всі загинемо.

– Чому загинемо, тату?

– Невже ти не розумієш? Уяви собі таке: він приходить, я його попереджаю, подаю йому знак. Що тоді буде зі мною, з нами?.. А тепер уяви собі інше: він приходить, я бачу, що він іде, але не подаю йому ніякого знаку. Адже він не мій син, він чужий, гірше за чужого. І я його не попереджаю. Його хапають. Хіба так можна?

Еллі сказала:

– Угамуйся, любий татуню, він ніколи не прийде.

– А що, як він усе-таки прийде до тебе, Еллі? Коли він як-небудь дізнається, де ти зараз живеш?

Еллі хотіла сказати те, що зрозуміла лише тоді, коли її про це спитали: так, вона допоможе Георгові, чим би це не загрожувало. Але їй було жаль батька, і тому вона лише повторила:

– Він не прийде.

Старий замислився. Нехай лихо, нехай цей чоловік проходить повз їхні двері, нехай йому пощастить утекти або нехай його спіймають до того, як він прийде. Ні, цього він навіть ворогові не побажав би. Але чому саме перед ним мусять постати такі питання, на які він не має сил відповісти? І причина всьому, що це дівчисько так по-дурному

закохалося. Він підвівся і вже іншим тоном сказав:

- А той хлопець, що був у тебе вчора ввечері, хто він такий?

У передпокої він іще раз обернувся:

- Тут для тебе лист...

Цього листа незадовго перед тим підсунули під двері ї його кухні. Еллі глянула на адресу: "Для Еллі". Вона розпечатала конверт, коли батько вже пішов. Тільки квиток у кіно і чистий аркуш паперу. Мабуть, від Ельзи. Приятелька іноді діставала їй дешеві квитки в кіно. Цей зелений квиточок наче з неба впав. Без нього вона, либонь, до ночі б сиділа на краю ліжка, склавши руки на колінах. "А чи маю я право на це? - думала Еллі. - Чи можна йти в кіно, коли в тебе таке нещастя? Мабуть, не годиться.

Дурниці, для того ж і кіно, щоб у нього ходити. Тепер - тим більше".

- Ось ваші вчорашні холодні шніцелі, - сказала хазяйка. "Тепер тим більше, - думала Еллі. - Котлети тверді, як підошва, але ж у них немає отрути". Фрау Мерклер вражено дивилася, як ця тендітна й сумна молода жінка, сидячи за кухонним столиком, уминає холодні шніцелі. "Тепер тим більше", - ще раз подумала Еллі. Вона пішла до своєї кімнати, скинула з себе все, помилася з голови до ніг, наділа найкращу білизну й плаття і довго розчісувала щіткою волосся, аж поки вено стало блискуче і пухнасте. Цій гарненькій, кучерявій Еллі, що дивилася на неї смутними карими очима з люстри, життя почало здаватися трошечки легшим. "Якщо вони справді стежать за мною, як твердить батько, - думала вона, - що ж, по мені вони нічого не помітять".

- Усе це балачки, - сказав удома Меттенгаймер своїй дружині. - Еллі у своїй кімнаті, вона цілком здорова.

- Чого ж ти її не привів з собою?

Члени Меттенгаймерової родини, які ще жили під батьківським дахом, сіли вечеряти. Батько й мати, наймолодша сестра Еллі та сама кирпатенька Лізбет, яку старий вважав непридатною для ролі борця за віру, така ж лагідна і вродлива, як усі її сестри; вона одягнула до вечері чистеньку сукню; син Еллі, онук Меттенгаймера, пов'язаний цератовим фартушком; хлопчик був пригнічений мовчанкою за столом і старанно вимахував великою ложкою, щоб розігнати пару над мискою.

Меттенгаймер їв повільно, втупивши очі в тарілку, щоб дружина не розпитувала його. Він дякував богам за те, що його дружина була не така розумна, щоб збагнута весь жах навислої над ними біди.

Георг і справді був від них недалеко - усього яких-небудь півгодини ходи. Приїхавши у місто, він вийшов з трамвая і пересів у інший, що йшов у Нідеррад.

Чим ближче він був до своєї мети, тим побільшувалося в нього відчуття, що на нього чекають, що саме зараз йому готують постіль, збирають вечерю; ось його кохана прислухається до кроків на сходах. Коли він вийшов з вагона, його поймає почуття, близьке до розпачу; він наче боявся піти наяву тим шляхом, яким так часто проходив уві сні.

Тихі вулиці з палісадниками - скільки пов'язано з ними спогадів! Думками він полинув кудись далеко, і почуття небезпеки розвіялося. "Хіба й тоді не шелестіло

листя?" – запитував він себе, не відчуючи, що то він сам ворушить листя ногами. Як опиралося його серце, як воно не хотіло, щоб він заходив у дім! Воно вже не билося, ні, воно шалено калатало; він виглянув з вікна на сходах – сюди мовби збігалися сади й двори багатьох будинків; карнизи, брук, балкони були густо всіяні листям, що безперестанку падало з крислатого каштана. В деяких вікнах уже світилося. Це настільки заспокоїло його, що він зміг піднятися вище. На дверях досі висіла стара табличка з прізвиськом сестри Лені, а під нею – нова, маленька, з незнайомим прізвиськом. Подзвонити чи постукати?

Здається, колись була така дитяча гра. Подзвонити чи постукати? Він тихенько постукав.

– Ви до кого? – сказала молода жінка в смугастому фартусі з рукавами. Вона ледь прочинила двері.

– Панна Лені вдома? – спитав Георг не так тихо, як хотів. Його голос зривався. Жінка втупилась у нього поглядом, по її ситому обличчю, по круглих голубих очах, схожих на скляні намистини, було видно, що вона до краю збентежена. Вона потягла стулку до себе, але він просунув у щілину ногу.

– Панна Лені дома?

– Такої тут нема, – хрипло сказала жінка, – йдіть звідси зараз же!

– Лені, – сказав він спокійно і твердо, наче закликаючи свою колишню Лені, щоб вона скинула з себе оболонку цієї тупої огрядної міщанки у смугастому фартусі, в яку її обернено якимсь чаклунством. Та заклинання не допомогло. Жінка витріщилася на нього з тим безсоромним страхом, з яким, мабуть, дивляться заморожені істоти на тих, хто лишився такий, яким був. Він швидко рвонув двері, вштовхнув жінку у передпокій і причинив за собою двері. Жінка відступила назад, у кухню. В руці вона тримала щітку для взуття.

– Прошу тебе, Лені, вислухай мене. Це ж я. Хіба ти мене не пізнаєш?

– Ні, – сказала жінка.

– Чого ж ти так злякалася?

– Якщо ви зараз же не підете геть з моєї квартири, – сказала жінка нахабно і безсоромно, – то ви матимете великі неприємності. Ось-ось має прийти мій чоловік.

– Це чоловікові? – спитав Георг. На ослінчику стояла пара начищених до блиску високих чобіт. Поруч – пара жіночих черевиків. Відкрито пуделко з кремом, ганчірки.

Лені сказала:

– Еге ж. – Вона загородилася кухонним столом і крикнула: – Я рахую до трьох. Якщо ви не підете...

Георг розсміявся:

– Що ж тоді буде?

Він стягнув з своєї руки шкарпетку, чорну подерту шкарпетку, яку знайшов десь по дорозі і натягнув замість рукавички, щоб приховати пов'язку. Вона дивилася на нього, розкривши рота. Він обійшов навколо стола. Вона затулила рукою обличчя. Георг узяв її однією рукою за волосся, а другою рвонув її руку. Він проказав таким тоном, немов

звертався до жаби, що колись була людиною:

- Годі-бо, Лені, подивися на мене, я ж Георг.

Вона широко розкрила очі. Він тримав її міцно, намагаючися вирвати з її руки щітку, хоч йому завдавала болю поранена рука.

Вона благально промовила:

- Я ж тебе зовсім не знаю.

Він пустив її, відступив крок назад і мовив:

- Гаразд, тоді віддай мені мої гроші та одяг.

Вона трохи помовчала, потім сказала ще нахабніше і безсоромніше:

- Ми чужим не подаємо. Тільки на зимову допомогу.

Він глянув на неї, але вже не так, як раніше. Біль у руці втишився, а разом з цим розвіялась і певність, що все це відбувається саме з ним. Він тільки невиразно відчував, що з рани знову пішла кров.

На кухоннім столі, застеленому синьою картатою скатертиною, стояло два прибори. На дерев'яних кільцях для серветок невинною рукою було вирізьблено маленькі свастики - нікудишня робота. Шматочки ковбаси, редиска й сир були кокетливо прикрашені петрушкою. А поруч лежало кілька відкритих коробок, які продаються в дієтичних крамницях, - вестфальські пряники і житні коржі. Здоровою рукою він хапав зі столу їжу й запихав собі в кишеню. Очі-намистини невідривно стежили за ним.

Уже взявшись за ручку дверей, він ще раз обернувся:

- Ти, мабуть, не захочеш змінити мені пов'язку?

Вона двічі рішуче хитнула головою.

Спускаючися вниз, він зупинився біля того самого вікна. Сперся ліктем на підвіконня і знову натягнув на руку шкарпетку. "Чоловікові вона нічого не скаже, побоїться признатися, що знає такого, як я". Тепер уже світилося майже в усіх вікнах. "Стільки листя, і все з одного каштана", - подумав він. Наче сама осінь втілилася в цьому дереві, такому могутньому, що воно могло засипати листям ціле місто.

Він помалу плентався вулицею. Намагався уявити собі, що назустріч йому, ледь торкаючися землі, великими кроками йде інша Лені. Лише зараз він збагнув, що ніколи вже не зможе піти до Лені ні насправді, ні у мріях. Ці мрії затоптані в багно. Він сів на лавку й машинально почав жувати коржа. А що було холоднуватого та й сутеніло і сидіти тут було небезпечно, то він одразу ж устав і пішов далі, вздовж трамвайної лінії. Грошей у нього більше не лишилося. Куди ж тепер іти, проти ночі?

IV

Оверкамп замкнувся в своєму кабінеті, щоб зосередитися, готуючись до допиту Валлау. Він переглянув нотатки, перечитав протоколи, згрупував їх і об'єднав цілою системою позначок та рисок. Він був майстер допитувати в'язнів. "Оверкамп навіть з мертвого видобуде свідчення, - говорив Фішер. - Його схеми допитів можна порівняти хіба що з музичними партитурами".

Оверкамп почув за дверима різке клацання закаблуками - вартіві віддавали комусь

честь. Увійшов Фішер, замкнув за собою двері. По його обличчю було видно, що його щось водночас і тішить, і злить. Він сів поруч Оверкампа. Оверкамп ворухнув бровами, нагадуючи йому про вартових за дверима і про нещільно причинене вікно.

- Знову щось сталося?

Фішер тихо заговорив:

- Фаренберг зовсім очманів від цієї історії. Іще, чого доброго, збожеволіє старий. Утім, він уже спав з розуму.

Його напевне, виженуть звідси. Треба й собі натиснути на декого. Послухайте, що знову сталося. Ми ж не можемо збудувати тут спеціальну сталеву камеру для цих трьох впійманих утікачів. І ми домовилися, що він не торкатиметься цієї трійки, поки ми всіх не впіймаємо. Потім нехай хоч ковбасу з них робить, А він все-таки наказав ще раз їх привести. Там у нього перед бараком дерева. А втім, вони вже й на дерева не схожі. Сьогодні вранці він наказав зрізати їхні верхівки. Отож він і звелів поставити цих трьох біля дерев, отак... - Фішер розкинув руки, - а в дерева позабивати цвяхи вістрям уперед, щоб вони не могли на них спертися, потім усіх в'язнів вишикували, а Фаренберг виступив перед ними з промовою. Їй-право, варто було послухати, Оверкампе! Він клявся, що всі сім дерев будуть зайняті ще на цьому тижні. І знаєте, що він мені сказав: "Бачите, я додержую свого слова, жодного удару".

- І довго вони отак стоятимуть?

Тому-то ми з ним і посварилися. Адже за годину-півтори їх і допитати не можна буде. Тепер він щодня показуватиме їх усім в'язням у такому вигляді. Ця його витівка буде остання у Вестгофені. Він, мабуть, тішить себе думкою, що зможе лишитися тут, якщо усі семеро потраплять до його рук.

- Фаренберг така людина, - промовив Оверкамп, - що коли він і спіткнеться, то одразу ж схопиться на ноги і побіжить далі ще швидше.

- А того Валлау я відірвав від третього дерева, - сказав Фішер.

Раптом він устав і відчинив вікно.

- Онде його ведуть. Пробачте мені, Оверкампе, коли я зараз дам вам одну пораду.

- Що ж це за порада?

- Накажіть, щоб вам принесли з їдальні сирий біфштекс.

- Навіщо?

- Бо ви скоріше виб'єте свідчення з нього, ніж із чоловіка, якого вам оце ведуть.

Фішер казав правду. Оверкамп зрозумів це, як тільки той чоловік став перед ним. Комісар спокійнісінько міг би порвати всі нотатки, що лежали у нього на столі. Перед ним була неприступна фортеця. Низенька, виснажена людина, з некрасивим маленьким: обличчям; трикутничок темного волосся на лобі, густі брови, між якими залягла глибока зморшка. Запалені очі з набряклими повіками, широкий ніс, нижня губа геть покусана.

Оверкамп вдивляється в це обличчя - майбутнє бойовище. У цю фортецю він повинен проникнути. Нехай вона, як кажуть, справді неприступна для страху й погроз, але ж існує ще багато способів здобути фортецю, знесилену голодом і тяжкими

випробуваннями. Оверкампові всі ці способи відомі. Він уміє послуговуватися ними. Валлау, з свого боку, теж розуміє, що чоловік, який сидить перед ним, знає всі ці способи. Зараз він почне ставити йому запитання. Спочатку він спробує намацати слабкі місця фортеці і почне з найпростіших запитань. Він питає тебе, коли ти народився, і ось ти вже й виказав свою першу таємницю – зірку, під якою ти народився...

Оверкамп розглядає обличчя цього чоловіка, мов командир майбутнє бойовище. Він уже забув своє перше враження. Він повернувся до свого правила – нездоланих фортець не існує. Оверкамп переводить погляд з цього чоловіка на одну з своїх нотаток. Ставить олівцем крайку після якогось слова, знову дивиться на Валлау і ввічливо запитує:

– Вас звуть Ернст Валлау?

Валлау відповідає:

– З цієї хвилини я більше нічого не скажу.

Оверкамп продовжує:

– Отже, ваше прізвище Валлау? Я попереджаю вас, що вважатиму ваше мовчання за підтвердження. Ви народились у Маннгаймі восьмого жовтня тисяча вісімсот дев'яносто четвертого року.

Валлау мовчить. Він вимовив свої останні слова.

Якби піднести дзеркало до його мертвих уст, – воно б не потьмарилося.

Оверкамп не зводить очей з Валлау. Він сидить майже так само нерухомо, як і в'язень. Обличчя Валлау іще трохи зблідло, зморшка ще глибше перетинає лоб. Він дивиться просто перед себе, його погляд, що нараз став шкляним і прозорим, проникає крізь предмети світу, крізь Оверкампа, крізь дощану стіну і вартових, що стоять за дверима, крізь усе, усе, аж до непрозорої серцевини, яка витримує погляди вмираючих. Фішер – він теж присутній на допиті і сидить так само нерухомо – повертає голову туди, куди дивиться Валлау. Але він не бачить нічого, крім непрозорих предметів строкатого світу, що не має ніякої серцевини.

– Вашого батька звали Франц Валлау, вашу матір – Елізабет Валлау, уроджена Ендерс.

Покусані губи не ворушилися. "Жив колись на світі чоловік, якого звали Ернст Валлау. Той чоловік помер. Ви тільки що чули його останні слова. У нього були батьки, яких звали саме так. Тепер поруч з надмогильним каменем батька можна було б поставити надмогильний камінь сина. Коли ви справді можете видобувати свідчення навіть з трупів, то я наймертвіший за всіх мертвих".

– Ваша мати живе у Маннгаймі, Марієнгесхен, вісім, у вашої сестри Маргарети Вольф, уродженої Валлау. Ні, стривайте, жила... Сьогодні вранці її привезли в притулок для старих на Блайхе, шість. Після арешту її дочки й зятя, яких підозрівають, що вони допомагали вам утекти, квартиру на Марієнгесхен опечатано. "Коли я ще був живий, у мене були мати й сестра. У мене також був друг, що одружився з моєю сестрою. Поки людина живе, у неї є й друзі, й родичі. Але ця людина мертва. І що б там не сталося по

моїй смерті з усіма цими людьми в цьому дивному світі, мене це вже не має турбувати".

- У вас є дружина, Гільда Валлау, уроджена Бергер. Від цього шлюбу народилося двоє дітей: Карл і Ганс. Я ще раз звертаю вашу увагу на те, що ваше мовчання розцінюється як незаперечне ствердження.

Фішер простягає руку і відхиляє абажур яскравої стосвічкової лампи, яка світить тепер просто в обличчя Валлау. Обличчя лишилося таке, яке воно було у сірій півтемряві. Навіть при світлі тисячосвічкової лампи годі було зауважити сліди страждання, страху чи надії на нерухомих обличчях мерців. Фішер знову опускає абажур. "Коли я ще був живий, у мене була дружина. У нас були й діти. Ми виховували їх у нашій спільній вірі. Яка це радість для батьків, коли діти йдуть їхнім шляхом. Як твердо ступали маленькі ніжки на першій демонстрації!

А на дитячих личках - гордість і страх, що важкі прапори випадуть з рук! Коли я ще був живий, у перші роки гітлерівського режиму, коли я робив усе те, для чого жив, я міг. спокійно звіряти дітям свої таємниці; а інші сини учителям виказували своїх батьків. Тепер я мертвий. Доведеться матері самій ростити сиріт".

- Вашу дружину вчора заарештовано разом а вашою сестрою за допомогу при втечі. Ваших синів відвезли в Оберндорф у закриту школу, де їх виховують у дусі націонал-соціалістської держави. "Коли ще був живий чоловік, про синів якого зараз ідеться, він, як умів, піклувався про сім'ю. Незабаром з'ясується, чого варте було те піклування. Дорослі чоловіки не витримували, а що вже казати про двох малих дітей.

Брехня така солодка, а правда така жорстока. Сильні чоловіки зрікалися справи, якій віддали своє життя. Бахман зрадив мене. А двоє хлопчиків - адже й таке буває - будуть тверді, мов криця. Але я їм більше все одно не батько, чим би усе це не закінчилося".

- Під час світової війни ви були на фронті рядовий. "Коли я ще був живий, я пішов на фронт. Мене тричі поранило: на Соммі, в Румунії і в Карпатах. Рани загоїлись, я, нарешті, повернувся додому здоровий. І якщо я зараз мертвий, то причина тому не світова війна".

- Ви вступили до Спілки спартаківців у перший місяць її заснування. "Цей чоловік, коли він іще жив, увійшов до Спілки спартаківців у жовтні тисяча дев'яťсот вісімнадцятого року. Але яке це має тепер значення? Якби вони викликали на допит самого Карла Лібкнехта, він би розповів їм так само багато і так само голосно, аби він не переставився на той світ".

- Ну, скажіть мені, Валлау, ви й досі додержуєтеся тих самих поглядів? "Про це треба було мене вчора спитати. Сьогодні я вже не можу відповідати. Вчора я мусив крикнути "так", а сьогодні я мовчатиму. Сьогодні за мене дадуть відповідь іщці; пісні мого народу, присуд майбутніх поколінь..."

Від нього віє холодом. Фішера морозить. Йому хочеться сказати Оверкампові, щоб він припинив марний допит.

- Отже, Валлау, ви вирішили втекти, коли вас перевели у штрафну команду? "За життя мені частенько доводилося тікати від ворогів. Інколи мені щастило, інколи - ні.

Одного разу, наприклад, я зазнав невдачі. Тоді я втік з Вестгофена. Але тепер мені пощастило. Вони мене не впіймали. Даремно собаки нишпорять по моєму сліду. Він загубився у безконечності".

- І насамперед ви сказали про це вашому другові Георгу Гайслерові? "Коли я ще був жива людина в житті, яким я жив, я під кінець зустрів молодого хлопця на ім'я Георг. Я полюбив його. Ми ділили з ним горе й радість. Він був набагато молодший за мене. Усе в цьому хлопцеві було мені дороге. І все, що мені було дороге в житті, я знайшов у цьому хлопцеві. Тепер ми такі далекі один від одного, як живий від мертвого. Нехай би він хоч іноді згадував про мене. Але ж у людей так мало часу".

- Ви познайомилися з Гайслером у таборі?

Не слова, а крижане мовчання струменем ллється з вуст цієї людини. Навіть вартові, що підслуховують за дверима, здивовано знизують плечима. Хіба це допит? Невже їх ще троє там, у кімнаті?..

Обличчя Валлау вже не бліде, а ясне. Оверкамп раптом відвертається. Він ставить олівцем крапку, і кінчик олівця ламається.

- Ви самі будете в усьому винні, Валлау. "Хіба не байдуже мертвій людині, коли її перекидають з могили в могилу? Вона вдруге не помре навіть тоді, коли на її останній могилі поставлять височезний, мов дім, пам'ятник".

Валлау виводять. У кімнаті лишається його мовчання - і не хоче відступати. Фішер нерухомо сидить на стільці, наче в'язень іще тут, і дивиться на місце, де стояв Валлау. Оверкамп застругує олівця.

Тим часом Георг дістався до Кінського базару. Він ішов усе вперед та вперед, хоч ступні йому горіли. Він боявся відділитися від людей, боявся присісти на хвилину.

І він проклинав місто.

Він не встиг ще зважити всі "за" і "проти", як опинився у провулку біля Шіллерштрасе. Він тут ще ніколи не бував. Георг раптом постановив собі скористатися з пропозиції Беллоні. Так зробити радив йому голос Валлау. Маленький артист із серйозним обличчям більше не здавався йому незбагненим. Незбагненими були люди, що проходили мимо. Навіть пекло не таке чуже, як це місто!

Коли він уже був у квартирі, вказаній Беллоні, до нього повернулася властива йому недовірливість. Який дивний запах! Він ще ніколи не чув такого запаху. Стара жінка з блідим обличчям і чорним, як вугіль, волоссям мовчки й уважно розглядала його. "Може, це бабуса Беллоні", - подумав Георг. Але вони були схожі одне на одного не обличчям, а професією.

- Мене прислав Беллоні, - сказав Георг.

Пані Мареллі кивнула головою. Здавалося, вона не вбачала в цьому нічого особливого.

- Почекайте тут хвилину, - сказала вона.

У кімнаті був скрізь накиданий одяг усіх фасонів і кольорів, і запах, ще сильніший, ніж у передпокої, майже одурманив Георга. Пані Мареллі звільнила для нього стілець. Вона вийшла в сусідню кімнату. Георг озирнувся довкола: он спідниця з чорним

лискучим стеклярусом, он вінок штучних квітів, он білий плащ з каптуром і заячими вухами, а он прапорець з лілового шовку. Георг був надто втомлений, щоб міркувати, що все це означає. Він позирнув на свою руку в шкарпетці. З сусідньої кімнати почувся шепіт. Георг здригнувся. Зараз його схоплять, забряжчать наручники. Він схопився на рівні. Повернулася пані Мареллі, обіруч вона несла одяг і білизну.

- Переодягніться, - сказала вона.

Він зніяковіло промовив:

- У мене немає сорочки.

- Ось вам сорочка, - сказала жінка. - Що з вашою рукою? - нараз спитала вона. - Ах, тому ви й не виступаєте.

- Іще кровоточить, - сказав Георг, - я не хочу розв'язувати. Дайте мені якусь ганчірку.

Пані Мареллі принесла носову хусточку. Вона сковзнула поглядом по всій його постаті.

- Так, - сказала вона, - Беллоні правильно дав ваш розмір. В нього око, мов у кравця. Він вам щирий друг.

Хороша людина.

- Так.

- Ви були разом ангажовані?

- Так.

- Коли б тільки з Беллоні нічого не сталося. Останнього разу він мені не дуже сподобався. А ви, що це з вами скоїлось? - Похитуючи головою, вона розглядала його виснажене тіло з цікавістю матері, що народила багато синів і тому розуміє усі слабості тіла й духу. Така жінка здатна приборкати навіть диявола. Вона допомогла Георгові переодягнутись. І хоча він не міг прочитати того, що було в її схожих на чорний стеклярус очах, недовір'я його розвіялося.

- Бог не дав мені дітей, - сказала пані Мареллі, - тим більше я думаю про всіх вас, коли пораюся біля вашого одягу. Я й вам кажу: будьте обережні, бо інакше ви не витримаєте. Ви ж добрі друзі. Хочете подивитися на себе в дзеркало? - Вона повела його в сусідню кімнату, де стояло її ліжко та швейна машина. Тут теж купами лежав усякий дивний одяг. Вона розкрила стулки великого гарного трельяжу. Георг побачив себе збоку, спереду і ззаду. Він був у фетровому капелюсі й жовтуватому пальті. Його серце, що протягом кількох годин поводитися цілком розумно, почало шалено калатати, коли він побачив себе.

- Тепер ви можете показатися на людях. Коли чоловік погано вбраний, йому важко чогось добитися. Людину по одязі стрічають, а по уму проводжають. А тепер давайте я загорну ваш старий одяг. - Він пішов за нею в першу кімнату. - Отут я приготувала рахунок, хоч Беллоні казав, що не треба. Не люблю я цих рахунків. Гляньте-но на цей капюшон - майже три години роботи. Подумайте лишень самі, хіба я можу забрати у людини чверть її заробітку, коли костюм зайця потрібен їй тільки на один вечір? Беллоні дав мені за вас двадцять марок. Я зовсім не хотіла брати цієї роботи. Звичайно

я лагоджу тільки театральні костюми. Гадаю, що дванадцять марок – це не забагато. Отут вісім марок. Вітайте Беллоні, коли зустрінете його.

– Дякую вам, – сказав Георг.

Уже на сходах у нього ще раз майнула підозра: а що, коли його підстерігають біля вхідних дверей. Він уже спустився майже вниз, коли жінка тукнула йому, що він забув пакунок із своїм одягом.

– Пане! Пане! – кричала вона.

Але він не обернувся і вискочив на вулицю, тиху й безлюдну.

– Сьогодні Франц, певно, зовсім не прийде, – сказав хтось у Марнетів, – віддайте його млинця дітям.

– Франц став уже не той, – сказала Августа. – Відтоді, як працює у Гехсті, він для нас і пальцем не ворухне.

– Він дуже зморюється, – сказала пані Марнет, що добре ставилася до Франца. 4 – Зморюється, – сказав їй Шшенський, зморщений чоловічок. – Я теж зморююся. Я працюю по вісімнадцять годин – це вам не робочий день на заводі.

– А пам'ятаєш, – промовила пані Марнет, – як ти перед війною працював на цегельні; увечері просто з ніг падав.

– Ні, не через втому не приходить Франц, – сказала Августа, – він, певно, завів собі коханку у Франкфурті чи в Гехсті.

Усі подивилися на Августу. Вона посипала цукром останнього млинця, і в неї аж ніздрі роздувалися від бажання поплескати язиком.

– Він на щось таке натякав? – спитала мати.

– Мені – ні.

– Я завжди думав, – сказав брат, – що Софі накидає оком на Франца. Тут йому справді досить було тільки пальцем кивнути.

– Софі на Франца? – сказала Августа. – Отже, її вогонь надто вже розгорівся.

– Вогонь! – Усі Марнети страшенно здивувалися. Лише якихось двадцять два роки тому в сусідньому саду сушилися пелюшки Софі Мангольд, а тепер у неї, як запевняє її подруга Августа, десь узявся вогонь.

– Коли у неї є вогонь, – озвався Марнет, поблискуючи масними очищами, – тоді їй потрібні трісочки. "Атож, саме така трісочка, як ти", – подумала пані Марнет: вона ніколи не кохала свого чоловіка, але зовсім не була через це нещасна. "Нещасною, – повчала вона дочку перед весіллям, – можна стати лише тоді, коли ти когось кохаєш".

У той час, як кухня Августа намагалася якнайсправедливіше поділити його млинця на дві половини, Франц увіходив у кінотеатр "Олімпія". В залі вже було темно. Люди сердито бурчали, бо він, незграбно протискуючись до свого місця, заважав їм дивитися хроніку.

Франц іще здалека помітив, що крісло поруч з його місцем зайняте. Він бачить обличчя Еллі, бліде й нерухоме, з широко розкритими очима. І коли він сам починає дивитися на екран, він притискує лікоть до тіла, бо рука, що лежить на спільному більці крісла, – це рука Еллі.

Чому не можна стерти минулі роки і своєю рукою стиснути її руку? Він сковзнув поглядом по її руці, плечу, шиї. Чому він не може погладити її пухнасте каштанове волосся? Воно має такий вигляд, ніби чекає ласки. В її вусі жевріла червона цяточка. Невже за весь цей час ніхто не подарував їй інших сережок? Франц нахмурився.

Ні, жодного зайвого слова, жодної зайвої думки. Якщо він під час антракту заговорить до вродливої сусідки, що випадково опинилась біля нього, в цьому не буде нічого підозрілого, навіть коли за Еллі стежать і в кіно.

Він раптом засоромився свого хвилювання. Цей уривок хроніки, що наче широко розчинені двері, на якусь мить відкривала перед людьми короткі картини життя в усьому світі, іншим часом захопив би всю його увагу. Але навіть сонце можна затулити рукою – так сьогодні Георгова втеча затулила від Франца все інше, хоч би це інше був увесь світ, який хитає війна, що крає і його душу. А може, ті два трупи, що лежали на сільській вулиці, теж були колись такі ж, як Франц і Георг. "Куплю-но я смаженого мигдалю", – подумав він, коли увімкнули світло. Виходячи з свого ряду, він пройшов повз Еллі. Вона подивилася на нього – він був так близько від неї – і не впізнала. "Отже, Ельза все-таки не прийшла, – думала Еллі. – Хто ж прислав мені квитка – вона чи не вона? Може, стара жінка, що сидить поруч зі мною, її мати? Та що б там не було, – як хороше сидіти тут, у кіно. Хоч би швидше кінчився антракт і знову погасло світло".

Вона подивилась на Франца, коли він повертався. На її обличчі промайнула легенька тінь. Заворушилися якісь далекі спогади – вона й сама не знала, радісні вони чи сумні.

– Еллі, – мовив Франц.

Вона з подивом глянула на нього. Вона ще не впізнала його, але на душі їй одразу ж полегшало.

– Як тобі живеться? – спитав Франц.

Її обличчя спохмурніло, вона навіть забула відповісти.

Він сказав:

– Я все знаю. Не дивися на мене. Еллі, слухай уважно, що я скажу. Бери мигдаль і їж. Я вчора був біля твого будинку, тепер поглянь на мене і засмійся.

Вона дуже швидко увійшла в свою роль.

– Їж, їж, – припрошував він. Він говорив швидко й тихо. Їй лишалося тільки казати "так" або "ні";– Постарайся пригадати його друзів. Може, ти знаєш когось, кого я не знаю. Пригадай, з ким він дружив. Може, він все-таки прийде сюди. Дивися на мене і смійся. Я не можу провести тебе додому. Завтра рано приходь у критий ринок, я там допомагаю тітці. Замовиш яблука. Я віднесу їх до тебе, ми зможемо поговорити. Ти все зрозуміла?

– Так.

– Подивися на мене.

Її ясні очі були сповнені довірливого спокою. "Шкода, що в них немає нічого іншого", – подумав Франц. Вона вимушено засміялася. Коли знову стало темно, вона ще раз глянула на Франца, повернувши до нього своє справжнє серйозне обличчя. Тепер

вона, мабуть, сама б охоче взяла його за руку, але тільки тому, що їй було страшно.

Франц зібгав у руці порожній мішечок. Він раптом зрозумів, що між ним і Еллі нічого не може бути, поки Георг лишатиметься в Німеччині. Добре, що йому хоч вдалося побачити її на хвилинку, не наражаючи на небезпеку ні її, ні себе.

Але зараз вона сидить поруч нього. Вона – жива, і він також. І почуття щастя, хай слабке і коротке, на мить перемогло усе, що мучило його. Невже вона справді бачить цей фільм, дивиться широко розкритими очима? Він би гірко розчарувався, якби дізнався, що Еллі, забувши про все на світі, пожирає очима коней, які шалено мчать засніженим степом. А Франц уже не дивився на екран.

Він дивився на руку Еллі, а часом кидав швидкий погляд на її обличчя. Коли фільм закінчився і спалахнуло світло, він здригнувся. Перед тим, як вони пішли кожне своєю дорогою, їх руки в тисняві торкнулись одна одної, мов руки дітей, яким заборонено гратися разом.

V

У цьому жовтуватому пальті Георг почував себе вільніше і немовби якоюсь іншою людиною. Прости мене за все, Беллоні. Що ж далі робити? Скоро на вулицях не буде жодної живої душі, з усіх кафе й кіно люди підуть додому. Ніч лежала перед ним, мов прірва, в якій він марно сподівався знайти прихисток. І він ішов далі, мало не падаючи від втоми, елегантна лялька-автомат. Він думав узавтра послати Лені до свого старого друга Боланда. Тепер треба йти самому. Іншого виходу немає. Добре, що в нього хоч є цей одяг. Він міркував, який шлях І78 найкоротший. Уявити собі усі ці вулиці й провулки, коли хотілося тільки спати, було так само важко, як справді пройти цим шляхом. Георг доплентався на місце близько половини одинадцятої. Двері під'їзду ще не були замкнені, дві сусідки на ганку ніяк не могли досхочу набалакатись. Освітлене вікно на четвертому поверсі – вікно Боланда. Поки що все гаразд. Двері ще не замкнені, люди ще не сплять. Він не сумнівався, що вірно намислив. Саме до Боланда і треба було піти. Саме до нього, отже, нема чого довго роздумувати. "Саме до нього", – повторив Георг уже на сходах. Його серце билось спокійно, може, тому, що більше не слухало марних пересторог, а може, тому, що на цей раз справді нічого було боятися.

Георг пізнав жінку Боланда. Вона була не стара і не молода, не вродлива і не потворна. "Одного разу, – згадав Георг, – під час страйку, вона, мати кількох дітей, взяла до себе чужу дитину". Дитину, в якої не було батьків, – батько, мабуть, сидів у тюрмі, – ввечері привели до пивниці на збори. Боланд узяв дитину за руку і пішов додому, щоб спитати дружину, а повернувся сам. Збори тривали, обговорювали підготовку до якоїсь демонстрації.

Тим часом дитина знайшла собі батьків, братів, сестер і вечерю.

– Мого чоловіка немає вдома, – сказала жінка, – він у пивниці по той бік вулиці. – Вона була трохи здивована, але в неї не виникло ніякої підозри.

– Можна зачекати тут на нього?

– На жаль, ні, – сказала жінка розважливо, але рішуче, – вже пізно, а в мене ослабла дитина. "Треба дочекатися його, – подумав Георг. Він спустився трохи нижче і

сів на сходах. – А що, як зараз замкнуть вхідні двері? Хтось може прийти раніше за Боланда, мене побачать і почнуть розпитувати. Та й Боланд може прийти не сам. Чи не краще почекати його на вулиці або зайти в пивницю? Його дружина мене не пізнала, а вчитель сьогодні вранці прийняв мене за літню людину". Георг прослизнув між двома сусідками, які все ще прощались, і опинився на вулиці.

А може, це та сама пивниця, куди тоді привели дитину.

З пивниці саме виходила підчарчена компанія. Чоловіки так голосно реготали, що на них зашикали з вікон. Майже всі – штурмовики, лише двоє в цивільному одязі, один з них Боланд. Він теж сміявся, як завжди, беззвучно й добродушно. Зовні він не змінився. Боланд і двоє штурмовиків відокремилися від гурту. Вони вже не реготали, а тільки широко усміхалися. Вони жили в одному будинку, один з них відімкнув двері – їх таки замкнули, – а двоє інших увійшли слідом.

Георг знав, що товариство, в якому він побачив Боланда, ще нічого не означає. Та й сорочки його супутників ні про що не говорять. У таборі він багато чого чув і зрозумів. Він знав, що змінилися життя людей, їхній зовнішній вигляд, оточення, форми боротьби. Він знав це так само, як знав і Боланд, якщо він тільки лишився такий, який був. Георг все це добре знав, але не відчував.

Георгові почуття були такі самі, як і колись, такі самі, як і у всіх у Вестгофені.

Йому ніколи було розмірковувати, навіщо супутникам Боланда потрібні ці сорочки, а Боландові – ці супутники. © <http://kompas.co.ua>

Побачивши їх, він відчув лише те, що відчував у Вестгофені. Адже в Боланда не написано на лобі, що йому можна довіряти. І Георг цього не відчував. Можливо – так, а можливо й ні. "Що ж мені робити? – думав Георг. Проте він уже дещо зробив: він уже пішов з вулиці, де жив Боланд. Місто знову ожило – востаннє перед сном.

– Бахманову жінку у Вормсі довелось арештувати.

– Чому? – різко спитав Оверкамп.

Він був проти арешту. Навіщо хвилювати населення, викликати в нього цікавість. Поблажливе ставлення поліції до родини Бахманів якнайкраще ізолює її.

– Коли Бахмана знайшли в мансарді і вийняли з зашморгу, його дружина почала кричати, що він мусив зробити це вчора, перед допитом, що їй шкода для цього навіть вірьовки. Вона не вгавала й тоді, коли труп забрали.

Вона переполошила всіх сусідів, кричала, що не винна, тощо.

– А як же поводитися сусіди?

– По-різному. Зажадати донесення?

– Ні, ні, – сказав Оверкамп. – Це нас уже не обходить. Нехай цим займаються вормські колеги. У нас і так доволі роботи.

Георг не міг розтанути в повітрі. "Піду з першою-ліпшою", – вирішив він.

Коли ж вона вийшла з-за рогу складу, що стояв посеред Форбахштрассе, за товарною станцією, то виявилось, що ця перша-ліпша все-таки гірша, ніж він міг собі уявити.

Її страшно було торкнутись і кінчиком пальця. В неї було зів'яле довгасте обличчя,

під очима – мішки. При тьмяному світлі ліхтаря важко було розглядіти, чи ростуть оті руді патли в неї на голові, чи причеплені до капелюшка як оздоба. Георг розсміявся.

– Це хіба твоє волосся?

– А то чиє ж іще? – Вона невпевнено подивилася на нього, і на її схожому на маску обличчі промайнув якийсь живий відблиск.

– Та хіба не однаково? – вирішив він уголос.

Жінка ще раз скося глянула на нього. Вона нерішуче зупинилася на розі Торманштрассе, припудрила обличчя й обсмикнула на собі одяг. Але кращою вона від цього нб стала, та й не могла стати. Вона навіть зітхнула. Георг подумав: кудись же вона мене поведе. Зрештою, там будуть чотири стіни і замкнені двері. Він ласкаво взяв її під руку. Вони швидко пішли вулицею. Вона перша побачила поліцейя на розі Дальманштрассе і потягнула Георга в якесь підворіття.

– Тепер для нас настали важкі часи, – сказала вона.

Вони пройшли кілька вулиць, старанно обминаючи поліцейних. Нарешті дісталися до її будинку. Маленький майданчик, не чотирикутний і не круглий, а те й друге водночас, паче коло, намальоване дитиною. І площа, і насунуті один на одного шиферні дахи здалися Георгові на диво знайомими. Чи не жив я тут колись із Францом?

Побираючися сходами, вони змушені були пройти повз невеличкий гурт: двоє молодих хлопців і двоє дівчат. Одна дівчина зав'язувала краватку кульгавому хлопцеві, майже на дві голови нижчому за неї. Вона потягнула кінчики вгору. Хлопець потягнув їх униз, вона – знову вгору. У другого хлопця було чисто виголене обличчя, він трохи косив очима і був дуже добре вдягнений. Друга дівчина, в довгій чорній сукні, була напрочуд вродлива; бліде личко у хмаринці мерехтливого блілого золота. Але поміняти дівчину було тепер неможливо, це б страшенно заплутало справу. До того ж йому все було байдуже. Та й її чарівна врода, можливо, лише витвір його уяви. Він обернувся. Всі четверо пильно дивилися на нього. Справді, дівчина не така вже й вродлива: надто гострий ніс. Один з хлопців гукнув:

– На добраніч, кицю!

Георгова супутниця крикнула у відповідь:

– На добраніч, косоокий франте!

Коли вона відмикала двері, низенький гукнув їй:

– Бажаю щастя!

Вона відповіла:

– Заткни пельку, Геббельсхене!

– Оце, по-твоєму, ліжко? – сказав Георг.

Вона почала лаятися:

– Треба було піти в готель на Кайзерштрассе.

– Замокни, – сказав Георг, – послухай-но. У мене неприємність, яка саме – це тебе не стосується. У мене скоїлося велике горе. Відтоді я не спав і хвилини. Коли я зможу тут спокійно поспати, я тобі добре заплачу. Я не пошкодую грошей, гроші в мене є.

Вона вражено подивилася на нього. Очі її засвітилися так, наче у череп встромили

свічку. Потім вона заявила рішучим тоном:

- Домовились.

У двері загроюкали. Низенький хлопець просунув голову і оглянув кімнату, наче щось тут забув. Вона накинулася на нього з лайкою, але раптом змовкла, бо він моргнув їй бровами, щоб вона ввійшла.

Георг чув, як усі п'ятеро перемовлялися між собою тихими, свистячими голосами. Він не розібрав жодного слова – було чути тільки якесь шипіння, що нараз увірвалося. Він схопився за горло. Хіба кімната стала тіснішою, хіба її стіни, стеля й підлога насунулися на нього? Він подумав: "Треба мерщій тікати".

Та вона вже повернулася і сказала:

- Не дивися на мене так сердито.

Вона поплескала його по щоці. Він різко відштовхнув її руку.

Яке диво! Він справді заснув. Скільки ж він спав? Години? Хвилини? Невже Левенштайн утретє відкрутив водопровідний кран, не наважуючись робити йому перев'язку?

Поволі до Георга повертається свідомість. "Разом з нею, – думав Георг, – я відчую нестерпний біль у п'яти-шести місцях". Але він відчуває себе на диво свіжим і здоровим. Виходить, він справді спав. Чому він, власне, прокинувся? Адже світло вимкнuto. Лише бліде проміння від ліхтаря падало знадвору крізь маленьке віконце в головах ліжка. Коли він сів, сіла і його величезна тінь на протилежній стіні. Він був сам.

Він прислухався, почекав. Йому здалося, наче він чув на сходах якийсь шум, легеньке рипіння дерев'яних східців під босими ногами або під котячими лапами. Його лякала велетенська тінь, що простяглася аж до стелі. Раптом тінь заворушилася, наче хотіла кинутись на нього.

В його мозку блискавкою промайнув спогад: пильний погляд чотирьох пар очей, що уп'явся йому в спину, коли він побирався сходами. Голова низенького у прочинених дверях. Підморгування бровами. Шепіт на сходах. Він схопився з ліжка і крізь вікно вистрибнув у двір. Упав на купу головок капусти. Побіг далі, вибив якусь шибку – яке безглуздя, краще було б зірвати клямку. Він збив когось з ніг, лише через кілька секунд зрозумів: це, була жінка. Він зіткнувся з кимсь обличчям в обличчя – двоє очей, що втупились в його очі, рот, що заревів йому в рот.

Вони покотились по бруківці, вчепились одне в одного.

Він побіг зигзагами по майдану і завернув в якийсь провулок, що виявився раптом тим самим провулком, де він спокійно жив кілька років тому. Наче уві сні, Георг пізнав і камені бруківки, і навіть пташину клітку над дверима шевської майстерні. А отут хвіртка, крізь яку можна пройти в інші двори, а звідти на Бальдвінгесхен. "А що, коли вона замкнена, – подумав він, – тоді все пропало". Хвіртка була замкнена. Але що таке замкнена хвіртка, коли ти знаєш, що за тобою женуться. Адже всі ці перепони розраховані на звичайні сили. Він промчав якимись дворами, заскочив у якийсь під'їзд, відсапався, прислухаючись. Тут поки що було тихо. Він відсунув засув і вийшов на Бальдвінгесхен. Чути було свистки, але вони долинали з Антоненплацу. Він знову

побіг лабіринтом провулків. Тепер усе знову було як уві сні: дещо лишилося таким, як було, дещо змінилось. Он над ворітьми висить божя матір, але провулок обривається, далі майдан, якого він не знає. Він пробіг незнайомим майданом, якимись вуличками і потрапив в інший район міста. Запахло землею й садами. Георг переліз через низеньку огорожу й заповз у густий живопліт. Він сів і віддихався, потім ще трохи проповз і знову ліг, зовсім знесилившись.

А мозок працював чітко, як ніколи. Лише тепер Георг зовсім прокинувся. Не тільки після втечі через вікно, а від самої втечі взагалі. Як жахливо усе оголилось: тепер уже сумніву не було, що врятуватися неможливо. Досі він діяв наче під гіпнозом, що той лунатик. А зараз він, нарешті, прокинувся і побачив, де він, що з ним. Йому запаморочилося в голові, і він схопився за гілля. Досі доля його боронила, його вели ті сили, що охороняють лунатика і зникають, коли він прокидається... Можливо, так йому б навіть пощастило довести втечу до щасливого кінця.

Та, на жаль, він прокинувся, а самим тільки бажанням не можна повернути колишній стан. Його морозило від страху. Але Георг намагався тримати себе в руках, хоч на якусь допомогу годі було сподіватись. "Я і зараз, і завше триматиму себе в руках, - сказав він собі, - і до останньої хвилини не втрачу людської гідності". Віти вислизнули у нього з рук, залишивши на пальцях щось липке, він глянув: велика квітка, такої він ніколи не бачив.

Йому так сильно запаморочилося в голові, що він знову вхопився за віти. Як ясно він усе розумів! Як страшно прокинутись і все збагнути. Всі добрі духи покинули його.

Шлях, яким він тікав, уже, мабуть, відомий; його прикмети вже всім відомі і радіо, і газети, певно, уже тепер убивають ці прикмети в голови людей. У жодному місті він не був би в такій небезпеці, як тут. На кожному кроці на нього чатує загибель, і все через таке безглуздя: він понадіявся на дівчину. Тепер він бачив Лені такою, якою вона була тоді насправді: не легкокрила фея і не тупа міщанка, а дівчина, що заради свого коханого готова була піти у вогонь, варити юшку, розліплювати листівки. Якби він тоді був турком, вона б заради нього оголосила священну війну в Нідерраді.

На дорозі за огорожею почулася хода. Пройшов чоловік з паличкою. Майн, напевно, десь близько, і Георг лежав не в саду, а в прибережному сквері. Він розглядив за деревами блискучі, білі будинки Верхньомайнської набережної. Почув гуркіт поїздів, хоч було ще темно, дзвінки перших трамваїв.

Треба йти звідси. За його матір'ю, либонь, стежать. За тією жінкою, за Еллі, що носить його прізвище, напевно, теж стежать... У цьому місті стежать, мабуть, за всіма, хто колись знав його. Стежать за його друзями, вчителями, за його братами й коханими. Ціле місто - немов тенета, і він уже потрапив у них. Треба вислизнути звідси.

Правда, зараз він зовсім виснажився. Його сил ледве вистачить на те, щоб перелізти через огорожу. А як він вибереться з міста на шлях, яким учора прийшов сюди? Як проб'ється до кордону шляхом у двадцять разів дальшим?

Чи не краще просто сидіти тут, поки його знайдуть?

Він спалахнув від гніву, наче хтось інший зробив йому таку пропозицію. Поки він здатний зробити хоч би маленький рух, що наблизить його до волі, хоч яким безглуздим і безнадійним був би цей рух, він все ж таки його зробить.

Зовсім близько, біля мосту, загуркотіла землечерпалка. "Моя мати теж, мабуть, чує її, – подумав Георг, – і мій молодший брат також".

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

I

Ще не минула безсонна ніч, а колишній бургомістр Обербухенбаха Петер Вурц, нині бургомістр об'єднаних сіл – Обер- і Унтербухенбаха, – уже підвівся з ліжка, на якому промучився цілу ніч, прослизнув двором у хлів і сів там в найтемнішому кутку на ослінчик для доїння корів. Він витер піт з обличчя. З учорашнього дня, коли радіо повідомило прізвища втікачів, усі в селі – чоловіки, жінки й діти – намагалися подивитися на нього.

Чи справді обличчя в нього бліде, мов крейда? Чи справді він аж труситься з переляку? Чи справді він увесь висох?

Село Бухенбах лежить на Майні, поблизу Вертгайма, осторонь від шосе й ріки, – наче шукає тиші й самотності.

Раніше було двоє сіл – Обербухенбах і Унтербухенбах, що з'єднувалися спільною вулицею, від якої в обидва боки йшла польова дорога. Минулого року це перехрестя обернули на сільський майдан, на якому в присутності представників влади з промовами й привітаннями посадили "гітлерівський дуб". Два села об'єднали в одне при проведенні "реформи управління" і землевпорядкування.

Коли землетрус руйнує розквітле місто, то при цьому завжди розвалюється кілька старезних будов, що й так уже ледве трималися. А що та сама зухвала рука, яка задушила права людей, задушила при цьому і кілька старих безцільних звичок, сини старого Вурца і їхні приятелі-штурмовики почували себе перед усіма селянами, що опиралися з'єднанню обох сіл, сміливими бунтарями.

Сидячи на своєму ослінчику, Вурц у відчаї ламав руки так, що аж кістки тріщали. Іще було рано доїти, і корови стояли сумирно. Вурц раз у раз здригався, опановував себе, знову здригався. Він думав: "Він і сюди може прокрастись, він і тут може підстерегти мене..." Чоловік, якого він так боявся, був Альдінгер, той старий селянин, якого Георг і його товариші у Вестгофені вважали не цілком нормальною людиною.

Старший син Вурца був колись заручений з наймолодшою Альдінгеровою дочкою, вони хотіли тільки почекати кілька років. Поля обох родин лежали поруч, так само поруч були і два маленьких виноградники на тому березі Майну; вирощувати виноград стало не вигідно, і їх можна було використати на щось інше. Тоді Альдінгер був бургомістром Унтербухенбаха. Але у тридцятому році дочка Альдінгера закохалася в юнака, що працював тут, коли прокладали Вертгаймський шлях. Альдінгер був не від того, щоб мати такого зятя: хлопець мав постійний заробіток.

Молоде подружжя переїхало в місто. У лютому тридцять третього року Альдінгерів зять з'явився в селі. На це не звернули особливої уваги. Скільки робітників з маленьких

міст, де їх погляди були всім відомі, вважали за краще пересидіти у родичів на селі перший період арештів та переслідувань! Зять знову зник після того, як Вурц, за порадою синів, доніс про цього гостя у гестапо. Тим часом Альдінгер, оскільки села мали незабаром об'єднати, згуртував навколо себе групу людей, які вважали, що коли бургомістром не може лишитися Альдінгер, то й Вурцові не до лиця обіймати цю посаду, а нехай об'єднану громаду очолює хтось третій. Цю групу підтримував і пастор, який був мешканцем Унтербухенбаха, бо церква і пасторський дім були саме там.

Альдінгерового зятя тепер і справді шукали, бо він протягом кількох років збирав внески для профспілки і на місцеву робітничу газету. Ніхто з селян, хоч як упереджено вони ставилися до чужинців, не помітив нічого поганого в цьому врівноваженому чоловікові, котрий допомагав Альдінгерові збирати врожай за хліб та ковбасу для своєї родини, що потроху зроста до п'яти душ. А з синами Вурца він посварився у шинку – вони вже тоді водилися з штурмовиками. Тому вони й почали під'юджувати батька.

Вурц навіть злякався, як швидко зреагували на його донос. Альдінгера одразу ж забрали. Вурцові потрібно було тільки, щоб Альдінгера не було тут на той час, поки його самого затвердять на посаді бургомистра. Йому навіть було б приємно побачити, як Альдінгер лютуватиме. Але вийшло не так – з невідомих причин Альдінгер не повернувся. Спершу Вурц потрапив у важке становище.

Унтербухенбахівці обминали його і при кожній нагоді, коли він виконував свої повинності або йшов до церкви, допікали йому, як могли. Але сини і друзі синів утішали його: нові керівники, як сам фюрер, так і Вурц, мусять впевнено робити свою справу, незважаючи на труднощі й підступи ворогів.

Якби хтось поглянув на Бухенбах з літака, то його тільки порадував би вигляд чистенького, добре впорядкованого села, з його церковною дзвіницею, ланками й лісочками. Якби ж хтось проїхав повз село машиною чи кіньми, то воно б справило вже трохи інше враження, звичайно, коли б не забракло бажання й часу пильніше придивитися до нього. Щоправда, дороги всі чисто підметені і шкільний будинок недавно пофарбований. Але чому це плуг має тягти корова, та ще й тільна? Чому так боязко оглядається дитина, що зібрала травички в фартушок?

Ні з літака, ані з автомашини не можна добачити селянина Вурца, що сидить на своєму ослінчику. Не можна побачити й того, що в жодному хліві немає більше чотирьох корів, що в обох об'єднаних селах є лише двоє коней.

Ні з літака, ані з автомашини не можна вгледіти, що один з цих двох коней належить синові Вурца, а другого коня господар придбав собі десь років п'ять тому не дуже чистим шляхом, як одержав страхівку від пожежі. (Нещодавно селянам стало відомо, що в цій справі готується судовий процес). Це тихе, чисте село убоге, дуже вбоге, як і кожне інше село, від якого тхне бідністю.

Землю Гітлер ніколи не зможе змінити, говорили спочатку. Посунути нас ближче до зони винограду він не може. Алоїс Вурц нам свого коня не дасть на оранку. Хіба що нам продадуть у кредит одну молотарку на все село? Так це вже й раніше думали зробити.

Ви кажете, завели свято врожаю? А хіба раніше не привозили в село кожної осені каруселі й кіоски з усячиною? Але хлопці, котрі в понеділок поверталися додому з Вертгайма, думали, що нічого – подібного ще ніколи не було. Хіба бачено колись у житті, щоб зібралось разом три тисячі селян? А такий фейерверк? І хіба чули колись таку музику? А хто врешті підніс заступникові імперського керівника селян букет квітів? Вже ж не Агата, дочка Алоїса Вурца, а маленька Ганні, донька третього Шульца з Унтербухенбаха, в якого й пфеніг в кишені немає.

Ближче до міста село посунути не випадало, постійного ринку, щоб продавати свої продукти, усе ще не було.

Але місто щотижня приїздить у село, у машині з кіноапаратом. На екрані в приміщенні школи можна побачити фюрера, що виступає в Берліні, побачити весь світ: Китай і Японію, Італію й Іспанію.

Вурц сидів на ослінчику й думав собі: "Цей Альдінгер усе одно програв, і де він тільки стирчав останній час? Про нього вже ніхто й не згадував".

А найбільше людей у Бухенбаку вразила справа з державною землею. Та земля завжди належала державі.

А тепер" на ній влаштували щось подібне до зразкового села, поселили тридцять сімей з усіх сіл округи. То були переважно багатодітні селяни, які знали ще на ремеслі.

З Берблінгена привезли коваля, з Вайлербаха шевця; з багатьох сіл попривозили по одній родині, а наступного року, казали, ще переселятимуть туди людей. На це сподівалися в кожному селі, як на великий лотерейний виграш. Кожен знав якусь родину, що на неї випав цей виграш, якщо не в своєму, то принаймні в сусідньому селі.

Поступово люди, що через історію з Альдінгером ставилися до Вурца вороже, почали розуміти, що цей Вурц поставив на вірну карту, коли дозволив своїм синам піти в штурмовики. Коли хтось хоче здобути право переселитись у нове село на державній землі, коли хтось плекає хоч найменшу надію на це село, то він щонайменше не повинен виказувати своєї ворожості до Вурца, бо через його руки проходять усі документи людей нового села.

І ще одне, не треба занадто часто показуватись у Альдінгерів; поступово навколо цієї сім'ї створилося тонке кільце порожнечі. Про Альдінгера скоро вже й згадувати перестали. Можливо, він і справді помер. Його жінка ходять у всьому чорному, цурається людей і не пропускає жодної відправи в церкві. Правда, вона й раніше частенько там бувала. А його сини ніколи не заходять у шинок.

І лише вчора вранці, коли по радіо передали про втечу, все знову змінилося. Тепер ніхто б не хотів бути в шкурі Вурца. Альдінгер – дужий чоловік, і якось він уже роздобуде собі рушницю, коли надумає прийти до села. Вурц усе-таки зробив підлість – звів наклеп на свого ближнього. Через нього тепер усе село наче в облозі. Його охороняє загін штурмовиків, серед них і сини Вурца. Та все це даремно. Альдінгер знає місцевість, він може з'явитися щохвилини і всадити у Вурца кулю. Нікого це не здивує.

І ніяка охорона тут не допоможе. Колись та поїде ж він по той бік Майну або по

дрова.

Вурц здригнувся. Хтось іде, човгаючи черевиками. По брязканню дійниці він пізнав свою старшу невістку, жінку Алоїза.

- Що ти тут робиш? - спитала вона. - Мати тебе шукає.

Через двері хліва вона дивилася йому вслід; він крався двором, наче сам був утікачем. Вона зневажливо скривила рота. Вурц завше попихав нею, відколи вона прийшла до них у дім; тепер вона раділа з його лиха.

II

Після смерті Беллоні справу його у Вестгофені було припинено, та лишилося ще багато незакінчених справ, що стосувалися його, але проходили по інших інстанціях.

І вони зовсім не припали порохом, ані зотліли. Тліти починав сам Беллоні, а справи його zostалися нетлінними.

Хто допомагав йому? Хто з ним говорив? Хто ці люди?

Виходить, у місті ще є такі? Прислухаючися до розмов у пивницях та ресторанах, де спобігаються артисти, поліція вже вночі проти четверга натрапила на слід пані Мареллі знаної в тамтешніх колах. Ніч ще не минула, бургомістр Бухенбаха Вурц ще сидів у хліві на ослінчику, а до пані Мареллі вже завітала поліція. Вона не спала, а нашивала блискітки на спідничку, що належала одній танцівниці, яка в середу ввечері виступала в театрі Шумана, а в четвер мала виїхати ранковим потягом на гастролі. Коли агенти поліції заявили, що вона зараз же мусить поїхати з ними на допит, пані Мареллі дуже розхвилювалась, але тільки тому, що вона обіцяла танцівниці закінчити спідницю до сьомої години. Самий допит зовсім її не турбував, її вже кілька разів допитувано. А форма штурмовика чи есесівця її не лякала, так само, як і блиск гестапівського значка - чи то завдяки тому, що вона належала до тих небагатьох людей, які не відчували за собою ніякої провини, чи тому, що завдяки своїй професії знала справжню ціну всілякій бутафорії.

Вона загорнула мішечок з блискітками, голками й нитками разом з незакінченою спідницею, написала записку і прив'язала пакунок до ручки вхідних дверей. Потім повагом пішла слідом за гестапівцями. Вона ні про що не запитувала, бо думала про спідницю, що висіла на дверях, і здивувалася лише тоді, коли вони опинилися у лікарні.

- Чи знаєте ви цього чоловіка? - спитав один з комісарів.

Він відкинув простирадло. Правильне, приємне обличчя Беллоні майже не змінилося. Комісари чекали вибуху щирого чи лицемірного суму, що його живі вважають за свій обов'язок перед мертвими. Але в жінки вихопилося тільки тихе: "О!", немов вона хотіла сказати: "Яка шкода!"

- Отже, ви його пізнаєте? - спитав комісар.

- Звичайно, - відповіла жінка. - Це ж маленький Беллоні.

- Коли ви востаннє розмовляли з цим чоловіком?

- Вчора... ні, позавчора вранці, - відповіла жінка. - Я ще здивувалася, що він прийшов так рано. Я зашила йому піджак. Він був тут проїздом...

Вона мимоволі пошукала очима піджак. Комісари, які уважно спостерігали її,

мовчки кивнули один одному: здається, жінка каже правду, хоч цілком вірити їй, певна річ, не можна. Комісари спокійно чекали, поки витечуть її слова, краплина за краплиною. А вони все ще текли:

- Це сталося під час репетиції? Хіба вони тут проводили репетицію? Хіба він ще раз виступав тут? Вони ж хотіли опівдні виїхати до Кельна.

Комісари мовчали.

- Він мені розповів, - говорила далі жінка, - що підписав контракт на виступи в Кельні. А я ще спитала його: "Слухай, малюче, хіба ти вже знову у формі?" Як же це сталося?

- Пані Маррелі! - заревів комісар.

Жінка подивилася на нього з подивом, але без страху.

- Пані Маррелі! - повторив комісар з тією удаваною багатозначністю, з якою поліційні чиновники повідомляють такі новини, бо для них багато важить, яке враження справляють їхні слова, а не самий факт, - Беллоні загинув зовсім не під час виступу, він тікав.

- Тікав? Звідки ж він тікав?

- З табору Вестгофен, пані Мареллі.

- Як? Коли?.. Він же був у таборі ще два роки тому. Хіба його давно не звільнили?

- Він увесь час сидів у таборі. Він утік. Ви хочете сказати, що не знали цього?

- Ні, - тільки й сказала жінка, але таким тоном, що комісари остаточно переконались, що вона справді нічого не знає.

- Звичайно, тікав... Він вам учора збрехав.

- Ах, бідний хлопець! - сказала жінка.

- Бідний?

- А що, хіба він був багатий? - спитала пані Мареллі.

- Ну, годі базікати! - сказав комісар. Жінка нахмурилася. - Прошу, сідайте. Я зараз накажу принести вам кави. Ви ж іще не снідали.

- Не турбуйтеся, - промовила жінка спокійно, з гідністю. - Я можу почекати, поки вернуся додому.

- А тепер, - сказав комісар, - розкажіть нам, будь ласка, з усіма подробицями про прихід Беллоні. Коли він прийшов? Що йому було від вас треба? Кожне слово, яке він вам сказав. Заждіть хвилинку! Беллоні помер, але це не рятує вас від тяжких, від найтяжчих підозрінь. Все залежить від вас.

- Сину мій, - сказала жінка. - Ви, мабуть, помиляєтеся щодо мого віку. Волосся в мене фарбоване. Мені шістдесят п'ять років. Все життя я торувала, хоч ті, що не знають нашої професії, мають неправильне уявлення про нашу роботу. Навіть тепер я змушена працювати з ранку до вечора. Чим же ви мені погрожуєте?.

- Каторжною тюрмою, - сухо відповів комісар.

Пані Мареллі широко, мов сова, розкрила очі.

- Бачте, у вашого приятеля, якому ви, можливо, допомогли втекти, було чимало гріхів. Якби він сам не зламав собі шиї, його, мабуть... - Він розітнув долонею повітря.

Пані Мареллі здригнулась. Але виявилося, що вона затремтіла не від страху, а тому, що згадала про щось.

Вона повернулася до ліжка Беллоні з таким виразом на її обличчі, наче за дрібницями забула про головне, і натягнула на обличчя покійного простирадло. Було видно, що вона не вперше робила мерцям таку послугу.

Але потім у неї підломилися коліна. Вона сіла й спокійно сказала:

- Накажіть все-таки принести кави.

Комісарів брала нетерплячка, була дорога кожна секунда. Вони стали обабіч її стільця й почали добре узгоджений перехресний допит.

- Коли саме він прийшов? Який на ньому був одяг? Навіщо прийшов? Чого йому було треба? Що він говорив? Чим заплатив? Чи збереглась у вас асигнація, з якої ви йому дали здачу?

Так, вона тут, у сумці. Комісари записали номер асигнації, названу суму здачі вони порівняли з грошима, знайденими у покійного. Недоставало чимало. Може, Беллоні ще щось купив перед своєю прогулянкою по дахах?

- Ні, - сказала жінка, - він у мене дещо залишив, він був комусь винен.

- А ви вже віддали ці гроші?

- А що ж, ви думаєте, я взяла б собі гроші покійного? - спитала пані Мареллі.

- За грішми приходили?

- Приходили? - перепитала жінка, вже не зовсім упевненим тоном, бо зрозуміла, що сказала більше, ніж хотіла.

Але комісари припинили допит.

- Дякуємо, пані Мареллі. Тепер ми вас відвеземо машиною додому. А зараз оглянемо й вашу квартиру.

Оверкамп не знав, свистіти йому чи шипіти, коли у Вестгофен прийшло донесення, що в квартирі пані Мареллі знайдено светр, якого втікач Георг Гайслер виміняв у човняра на вельветову куртку. Гайслер уже був би тут, якби вони не повірили показанням цього йолопа, учня-садовода. Не пізнати власної куртки? Хіба це можливо?

Може, тут щось не так? Що саме? Виходить, Гайслер усе-таки був у рідному місті. Нерозв'язане лишалось питання, чи він і досі там переховується, поки знайде безпечний спосіб вибратися з країни, чи, в новому одязі, а можливо, й з грішми, вже покинув місто. Усі дороги, що вели з міста, перехрестя, вокзали, мости, переправи так пильно охоронялися, ніби почалась війна. В нових оголошеннях про вточу обіцяли по п'ять тисяч марок за кожного втікача.

Як Георг і подумав уночі, його рідне місто і всі, хто був зв'язаний з ним, ті люди, що оточують тебе і йдуть поруч з тобою - рідні, вчителі, ковані, наставники, друзі, - стали цілою сіткою живих пасток. І що довше працювала поліція, то міцніше стягувалася ця сітка. "Оце деревце виросло ніби навмисне для Гайслера, - радів Фаренберг. - Поперечну дошку можна прибити і трохи нижче. Йому доведеться зігнутися". Внутрішній голос підказує Фаренбергові, що в кінці тижня Гайслер зможе відпочити тут від своїх поневірянь.

- Ваш внутрішній голос! - озвався Оверкамп. Він подивився на Фаренберга професійним поглядом слідчого: "Цей уже недовго протягне".

Фаренберг одружився дуже молодим під час війни. Його підстаркувата дружина і дві майже зовсім дорослі дочки жили разом з його батьками в тому будинку на Ринковому майдані, в підвалі якого була технічна контора. Старший брат, електротехнік, загинув на війні. Фаренберг хотів стати юристом. Але війна, тривожний час не дали йому змоги старанністю подолати те, на що бракувало розуму й хисту. Замість допомагати старому батькові прокладати в Зелігенштадті труби, він волів оновляти Німеччину, завойовувати разом із загоном штурмовиків маленькі міста, насамперед своє рідне містечко, де його раніше вважали за нікчемну людину, - зчиняти стрілянину в робітничих кварталах, бити євреїв і, нарешті, всупереч лихим пророцтвам батька й сусідів, приїжджати у відпустку додому в парадній формі з грошима в кишені, з охороною та іншими атрибутами влади.

З усіх привидів, що ввижалися Фаренбергові за останні три ночі, найстрашнішим був його двійник у синьому комбінезоні, що продуває засмічену каналізаційну трубу. Його очі горіли від безсоння. Останнє донесення про те, що знайдено светр, здалося йому відповіддю на всі нічні молитви, щоб бог допоміг впіймати усіх в'язнів і щоб його минула найстрашніша кара - позбавлення влади. "Насамперед треба наїстися, - сказав собі Георг, - а то я не пройду і ста кроків. Тут десь є перекусна коло трамвайної зупинки". Йому кололо під грудьми, ніби йому встромили туди кинджал; він мало не впав. У нього аж потемніло в очах. Таке вже бувало з ним. кілька разів у таборі після особливо страшних допитів. Коли такі напади минали, він відчував навіть якесь розчарування, ніби нічого й не було, ніби кинджал потихеньку витягли.

Але зараз його охопив гнів. Він інакше уявляв собі свою загибель: він захищатиметься, його гнівні вигукі скличуть юрбу людей.

А так - це просто безглуздо. Він уже знову був на ногах, обтрусив пальто, вогке й зім'яте, і рушив по Верхньомайнській набережній. От було б смішно - лежати мертвим біля живоплоту, хай собі шукають його по всьому місту.

Яким юним раптом здалося йому місто, яким тихим і чистим! Воно поволі виступало з туману, зрошене краплинами найніжнішого світла, і не тільки дерева та газони, мости й будинки, навіть бруківки були по-ранковому свіжі. "Вона таки чогось варта, - тверезо подумав Георг, - втеча з табору, хоч який буде кінець. Валлау, можливо, уже майнув за кордон, - подумав Георг, - а Беллоні... цей уже напевно. Він тут, здається, мав добрих друзів. Чому ж я допустився такої помилки? Чому залишився тут?"

Вулиці на околиці ще були безлюдні. Але за театром уже прокидалося життя, наче день народжується в центрі міста. Коли Георг зайшов у перекусну, відчув запах кави й юшки і побачив за шклом хліб і тарілки з їжею, вія від голоду й спраги забув свій страх і надію. Він розміняв у касі одну марку з грошей Беллоні. Бутерброд до болю повільно посувався до отвору автомата. А як важко чекати, поки наповниться чашка під тоненькою цівочкою кави: чекати можуть ті, хто має доволі часу.

В перекусній було повно людей. Двоє молодих хлопців у кашкетах газової компанії понесли свої чашки й тарілки на один з столиків, коло якого лежали їхні сумки з інструментами. Вони снідали й розмовляли, коли раптом один з них замовк. Він не помітив, що його приятель здивовано глянув на нього, обернувся й подивився туди ж, куди й він.

Тим часом Георг наївся. Він вийшов з перекусної, не дивлячися ні вправо, ні вліво. Виходячи, він злегка зачепив того самого хлопця, що здригнувся, коли побачив його.

- Хіба ти його знаєш? - спитав другий.

- Фріце, - сказав перший, - ти його теж знаєш. Ти раніше знав його.

Другий невпевнено подивився на нього.

- Та це ж Георг, - сказав перший, не тямлячи себе від хвилювання. - Так, Гайслер, той, що втік.

Тоді другий криво посміхнувся і сказав, скося глянувши на приятеля:.

- А ти міг би заробити на цьому.

- Я? А ти міг би?

Нараз вони подивились один одному в очі тим дивним поглядом, який властивий глухонімим людям або дуже розумним тваринам, всім тим істотам, чий розум назавжди замкнений і не може виразити себе словами. Потім в очах другого щось блиснуло, щось розв'язало йому язика.

- Ні, - сказав він, - я теж не зміг би.

Вони взяли свої сумки. Колись вони були добрі Друзі, по тому настали роки, коли про щось серйозне годі було говорити, бо кожен боявся зрадити себе перед другом, якщо він змінився. Тепер виявилось, що обидва не змінилися. Вони вийшли з перекусної знову друзями.

III

За Еллі, відколи її відпустили, стежили і вдень і вночі, сподіваючись завдяки їй натрапити на слід її колишнього чоловіка, якщо він у місті і спробує зв'язатись із своєю колишньою родиною. Вчора в кіно з неї ні на мить не спускали очей. За під'їздом її будинку стежили всю ніч.

Сітка, накинута на її вродливу голову, не могла бути густішою. Але й найгустіша сітка, говорить прислів'я, складається з дірочок. Було помічено, що Еллі під час антракту балакала із своїм сусідом, а по дорозі до кіно і в самому кіно вона зустріла з півдесятка знайомих. Один з них чекав на неї біля виходу і провів додому. Виявилось, що це зовсім смирний хлопець - син трактирника.

Марнети страшенно здивувалися, коли Франц ранком заявив, що перед зміною відвезе на ринок кузину, й тітку, й кошики з яблуками. Останнім часом він дуже рідко допомагав їм.

Коли вони зійшли вниз, Франц уже навантажував візок.

- Ти ще спокійно можеш випити каву, - лагідно сказала Августа. Коли вони спускалися з гори на гуркітливому візку, на небі ще сяяли місяць і зірки.

Лежачи у своїй комірчині, де ще й досі пахло яблуками, хоч їх ще звечора

запакували, Франц цілу ніч думав над одним питанням: "Коли б я був на Георговому місці, якщо він справді тут, до кого б я звернувся?" Так само, як поліція на підставі усіх своїх актів, картотек, протоколів і всіх відомостей про колишнє життя втікача накидала на місто все густішу й густішу сітку, так само і Франц плів свою сітку, що ставала чимраз густішою, бо в його пам'яті один по одному поставали нові люди, які колись перебували у зв'язку з Георгом. Серед них були й такі, імена яких не згадувалися в жодній анкеті, в жодному документі. Щоб допевнитися про них, потрібні зовсім інші знання.

Були, звичайно, й такі, що фігурували в матеріалах поліції. "Аби тільки Георг не пішов до Бранда, – подумав Франц, – він, здається, працював тут чотири роки тому. І не до Шмахера. Цей навіть і виказати може. До кого ж?

До товстої касирки, з якою Георг сидів на лавці вже після того, як порвав з Еллі? До вчителя Штеграйфа, якого він іноді навідував? До маленького Редера? Георг колись дуже любив його, вони разом вчилися в школі й грали в футбол.

До одного з братів?.. Не дуже надійні хлопці, і до того ж за ними, очевидно, стежать".

Марнети нерегулярно торгували на ринку в Гехсті: навесні – парниковими овочами, а восени – яблуками; свої кращі сорти вони везли на великий критий ринок у Франкфурті. Вони були досить заможні і не везли на ринок абищо, додержуючись правила – спочатку собі, потім людям. Якщо Марнетам бракувало готових грошей, то хтось з дітей наймався на завод.

Дужа Августа допомогла Францові вивантажити яблука. Пані Марнет акуратно розклала товар. Тримавши ножика в одній руці і нарізане для куштування яблуко в другій, вона чекала свого оптового покупця. "Якщо Еллі справді хоче прийти, – думав Франц, – то вже саме час". У натовпі раз у раз мелькало то плече, то капелюшок, то щось інше, і йому здавалося, що то Еллі.

Нарешті він побачив її обличчя, худе й бліде від втоми, чи, може, йому тільки здалося, бо воно одразу ж зникло за пірамідою кошиків. Невже він помилився? Але воно наближалось у юрбі, ривками, немовби хтось, хоч і вагаючись, вирішив виконати бажання його серця.

Вона привіталася, ледь ворухнувши бровами. Він здивувався, як добре вона засвоїла нашвидку даний їй урок, як майстерно грала роль покупниці. Немов не знаючи, що Франц належить до родини Марнетів, Еллі вперто поверталась до нього спиною. Неквапливо з'їла шматочок яблука. Довго торгувалася за кошик яблук, що мав залишитися від партії, замовленої оптовиком. Як і всі вдалі обмани, ця комедія удалася Еллі тому, що вона справді була трохи зацікавлена в ній. Яблука їй сподобались, і вона не хотіла переплачувати. Краще прикидатися вона не могла і тоді, ішли б знала, що за нею пильнують.

Вусатого молодого чоловіка, якого Еллі вже, мабуть, помітила, заступила товста жінка, на вигляд медична сестра або вчителька рукоділля. Однак вусатий не пішов, він і далі наглядав за Еллі: його пост був у кондитерській.

Еллі по дорозі озиралася, щоб пересвідчитись, чи за нею справді стежать, як вважали її батько і Франц. Вона думала, що шпик ітиме за нею назирці і що це неодмінно чоловік. Проте вона нікого не помітила, крім круглої, мов куля, добродушної жінки, а незабаром і вона зникла – на умовленому місці товстуху замінив новий агент. Але поки що усе було гаразд, на Франца ніхто не звертав уваги. Еллі спокійно купувала яблука, і це не могло бути маскуванням для чогось іншого. З Францом вона взагалі не говорила. Він сказав тільки, звертаючись до пані Марнет:

– Кошки можна поставити у Берендсів, я їх заберу після зміни, мені однаково ще раз треба в місто.

Августа, звичайно, зміркувала, в чому тут річ, але їй і на думку не спадало, що покупниця і є та сама дівчина, через яку Франц хоче вдруге поїхати сьогодні до міста.

Правда, вона вже склала думку про Еллі: худа, мов спаржа, капелюшок, мов той гриб, ну чисто тобі – спаржа з кучерявою головою. Якщо вона в будні бігає в отакій блузці, то що вона одягає в неділю?.. Коли Еллі пішла, Августа сказала Францові:

– Багато матерії їй не потрібно на спідницю, і то добре.

Франц стримався й відказав:

– Не кожна має такі стегна, як Софі Мангольд.

Георг чекав біля театру на двадцять третій номер трамвая. Аби тільки вибратися з міста. Місто немов душило його. Пальто Беллоні, в якому він учора ще почував себе безпечно, сьогодні просто пекло. "Зняти його? Кинути під лаву?.. Є одне село, дві години ходи від Ешерсгайма; треба доїхати до кінцевої зупинки по Ешерсгаймському шосе.

Але як воно зветься, оте село? Там жило оте старе подружжя, під час війни я їздив до них на канікули та й згодом навідував їх. Як їхнє прізвище? Боже мій, як зветься те село?.. Боже мій, як прізвище тих людей? Я все забув. Як же звалось те село?.. Туди й поїду. Там можна перепочити. Такі старі люди нічого не знають. Люди добрі, як же вас звати? Мені ж треба у вас перепочити. Боже мій, геть усе позабував..."

Він скочив у вагон двадцять третього номера. "Будь-що треба вибратися з міста. До кінцевої зупинки мені не можна їхати. За кінцевими зупинками завжди стежать".

Він узяв з лави залишену кимось газету. Розгорнув її, щоб сховати обличчя. Перед його очима застрибали заголовки, окремі фрази, фото.

Ні заряджений електричним струмом колючий дріт, ні вартові, ні кулемети не могли перешкодити звісткам з волі проникати у Вестгофен. Такі вже у таборі були люди – нехай вони менше знали про події далекого світу, зате розуміли їх значно краще, ніж у багатьох селах, у багатьох міських квартирах. Здавалося, що ця жменька закутих у кайдани, змордованих людей була зв'язана із широким світом якимсь законом природи, якоюсь спільною системою кровообігу.

Коли Георг зазирнув у газету, на четвертий ранок після своєї втечі – настав той тиждень жовтня, коли в Іспанії йшла битва за Теруель і японські війська вторглися у Китай, – він подумав доволі спокійно: "Виходить, он як стоять справи". То були старі історії, що колись вразили його до глибини душі. Але зараз його цікавила тільки

остання мить. Коли він перегорнув сторінку, його погляд упав на три фотографії. Вони були до болю знайомі, він швидко відвів очі. Фотографії лишилися перед очима: Фюльграбе, Альдінгер і він сам. Він хутко згорнув газету маленьким чотирикутником. Запхнув у кишеню і квапливо глянув праворуч і ліворуч. Старий, що стояв поряд, подивився на нього дуже пильно, Георгові так здалося.

Георг одразу ж зіскочив з трамвая. "Краще не їхати, – сказав він собі, – у вагоні ти наче в тюрмі. Я вийду з міста пішки". Проходячи повз будинок гауптвахти, він схопився за серце, бо воно якось рвонулося, але скоро знову почало битися спокійно. Він ішов далі, без страху, без надії. "Що це з моєю головою? Я загину, якщо не згадаю назви села, а коли згадаю – може, ще скоріше загину. Там, мабуть, усе знають і не схочуть ризикувати". Він пройшов повз музей, потім через маленький ринок. Далі рушив до Ешенгаймської башти, перетнув вулицю. Він ішов іще швидше, бо почуття небезпеки, що пройняло всю його істоту, чимдалі посилювалося. В його мозку палала лише одна думка: за мною стежать. Але страх розвіявся, поступившись місцем спокою, впевненості, ворог був тут, і всі його почуття загострилися. Він немов відчував потилицею пару очей, що пасуть його з острівця по той бік вулиці, під баштою.

Замість того, щоб іти вздовж рейок, Георг завернув у якийсь сквер. Раптом він зупинився. Примусив себе обернутися. Хтось віздівився від групи людей, що зібралися на зупинці біля башти, і підійшов до Георга. Вони посміхнулись один до одного, потиснули руки. Це був Фюльграбе – п'ятий з семи втікачів. Він мав такий шикарний вигляд, наче зійшов з вітрини крамниці готового одягу.

Пальто Беллоні в порівнянні з його вбранням було ніщо.

Навіщо він тут? Адже Фюльграбе клявся, що ніколи не повернеться в це місто. Біс його знає, чого він змінив своє рішення. Ця людина завжди знайде собі лазівку. Вони стояли один проти одного, тримаючись за руки, немов усе ще віталися. Нарешті Георг сказав:

– Зайдімо сюди.

Вони сіли на залиту сонцем лаву в сквері. Фюльграбе розгрібав пісок носком черевика. Його черевики були такі ж шикарні, як і костюм. "Швидко ж він усе дістав", – подумав Георг.

– Знаєш, куди я саме думав поїхати? – спитав Фюльграбе.

– Ну?

– На Майнцерландштрассе.

– Навіщо? – спитав Георг. – Він загорнув поли свого пальта, щоб воно не торкалося пальта Фюльграбе. "А може, це й не Фюльграбе", – майнула думка.

Фюльграбе теж загорнув своє пальто.

– Хіба ти забув, що міститься на Майнцерландштрассе?

– Що ж там міститься? – втомлено спитав Георг.

– Гестапо, – сказав Фюльграбе.

Георг мовчав. Він чекав, поки зникне ця дивна примара.

Фюльграбе почав:

- А ти знаєш, Георге, що робиться у Вестгофені? Ти знаєш, що вони вже всіх переловили? Крім тебе, мене і Альдінгера!

На піску в яскравому сонячному сяйві їхні тіні зливалися.

- А звідки ти це знаєш? - спитав Георг.

Він відсунувся ще далі, щоб роз'єднати їх тіні.

- Ти що, не бачив жодної газети?

- Бачив, там...

- На, поглянь, - сказав Фюльграбе.

- Кого ж вони шукають?

- Тебе, мене та дідуса. Його вже, певно, грець побив, і він лежить десь у канаві. Довго він не міг витримати. Залишилося нас двоє. - Він раптом потерся головою об Георгове плече. Георг заплющив очі. - Якби шукали ще когось, то описали б і його прикмети. Ні, ні, решта вже у них. Вони схопили Валлау, Пельцера і того, як його, Беллоні. А як кричав Бейтлер, я сам чув.

Георг хотів сказати: я теж. Його рот розкрився, але він не міг вимовити ні звуку. Те, що сказав Фюльграбе, - правда, божевілля і правда. І він крикнув:

- Ні!

- Тс-с... - сказав Фюльграбе.

- Це неправда, - сказав Георг. - Це неможливо, вони не впіймали Валлау; він не дасть впійматися.

Фюльграбе розсміявся.

- А як же він тоді потрапив у Вестгофен? Любий, любий Георге! Ми всі збожеволіли, а Валлау - найбільше. - І він ще додав: - А тепер досить...

Георг спитав:

- Чого?

- Досить божевілля. Щодо мене, то я вилікувався. Я сам піду туди.

- Куди?

- Я сам піду туди, - повторив Фюльграбе вперто. - На Майнцерландштрассе! Я здамся, це найрозумніше. Я хочу зберегти свою голову, я й п'яти хвилин більше не витримаю цієї свистопляски, а кінець кінцем мене все одно впіймають. У цьому можна не сумніватися, - Фюльграбе говорив дедалі спокійніше. Він нанизував слово на слово, поважно й монотонно. - Це єдиний вихід. Перейти через кордон неможливо. Весь світ проти тебе. Просто чудо, що ми двоє ще на волі. Ось ми добровільно і покладемо край цьому чудові, перш ніж нас зловлять, бо тоді настане кінець усяким чудесам. Тут тобі й капут. Ти можеш собі уявити, що Фаренберг зробить з тими, кого піймають? Згадай Цілліха, згадай "танцювальний майданчик".

Георга проймає жах, проти якого несила боротись, який паралізує. Фюльграбе був чисто виголений. Його рідке волосся було гладенько зачесане і пахло одеколоном. А може, це зовсім не Фюльграбе?

А той вів далі:

- Отже, ти ще не забув? Ти пам'ятаєш, що вони зробили з Кербером, про якого

говорили, ніби він хотів утекти. Тим часом він і гадки про це не мав. А ми втекли.

Георг почав тремтіти. Фюльграбе подивився на нього і продовжував:

- Повір мені, Георге, я зараз же піду туди. Це найліпший вихід. І ти теж підеш зі мною. Я саме збирався туди. Сам бог звів нас з тобою. Атож, саме так! - Голос йому урвався. Він двічі кивнув головою. - Саме так! - сказав він ще раз. І ще раз кивнув.

Георг раптом випростався.

- Ти божевільний, - сказав він.

- Ми ще побачимо, хто з нас божевільний, - промовив Фюльграбе тим спокійним, поважним тоном, який у таборі створив йому репутацію статечної, розумної людини, що ніколи не підвищує голосу. - Збери-но рештки свого розуму, хлопче. Годі тішити себе марними надіями, ти дуже скоро загинеш, коли не підеш зі мною, друже. Саме так! Ходімо!

- Ти зовсім з глузду з'їхав, - сказав Георг. - Вони там реготатимуться, мов несамовиті, коли ти зайдеш. Ач що вигадав!

- Реготатимуться? Нехай регочуться! Але нехай не вбивають мене. Обміркуй усе як слід, друже, нічого іншого нам не залишається. Коли тебе не схоплять сьогодні, то схоплять завтра, і ніхто заради тебе і пальцем не поворухне. Хлопче! Хлопче! Цей світ уже тепер не той. Нікому ми з тобою не потрібні. Ходімо зі мною. Це найнайнайрозумніше. Це єдине, що нас врятує. Ходімо, Георге.

- Ти зовсім з глузду з'їхав.

Досі вони сиділи на лаві самі. Тепер до них підсіла жінка у чепчику медичної сестри. Обережними, звичними рухами вона погойдувала дитячу коляску. То була розкішна, велика коляска, напхана подушками, мереживом, блакитними стрічками, а в ній - малесенька дитина, яка, очевидно, спала ще не досить міцно. Жінка поставила коляску на сонці, розклала на колінах шитво. Швидким поглядом обійняла чоловіків. Вона була, як кажуть, не молода і не стара, не вродлива і не потворна. Фюльграбе відповів на її погляд, додавши ще й криву усмішку - якусь моторошну гримасу всього обличчя. Георг побачив це, йому стало гидко.

- Ходімо! - сказав Фюльграбе й підвівся.

Георг схопив його за руку. Фюльграбе рвонувся і зачепив рукою Георга по обличчю. Він нахилився до Георга і сказав:

- Хто не слухає поради, тому й допомогти не можна. Прощавай, Георге.

- Ні, зажди хвилинку, - сказав Георг.

Фюльграбе й справді знову сів. - Георг сказав:

- Не роби цього, це ж божевілля! Самому лізти в пастку. Тебе вб'ють! Вони ще ніколи не жаліли. Вони не знають жалю. Схаменися, Фюльграбе! Фюльграбе!

Присунувшись впритул до Георга, Фюльграбе сказав зовсім іншим, сумним тоном:

- Любий, любий Георге, ходімо! Ти ж завжди був хороший хлопець. Ходімо зі мною. Так страшно йти туди самому!

Георг дивився на рот, що вимовляв ці слова, рот з рідкими зубами, які через широкі щілини здавалися надто великі, ніби зуби скелета. "Його дні вже злічені. Може, навіть

години. Він уже несповна розуму", - подумав Георг. Він усім серцем хотів, щоб Фюльграбе якнайшвидше пішов і залишив його самого, поки, він не почав божеволіти. Напевно, Фюльграбе в ту ж мить подумав те саме про Георга. Він збентежено глянув на Георга, ніби тільки зараз зрозумів, кого він, власне, умовляє. Потім устав і пішов геть. Він так швидко зник за кущами, що Георгові раптом здалося, ніби ця зустріч йому тільки привиділась.

Потім його знову поймав страх, такий самий нагальний і сильний, як у першу годину після втечі, коли він лежав недалеко від табору у верболозі. Його тіло й душа здригалися. Три хвилини тривав цей напад, але від такого людина сивіє. Тоді він був в арештантській одежі і вили сирени. Тепер ще гірше. Смерть витала так само близько, але не за плечима, а скрізь. Від неї не втечеш, він відчував її фізично, мовби вона була живою, як на старих картинах, істотою, що причаїлась за клумбою айстр або за дитячою коляскою, а ось зараз вийде звідти і торкнеться його.

І так само несподівано напад минув. Георг витер піт з лоба, немов він боровся й переміг. Так воно й було, хоч йому здавалося, що він тільки страждав. "Що це зі мною?

Що це мені казали? Невже тому правда, Валлау, що ти в їхніх руках? Що вони з тобою роблять?" "Спокійно, Георге! Невже ти думаєш, що тебе десь пожаліють? Ти був би зараз в Іспанії, якби міг. А там хіба нас жаліють? Ти гадаєш, що повиснути на колючому дроті або дістати кулю в живіт було б краще? А це місто, яке сьогодні боїться тебе прийняти, коли з неба почнуть падати бомби, тоді воно знатиме, що таке страх". "Але ж зрозумій, Валлау, я самотній. В Іспанії люди не такі самотні, і навіть у Вестгофені. Таким самотнім, як я, не можна бути ніде..." "Спокійно, Георге! У тебе багато друзів. Зараз вони розвіяні по світу, але це нічого. У тебе багато друзів - мертвих і живих".

Позаду великої клумби айстр, за газонами, за золотавими й зеленими кущами, можливо, на майданчику для розваг або в чиємусь саду плавно злітала й падала гойдалка. Георг подумав: "Тепер треба знову обмірковувати все з самого початку. Насамперед, чи треба мені справді виходити з міста? Який у цьому сенс? Те село... воно зветься Ботценбах. Ті люди... їх прізвище було Шмітгаммер.

Чи надійні вони? Анітрохи! А коли б вони й були надійні, то що далі? Як мені пробиратися далі? Переходити кордон без допомоги? Та мене одразу ж спіймають. Грошей у мене скоро не стане, а пробиватися без грошей, як досі, дістаючи то там, то тут кілька марок, - для цього я вже надто кволий. Тут, у місті, у мене хоч є знайомі. Так, одна дівчина мене не прийняла. Але це ще нічого не означає. Є й інші. Моя родина, мати, брати? Неможливо, за всіма стежать. Еллі? Вона ж тоді приїжджала до мене у табір? Неможливо, за нею, напевне, теж стежать. Вернер, який був зі мною в таборі? Теж стежать. Священик Зайтц? Казали, що він допоміг Вернерові, коли той вийшов. Неможливо, за ним, певна річ, теж стежать. Які ж іще тут можуть бути друзі?"

До арешту, коли він ще жив, були люди, на яких можна було покладатися, мов на твердий мур. Серед них був і Франц, але ж він десь далеко, думав Георг. Він все-таки затримався думкою на ньому - марна трата дорогоцінних хвилин, які він мав на

роздуми. Але й це вже розрада, коли десь є людина, яка йому зараз потрібна. Якщо така людина є, то самотність – тільки випадок. Так, Франц був справжній друг. А інші? Він зважував їх одного по одному. Це було на диво легко: відбір тривав якусь мить, паче небезпека, що йому загрожувала, була своєрідний хімічний реактив і безпомилково визначала таємні сполуки, з яких складається людина. Кілька десятків людей пройшло в його мозку; вони, можливо, працювали або їли, і гадки не маючи про те, на які страшні терези їх поклали в цю мить. Страшний суд без трубного гласу, ясного осіннього ранку. Нарешті Георг вибрав чотирьох.

У кожного з цих чотирьох, він певний, можна знайти притулок. Як же дістатися до них? Раптом він уявив собі, що в цю мить біля чотирьох дверей стали вартові. "Мені не можна самому йти туди, – сказав він собі. – Хтось інший мусить піти замість мене. Інший, якого ніхто не підозріває, який не має зі мною нічого спільного і все-таки зробить для мене все". Він знову почав перебирати всіх своїх знайомих. І знову почув себе самотнім, наче його не батьки породили, наче він не з братами виріс, ніколи не грався з іншими хлопцями, не змагався пліч-опліч з товаришами. Безліч облич, старих і молодих, промайнули в його пам'яті. Він безсило вдивлявся в ці викликані ним привиди – напівсупутники, напівпереслідувачі. Раптом він помітив серед них обличчя, густо всіяне веснянками, не старе і не молоде. Паульхен Редср і справді на шкільній лаві мав вигляд дорослого чоловіка, а в день свого весілля – підлітка, що йде до першого причастя. Дванадцятирічними хлопчиськами вони наполовину випросили, наполовину заробили собі на перший футбольний м'яч. Вони були нерозлучні, поки інші думки, інша дружба не повели Георга іншим життєвим шляхом. Увесь рік, що прожив його разом з Францом, він карався почуттям провини перед маленьким Редером. Георг ніколи не міг пояснити Францові, чому він соромиться того, що розуміє такі думки, які Редер ніколи не зрозуміє.

Іноді йому хотілося повернутися назад і все забути, аби лише знову зрівнятися з своїм маленьким шкільним товаришем. Заплутаний клубок спогадів, з якого незабаром потяглась одна рівна нитка: о четвертій треба бути в Бокенгаймі. Піду до Редерів.

IV

Полудень. На новому пасовиську по той бік шосе чабанові Ернсту легше пасти, вівці держаться купи, але краєвид гірший. Лани Мессерів унизу сягають шосе. А за шосе садиби Мангольдів та Марнетів заступають Ернстові обрії. Нагорі поля зливаються з довгою стрічкою букового гаю. Гайок теж належить Мессерам. Цей клаптик лісу обведено дротяною загорожею. За гайком знову тягнеться поле Мессерів. З кухні пахне тушкованим м'ясом. А ось уже полем йде Ойгені з горнятком у руці.

Ернст підіймає кришку, і обоє заглядають усередину – Ернст і Неллі.

– Дивно, – говорить чабан до своєї собачки, – горохова юшка пахне тушкованим м'ясом.

Ойгені ще раз обертається. Вона щось середнє між кузиною Мессерів і економкою.

– У нас, друже, доїдають і залишки.

– Ми з Неллі не помийниці, – каже Ернст.

Жінка кидає на нього швидкий погляд і сміється.

- Прошу вас, Ернсте, не сваріться зі мною, - говорить вона. - У нас на обід готують дві страви, коли з'їсте юшку, підійдіть з тарілкою до кухонного вікна.

Вона швидко іде геть. Це вже немолода, огрядна жінка, але хода в неї красива, легка. І кажуть, волосся було колись чорне та лискуче, як воронове крило. Вона з порядної родини, і старий Мессер, мабуть, одружився б з нею, але вона сама все зіпсувала, коли у двадцятому році генералові Манжену з Міжсоюзницької комісії заманулося розмістити тут, нагорі, два полки.

Сіро-блакитна хмара пливе вгору по дорозі, розтікається по селах, пагорбах і долинах; разом з нею лине різка чужа музика; чужа шинель на кілку біля вхідних дверей, чужий запах в коридорі, чуже вино, що його наливає чужа рука, чужі слова кохання - чуже стає рідним, а рідне поволі стає чужим. А потім, майже через вісім років, коли сіро-блакитна хмара сповзла вниз по дорозі і чужа ваблива музика прозвучала востаннє, і вже не в повітрі, а тільки у вухах, Ойгені до половини висунулася з вікна на Мессеровому горищі. Тут вона знайшла собі притулок, коли хазяйка дому померла від п'ятих пологів.

Батьки Ойгені, що вигнали її з дому, вже померли, а її син від француза, дитя окупації, вчиться у Кронбергу.

Хлопчиків батько вже давно попиває аперитив на Севастопольському бульварі в Парижі. Ніхто тепер жодним словом про цю історію не згадує. До цього вже звикли.

І Ойгені теж звикла. Її обличчя змарніло, хоч вона ще вродлива. Але її низький голос став якийсь надтріснутий з тієї хвилини, як вона зрозуміла, що сіро-блакитна хмара, вслід якій вона так довго дивилась, уже давно не окупаційна армія, а просто туман. Відтоді вже теж минуло багато років. "Для товстуна Мессера, для цього старого шкарбана, - думає собі Ернст, - Ойгені справжній скарб.

Цікаво, чи вона зразу хотіла дати мені дві страви, чи тільки згодом надумала".

Франц так утомився, що йому здавалося, ніби пас пролітає просто в його голові. Проте він не зіпсував жодної деталі, певно, тому, що уперше не боявся цього. Він думав лише про одне - чи пощастить йому поговорити з Еллі наодинці, коли він відвезе її на квартиру яблука.

І коли він уявив собі, що за кілька годин знову побачить Еллі, саме ту Еллі, яку завжди у мріях бачив своєю дружиною, у нього майнула думка, що все це могло б бути насправді. Не заради того, щоб допомогти Георгові, вони зустрінуться, а заради себе самих. Він, Франц, не тому відвезе їй яблука, щоб проскочити повз шпиків, їм ніщо не загрожує, ніякої небезпеки немає. Франц пробує уявити собі, що він просто купив два кошики яблук для першої зими їхнього спільного життя. Так роблять сотні людей. Хіба їм заказано бути учасниками звичайного життя? Невже завжди перед ним стоятиме ця тінь?

На мить, на одну-єдину мить Франц завагався й запитав себе, чи не варте оце тихе щастя усього іншого. Трохи тихого щастя зараз, негайно, замість страшної жорстокої боротьби за велике щастя усього людства, до якого він, Франц, мабуть, ніколи не

належатиме. "Тепер ми можемо пекти яблука в нашій пічці", – скаже він Еллі.

Вони поберуться у листопаді, такий бенкет справлять, що ну. У Грізгаймському селищі на них чекатимуть дві затишні кімнатки. Йдучи вранці на роботу, він буде певний, що ввечері побачить Еллі. Неприємності? Вирахування з зарплати? Високі норми? Ввечері в їхній чистенькій квартирі все це забудеться. Навіть стоячи біля верстата, як зараз, і штампуючи деталь за деталлю, він буде думати: "А ввечері – Еллі". Прапори? Свастики? Віддайте Гітлерове Гітлеру. Тільки не забирайте в них – у Еллі і в нього – того, що робить їх щасливими: кохання й різдвяної ялинки, печені в неділю й бутербродів з дому, маленьких привілеїв для новоженців, їх садочка і гулянок для робітників. У них народиться син. Звичайно, доведеться заощаджувати і на рік відкласти поїздку пароплавом під гаслом "Сила через радість". Новими розцінками люди поки що вдоволені. Хто це тільки вигадав, що норми збільшились? Але шалені темпи колись дадуться взнаки. "Та годі тобі бурчати, – скаже Еллі. – Прошу тебе, не кричи, Франце, особливо тепер". Еллі знову при надії. Але, на щастя, Франца призначили старшим робітником, вони навіть зможуть повернути Елліному батькові ту невелику суму, яку були змушені позичити в нього. Коли б тільки Еллі знову не завагітніла. Франц скаже: це вже занадто, війна ось-ось вибухне. На цей раз Еллі плакатиме. Вони будуть підраховувати кожний пфеніг. Від цих підрахунків у Франца стискається серце. Він і сам не знає чому.

Мабуть, він у глибині душі відчуває, що такі підрахунки просто непристойні. Зрештою, хтось дає Еллі добру пораду, і на цей раз усе кінчається щасливо. Вони навіть можуть дозволити собі записатися на прогулянку пароплавом; старшу дитину на цей час візьме до себе мати Еллі, а маленьку – її сестра. Ця сестра навчатиме малюка робити ручкою "хайль Гітлер". Личко в Еллі і досі свіже й гарненьке. Протягом дня Франц думає: "Може, вона хоч сьогодні почастує мене чимось смачним, так мені вже набридла ця бурда".

Якось ранком Франц приходить на завод і бачить, що замість Оклецька пилюку вимітає якийсь незнайомий хлопець.

- А де ж Оклецьок? – запитує Франц.
- Його заарештовано, – відповідає хтось.
- Оклецька заарештовано? А за що саме?
- За поширювання чуток, – відповідає один з штампувальників.
- Що ж це за чутки? – питає Франц.
- Про Вестгофен. У понеділок звідти втекло кілька в'язнів.
- Що? З Вестгофена? – дивується Франц, – Хіба там є хоч одна жива душа?

Тепер озивається другий штампувальник, спокійний, сухий чоловік з сонним обличчям, на якого Франц ніколи не звертає особливої уваги.

- А ти думав, що там усі гинуть?
- Франц здригається і починає белькотати:
- Ні, ні... Я думав, що всіх уже відпустили...

Штампувальник криво посміхається і відходить від нього. "Якби мені тільки не

треба було сьогодні поспішати ввечері додому, – думає Франц, – щоб можна було хоч один раз поговорити по щирості з такою людиною, як цей штампувальник". Раптом Франц згадує: цього штампувальника він знав колись. Він зустрічався з ним у минулому, він його знав давно, ще до того, як познайомився з Еллі, до...

Франца пересмикнуло, він справді зіпсував деталь.

Але ж навіщо зганяти свою злість на цьому хлопцеві, на Горішку, якого всі робітники хвалять, що він за три дні навчився так само вправно вимітати пилюку з-під рук, як Оклецьок, що виконував цю роботу цілий рік.

Стоячи на майданчику третього номера трамвая, Георг думав: "Чи не краще піти пішки? Далекими околицями?"

Може, він уже привернув до себе увагу? "Ніколи не суши собі голови тим, чого ти не зробив, – радив йому Валлау. – Це марна трата сил. Не кидайся в різні боки, но гарячкуй. Тримайся спокійно, впевнено".

Але яка користь від порад, які тобі самому не допомогли? І Георг перестав дослухатися голосу Валлау. Раніше він завжди міг оживити його звучання, а зараз раптом усе змовкло. І гуркіт цілого міста не міг заглушити цієї тиші. Трамвай круто повернув, виїжджаючи з міста. Нараз Георгові здалося неймовірним, що він їде тут, живий і здоровий серед білого дня. Це суперечило всякій логіці і здоровому глуздові. Або то був зовсім не він, або... Несподівано крижаний вітер різонує його по скронях, наче третій номер в'їхав в іншу зону. За ним уже напевно давно стежать. Чому це він зустрів саме Фюльграбе? "Може, Фюльграбе виконував їхній наказ? Погляд Фюльграбе, його жести, те, що він надумав зробити, – так поводить тільки або божевільний, або людина, що виконує наказ гестапо. Чому ж мене зразу не схопили? Дуже просто – хочуть почекати, подивитися, куди я піду, побачити, хто мене прийме".

І Георг почав придивлятися до пасажирів: хто ж його переслідувач? Отой чоловік з борідкою, в окулярах, схожий на вчителя? Хлопець у синій куртці монтера? Дідок, що везе старанно запаковане деревце, мабуть, для свого садочка?

У міський гамір увірвалася маршова музика... Вона швидко наближалась, ставала гучнішою, нав'язувала свій карбований ритм усім звукам і рухам. Відчинялися вікна, з воріт вибігали діти, і от уже вся вулиця забита людьми. Вагоновод загальмував.

Бруківка двигтіла. З кінця вулиці долинали вітальні крики. Кілька тижнів тому шістдесят шостий піхотний полк розташувався в нових казармах. Коли полк проходив колоною в якійсь частині міста, йому завжди влаштовували овацію. Ось вони, нарешті: сурмачі й барабанщики, тамбур-мажор вимахує паличкою, кінь під ним гарцює. Ось вони! Нарешті! Люди підносять руки вгору, вітаючи їх. Дідок махає рукою, притискаючи деревце коліном. Його брови тремтять в такт маршу. Його очі блищать. Може, серед солдатів простує і його син? Цей марш хвилює, у людей аж мороз іде поза шкірою, блищать очі.

Яка ж то магічна сила? Сила атавістичних спогадів чи цілковитого забуття? Можна подумати, що остання війна, на яку повели цей народ, закінчилася блискучою перемогою і принесла самі тільки радість і гаразд! Жінки й дівчата посміхаються, наче

їх синам і коханим не страшні ніякі кулі.

Як добре хлопці вже навчилися марширувати за кілька тижнів... А матері, які трусяться над кожним пфенігом і завжди запитують: навіщо тобі? Вони, здається, залюбки віддали б своїх синів або шматки своїх синів. Заради чого? Заради чого? Це вони вже потім запитають, коли змовкне музика. Тоді вагоновод знову ввімкне мотор, дідок помітить, що на деревці зламалася гіллячка, і почне бурчати. А шпик, коли він справді тут є, здригнеться з переляку.

Бо Георг зіскочив-таки з трамвая. Він іде у Бокенгайм пішки. Пауль живе на Брунненгасе, 12. Цього з Георгової пам'яті не вибили на страшних допитах. Він не забув навіть імені дружини Пауля: Лізель, уроджена Ендерс.

Тепер він ішов швидко і впевнено, не оглядаючись. Зупинився відсапатися на вулиці, що вливалась у Брунненгасе, біля вітрини крамниці. Коли він побачив своє відображення у вітрині, то мимоволі вхопився за поруччя перед нею. Яке бліде обличчя у чоловіка, що вчепився рукою за металевий стрижень, і що це за чуже жовтувате пальто, яке немов тягне за собою його тіло і його фетровий капелюх. "Чи маю я право піти до Редерів? – запитував себе Гесірг. – Які в мене підстави сподіватися, що я позбувся своєї тіні, якщо за мною справді ходила тінь. А Пауль Редер! Чому саме він має ризикувати всім і саме заради мене? І чому я взагалі сидів на тій лаві в сквері?"

V

На четвертому поверсі ліворуч, на маленькому клаптику картону було написано прізвище Редер, чітко й красиво, в колі, що нагадувало фамільний герб. Георг притулився до стіни і втупився в цей напис, наче в нього були, як у самого Редера, світло-голубі очі й веснянки, коротенькі руки й ноги, тверезий розум і добре серце.

Поки Георг жадібно розглядав табличку, він зрозумів, що різноманітні шуми, які він почув ще внизу, доносяться саме з цієї квартири. По підлозі торохтить дитяча іграшка, дитячий голос називає станції, другий кричить: "Сідайте у вагони!" Стукотить швейна машина. На тлі цих звуків вирізняється голос жінки, що співає ха банеру з "Кармен", такий сильний і лункий, що Георгові здається, наче це передача по радіо, та нараз голос вривається на високій ноті. Весь цей шум скоріше посилювали, ніж заглушували звуки маршу, який недавно грали на вулиці, і Георг подумав, що маршові звуки долинають знадвору, але виявилось, що то ввімкнули радіо у квартирі на цьому майданчику, щоб заглушити голос Лізель Редер.

Георг згадав, що Лізель до заміжжя іноді співала в хорі. Пауль частенько брав його з собою на гальорку, щоб він помилувався з його Лізель в подертій спідничці контрабандистки або в коротких штанцях пажа. Лізель Редер завше була, як кажуть, дуже мила дівчина. Ту прірву, яка раптом лягла між ним і Редером, коли він перебрався до Франца, ту неждану й глибоку прірву він усвідомив уперше у домі Редера, коли, дивився на його дружину, на його домашню обставу. Переселитися до Франца означало не тільки вчитися, набути певних ідей, думок, брати участь у боротьбі, це означало також, що треба інакше поводитись, інакше одягатися, вішати інші картини на стіни, вважати за гарні інші речі. Невже Пауль зможе прожити ціле

життя з цією дурною качкою Лізель? Навіщо вони понаставляли скрізь усяких зайвих дрібничок?

Навіщо два роки збивають гроші на диван? Георгові стало нудно у Редерів, і він перестав туди ходити. А потім йому стало нудно з Францом, і їх спільна кімната здалася йому пусткою. В такому сум'ятті неясних почуттів і напівусвідомлених думок Георг, тоді ще дуже молодий хлопець, частенько поривав із своїми друзями. Тому його й вважали нерозважливою людиною. А сам він, мабуть, думав, що можна один вчинок загладити іншим, одне почуття витиснути новим.

Прислухаючись, Георг уже приклав пальця до кнопки дзвінка. Навіть у Вестгофені він не відчував такої гіркої туги за домівкою. І знову опустив руку. Чи має він право увійти сюди, де його, певно, привітно приймуть. Чи мав він право одним коротким дзвінком занапастити цю родину. Поставити її під загрозу тюрми й смерті, приректи дітей на поневір'яння по нацистських дитячих притулках.

Тепер у його голові прояснилося. То його втома винна, – сказав він собі, – що йому спало на думку прийти до Редерів. Хіба він сам ще півгодини тому не вважав, що за ним стежать? Невже він справді думає, що такому, як він, легко втекти від своїх переслідувачів?

Він знизав плечима і спустився на кілька східців. У цю хвилину хтось увійшов з вулиці і почав побиратися вгору. Георг обернувся до стіни і пропустив повз себе Пауля Редера, а потім доплентався до вікна на сходах, сперся на нього і прислухався.

Але Редер не зайшов у квартиру, він теж зупинився і прислухався. Несподівано Редер почав спускатися. Георг зійшов ще нижче. Редер перегнувся через поручні і гукнув:

– Георге!

Георг, не відповідаючи, пішов униз. Але Редер двома стрибками наздогнав його і знову гукнув.

– Георге! – Він схопив його за руку. – Це ти чи не ти? – Пауль розсміявся й похитав головою – Ти вже був у нас? Ти мене не пізнав? А я подумав: та це ж Георг! А ти таки змінився... – В його словах прозвучала образа: – Трьох років тобі треба було, щоб згадати про свого Пауля. Ну, тепер ходімо!

Георг мовчки пішов за ним.

Тепер обидва стояли біля великого вікна. Редер окинув Георга поглядом від голови до ніг. Що він при цьому подумав, важко сказати: його обличчя було надто густо всіяне веснянками.

– Який же ти блідий! – сказав Пауль. – Та чи ти це, Георге?

Георг ворухнув сухими губами.

– Це ти? Той самий? – цілком серйозно спитав Редер.

Георг розсміявся.

– Ходімо! Ходім! – сказав Редер. – Я навіть дивуюсь, як я тебе пізнав на сходах.

– Я дуже довго хворів, – сказав Георг спокійно. – Моя рука ще й досі не загоїлася.

– Що, у тебе бракує пальців?

- На щастя, усі пальці цілі.

- Де ж це трапилося? Ти весь час був тут?

- Я працював шофером у Касселі, - відповів Георг.

Він спокійно, кількома словами описав, де й як його поранило, згадавши розповідь одного в'язня.

- От побачиш, як здивується Лізель, - сказав Редер.

Він натиснув на кнопку дзвінка. Пролунав різкий дзенькіт, потім зчинилася ціла буря: загроюкали двері, закричали діти; потім Лізель вигукнула:

- Кого я бачу!

Перед Георговими очима замерехтіли барвисті платтячка, всіяні ластовинням обличчя, злякані оченята, строкаті шпалери - потім стало темно й тихо.

Перше, що Георг знову почув, був Редерів голос, який гнівно кричав:

- Кави! Чуєш, кави, а не помий!

Георг трохи підвівся на дивані. Він насилу отямився від непритомності, під час якої ніщо не загрожувало йому, і знову опинився в кухні Редерів.

- Зі мною досі буває таке, - сказав він. - Це пусте.

Не треба ніякої кави, нехай Лізель не турбується.

Він спустив ноги під кухонний стіл. Перев'язану руку поклав на церату між тарілками. Лізель Редер дуже розповніла, тепер штанці пажу на неї вже не налізли б.

Теплий, трохи сумний погляд її карих очей на мить зупинився на Георговому обличчі. Вона сказала:

- Добре їж, це найрозумніше, що ти зараз можеш зробити. Потім вип'ємо кави.

Вона приготувала вечерю. Редер посадив трьох старших дітей за стіл.

- Зажди, Георге: нарізати тобі шматочками, чи ти можеш вдержати в руках виделку? У нас щодня "недільний" обід з однієї страви. Хочеш гірчиці? А солі? Добре попоїсти, добре випити - це покріплює тіло й душу.

- Який сьогодні день? - спитав Георг.

Редери розсміялися:

- Четвер.

- Ти ж віддала мені свої ковбаски, Лізель, - сказав Георг; він старався при звичаїтися до цього спокійного вечора, як при звичаються до найбільшої небезпеки. Він їв здоровою рукою, Редери теж їли. То Лізель, то Пауль час від часу поглядали на нього, і він відчував, що вони йому дорогі і що він теж лишився для них дорогий.

Раптом Георг почув, що хтось побирається сходами, чимраз вище. Він насторожився.

- Чого ти прислухаєшся? - спитав Пауль. Кроки поволі затихли. На цераті біля пораненої руки Георга біліла кругла пляма, мабуть, від гарячої чашки. Георг узяв шклянку і поставив її, мов печать, на це місце: що буде, те й буде. Пауль, який інакше зрозумів цей жест, відкупорив пляшку пива і налив у шклянки. Вони неквапливо кінчали вечеряти.

- Ти тепер знову живеш у батьків? - спитав Пауль.

- Я там буваю вряди-годи.

- А з жінкою ти зовсім розійшовся?

З якою жінкою?

Редери розсміялися. Георг знизав плечима.

- З Еллі!

Георг знизав плечима:

- Ми зовсім розійшлися.

Георг опанував себе. Глянув довкола. Як багато здивованих оченят! Георг сказав:

- Ви за цей час чимало встигли.

- А хіба ти не знаєш, що німецький народ має збільшитись учетверо? - спитав Пауль, сміючись самими очима. - Ти, певне, не слухаєш, що говорить фюрер.

- Аякже, слухаю, - сказав Георг. - Але ж він не говорив, що все це мусить зробити Паульхен Редер з Бокенгайма.

- Тепер уже не так важко мати дітей, - сказала Лізель Редер.

- А коли ж це було важко?

- Ах, Георге, - вигукнула Лізель, - ти завжди жартуєш.

- Ні, це правда, нас було п'ятеро в матері, а вас?

- Фріц, Ернст, я й Гайнц - четверо.

- І ніхто нами ніколи не цікавився, - сказала Лізель. - А тепер все-таки хоч трохи дбають про нас.

- Лізель одержала офіційне привітання від дирекції, - сказав Пауль, сміючись самими очима.

- Це я одержала, так, я!

- То тебе нагородили, либонь, за твій великий подвиг?

- Облиш жарти, Георге. Ми маємо різні пільги й доплати у 7 пфенігів за годину, нас звільняють від податків і дають отакенну купу чудових пелюшок! Це вже помітно.

- Наче націонал-соціалістська організація народної допомоги дізналася, що старі пелюшки остаточно зіпсовані трьома попередниками нашої найменшої дитини, - зауважив Пауль.

- Ти його не слухай, - сказала Лізель, - побачив би ти, як у нього блищали очі і який він був веселий у серпні, під час туристської поїздки, такий, як тоді, коли ми готувалися до весілля.

- Куди ж ви їздили?

- До Тюрінгії. Ми там оглянули Вартбург, і Мартіна Лютера бачили, і гору Венусберг... Це теж була своєрідна винагорода. Ні, такого ще не було ніколи в світі.

- Ніколи, - одмовив Георг. Він подумав: "Такого підлого обману. Ні, ніколи!" І сказав: - А ти, Паулю? Як твої справи? Ти вдоволений?

- Та ніби нічого, - відповів Пауль. - Двісті десять на місяць - це все-таки на п'ятнадцять марок більше, ніж у двадцять дев'ятому, найкращому по війні рокові, та й то я так заробляв лише два місяці. А тепер це мій постійний заробіток.

- Уже й по людях на вулиці видно, - сказав Георг, - що роботи доволі. - Йому стискало горло, і серце щеміло.

- Чого ти хочеш, це ж робота на війну, - сказав Пауль.

- Хіба це не дивне почуття? - спитав Георг.

- Яке?

- Те, що ти робиш такі речі, від яких люди вмиратимуть?

- Ах, - сказав Пауль, - для одних це погано, іншим на користь іде. Не варто сушити собі цим голови. Молодчина Лізель, оце справжня кава. Нехай Георг частіше заходить до нас.

- Я вже три роки не пив такої смачної кави, - запевнив Георг. - Він погладив Лізель по руці, подумавши при цьому: треба мерщій тікати, але куди?

- Ти завше любив поговорити, Жоржику, - сказав Редер. - А тепер ти ніби став тихіший. Раніше ти б мені докладно пояснив, які гріхи у мене на совісті. - Пауль розсміявся. - Ти пам'ятаєш, Жорже, як ти одного разу прибіг до мене весь червоний. Я тоді саме був без роботи. Але ти все одно причепився, щоб я неодмінно купив у тебе якусь книгу про китайців. Неодмінно я! І саме про китайців! Прощу тебе, не кажи мені нічого про іспанців, - сказав він сердито, хоч Георг мовчав. - Я й слухати про це ще хочу! Якось обійдеться і без Пауля Редера. От бачиш, вони ж так захищались, і все-таки їх розбили. Мої капсулі не вирішують справи. - Георг мовчав. - Ти завжди чіплявся до мене з такими речами, а вони ж зовсім мене не обходять.

- Коли ти робиш капсулі для куль, - озвався Георг, - отже, все-таки обходять.

Тим часом Лізель нагодувала дітей, прибрала зі столу і промовила:

- Скажіть татові: "На добраніч!" Скажіть і Жоржеві: "На добраніч!"

Я піду покладу дітей, - промовила Лізель, - а ви можете балакати без лампи.

Георг вирішив: доведеться зважитися на це. Хіба у мене є вибір? Він сказав, ніби між іншим:

- Послухай, Паулю, можна я сьогодні у вас переночую?

Редер трохи здивовано відповів:

- Звичайно, а що таке?

- Та знаєш, я вдома з усіма пересварився, нехай трохи заспокояться.

- Ми тебе приймемо навіть з жінкою, - сказав Редер.

Георг сперся головою на руки і подивився крізь пальці на Редера. Може, обличчя Пауля і було б інколи серйозне, аби не ці веселі веснянки.

Редер спитав:

- А ти й досі спалахуєш через кожную дрібницю?

І завжди в тебе якісь ідеї! Я ще тоді казав: мене не чіпай, Жорже. Страх як не люблю марних мрій, краще вже думати про картопляну юшку. А ці іспанці такі самі, як і ти. Я хочу сказати... такі, який ти був колись, Жорже.

Тепер ти вже, здається, трохи вгамувався. У твоїй Росії вони теж нічого не добилися. Спершу щось таке здавалося, іноді виникала думка: "А може, хто знає". А тепер...

- Тепер? - перепитав Георг. Він швидко заплющив очі. Проте один-єдиний гострий погляд з-поміж його пальців таки влучив у Пауля. Він здригнувся.

- Тепер, та ти ж сам знаєш.

- Що?

- Яка там колотнеча!

- Що ти маєш на оці?

- Та що я знаю, я не можу запам'ятати всі ті прізвища.

До кухні знову зайшла Лізель:

- Тепер і ти лягай, Паулю. Не гнівися, Жорже, але...

- Жорж хоче сьогодні у нас переночувати, Лізель.

Він посварився вдома.

- Який же бо ти запальний! - сказала Лізель. - За віщо ж?

- Це довга історія, - сказав Георг. - Я тобі розповім завтра.

- Добре, на сьогодні вже досить, а то Пауль не виспить і завтра ледве ноги переставлятиме.

- Певна річ, - сказав Георг, - мабуть, йому на роботі не легко.

- Краще трохи більше попрацювати і заробити кілька зайвих марок, - сказав Пауль.

- Краще понаднормова робота, ніж протиповітряне навчання.

- А потім передчасна смерть? - сказав Георг.

- Нам цього все одно не уникнути, коли буде нова війна. І не так нам уже й весело живеться, Жорже, щоб чіплятися за якийсь там зайвий рік. Іду, Лізель. - Він озирнувся навколо і сказав: - Тільки чим же тебе вкрити, Жорже?

- Дай мені моє пальто, Паулю!

- Яке у тебе дивне пальто, Жорже. Поклади собі подушку на ноги, не забрудни тільки жінчиних троянд. - Раптом він спитав: - Скажи мені по секрету, за що ж ви зрву посварилися? За дівчину?

- Ах, - сказав Георг, - за... за малого, за Гайні. Ти ж знаєш, як він любив мене!

- А, то, виходить, за Гайні... Я його недавно стрів, вашого Гайні. Йому вже, либонь, шістнадцять-сімнадцять років? Ви, Гайслери, всі вродливі хлопці, але цей особливо гарний. Кажуть, есесівці хочуть заманити його до себе.

- Кого? Гайні?

- Ну, ти це знаєш краще за мене, - сказав Редер і знову сів до кухонного стола.

Тепер, коли він знову дивився Георгові в обличчя, в нього майнула та сама безглузда думка, що й на сходах: чи це справді Георг? Обличчя Георга знову дуже змінилося. Редер навіть не міг би сказати, в чому полягала та зміна, бо обличчя було дуже спокійне. Воно змінилося так само, як і годинник, що йде-йде і раптом зупиняється.

- Раніше у вас бували скандали тому, що Гайні був на твоєму боці, а тепер...

- А це правда про Гайні? - спитав Георг.

- Як ти можеш не знати цього? - сказав Редер. - Хіба ти не з дому прийшов?

Раптом серце в маленького Редера шалено забилося.

Він спалахнув:

- Цього ще тільки бракувало! Ти мене обдурюєш! Три роки тебе не було, а потім приходиш і обдурюєш мене.

Такий ти був завжди, такий ти й тепер. Обдурюєш свого Пауля! І тобі не соромно! Що ти накоїв? Щось ти вже накоїв, не думай, що я такий дурень! Ти зовсім не з до му прийшов! Де ж ти був увесь цей час? Мабуть, ускочив по саму шию? Утік? Що з тобою сталося?

- Чи не міг би ти позичити мені кілька марок? - сказав Георг. - Я мушу зараз же йти геть. Зроби так, щоб Лізель нічого не помітила.

- Що з тобою сталося?

- У вас немає радіо?

- Ні, - сказав Пауль. - У Лізель такий голос, і цей вічний гармидер...

- Про мене об'являли по радіо, - сказав Георг. - Я втік...

Георг дивився просто у вічі Редерові. Редер раптом зблід, так зблід, що веснянки на його обличчі, здавалося, запалали.

- Звідки... ти втік, Жорже?

- Я втік з Вестгофена, я... я...

- Ти? З Вестгофена? Ти там сидів весь час? І як у тебе стало духу! Та вони ж тебе вб'ють, коли піймають!

- Звичайно, - сказав Георг.

- І ти хочеш піти від нас невідомо куди? Ти збожеволів!

Георг усе ще дивився Редерові в обличчя, яке здавалось йому небом, усіяним зірками. Він спокійно сказав:

- Любий, любий Паулю, я не можу... ти і вся твоя родина... Ви так тихо-мирно жили... а тепер я... чи ти розумієш взагалі, що ти говориш? А що, як вони зараз піднімуться сюди? Можливо, вони ішли по моїх слідах...

- Тоді вже однаково пізно, - сказав Редер. - Якщо вони прийдуть, скажу, що я нічого не знав. Останніх слів ми просто не сказали один одному. Розумієш, ми зовсім і не говорили цього. Старий знайомий завжди може завітати, коли йому заманеться. Як я можу знати, де ти вештався весь цей час?

- Коли ми бачилися востаннє? - спитай Георг.

- Востаннє ти був у мене в грудні тридцять другого, на другий день різдва, ти ще тоді з'їв усе наше печиво з корицею.

- Вони будуть тебе допитувати... без кінця допитувати, - сказав Георг. - Ти не знаєш, які вони знають способи. - В його очах зажеврили колючі іскорки, яких так боявся колись Франц.

- Не такий страшний чорт, як його малюють. Чому це їм спаде на думку шукати тебе саме в нашій квартирі?

Вони не бачили, як ти зайшов сюди, інакше вони вже були б тут. Подумай тепер краще, що робити далі? Як ти вийдеш звідси? Не сердься, Жорже, але, по-моєму, тобі краще якнайшвидше піти звідси.

- Я мушу покинути це місто, - сказав Георг. - Покинути цю країну! Я мушу знайти своїх друзів!

Пауль розсміявся:

- Твоїх друзів? Знайди спершу ті нори, куди вони сховались...

- Згодом, - сказав Георг, - коли буде час, я розкажу тобі, що це за нори. Там у нас, у Вестгофені, теж є кілька десятків товаришів, про яких уже давно забули. Я багато чого розкажу тобі, якщо ми до того часу самі не позалазимо в такі нори.

- Ех, Жорже, - сказав Пауль. - Просто я згадав про одного хлопця... про Карла Гана з Ешерсгайма, який тоді...

- Облиш! - сказав Георг. Він теж згадав про одну людину. Невже Валлау вже мертвий? Невже він нерухомий в цьому світі, який так шалено мчить уперед? Він знову почув голос Валлау, який гукнув до нього: "Жорже!" - одне-єдине слово, що долинуло здалека, перемагаючи простір і час.

- Жорже! - промовив маленький Редер. Георг затремтів. Пауль злякано подивився на нього. На якусь мить Георгове обличчя знову стало чужим. Тому-то він і спитав чужим голосом:

- Чого тобі, Паулю?

- Я міг би завтра вранці піти до твоїх друзів, - сказав Пауль, - і провести тебе до них.

Георг відповів:

- Дай мені зібрати до купи думки, згадати, хто живе тут у місті. Адже минуло понад два роки.

- Ти б не потрапив у цей вир, - сказав Пауль, - якби не зв'язався з отим Францом. Пригадуєш? То він тебе і втягнув у цю справу... На збори ми тоді всі ходили, в демонстраціях усі брали участь. І наші серця кипіли люттю.

І надії і в нас були. Але твій Франц... то він у всьому винен.

- То не Франц, - сказав Георг. - Це те, що сильніше над усе на світі.

- Що ти хочеш сказати цим "сильніше над усе на світі"? - спитав Пауль, відкидаючи валик кухонного дивана, щоб Георгові зручніше було спати.

VI

Небожі Еллі того вечора не відходили од вікна, щоб побачити, коли привезуть яблука. Це були діти того самого зятя-есесівця, яким старий Меттенгаймер вихвалявся на допиті. Еллі знала, що Франц приїде з яблуками лише тоді, коли розійдеться вся родина: зять - у свій загін, діти - в клуби, а сестра - в цьому Еллі не була цілком певна - на жіночий вечір.

Сестра на кілька років старша за Еллі; в неї пишний бюст і різкіші, ніж в Еллі, риси обличчя, в них світиться не туга, а навпаки - життєрадісність. Її чоловік, Отто Райнерс, удень - банківський чиновник, ввечері - есесівець, а вночі, коли буває вдома, - і те і друге.

У темному передпокої Еллі не помітила, що на обличчі пані Райнерс, дуже схожому на її обличчя, був вираз збентеженості й безпорадності.

Коли діти кинулися до Еллі, яку вони всі любили, пані Райнерс тільки рукою махнула, наче не встигла уберегти дітей від небезпеки. Вона пробурмотіла:

- Ах, ти вже прийшла?

Еллі сказала по телефону, що купила яблука. Але Райнерс наказав жінці відправити яблука назад, або нехай сама платить за них. А головне, хай Еллі і носа до них не потикає. Жінка спитала його, чи він, бува, не здурів.

Тоді Райнерс узяв її за руку і пояснив, чому їй не лишається нічого іншого, як вибирати між Еллі та своєю родиною.

Старша дочка Меттенгаймера знайшла собі найкращого чоловіка. Пані Райнерс завжди була й лишилася розсудлива. Те, що Райнерс, член організації "Сталевий шолом", обернувся на затятого прибічника Гітлера, антисеміта й антицерковника, вона сприйняла спокійно, немов це були якісь дивацтва чоловіка, з якими доводиться миритися.

Вона ходила на жіночі вечори і навчання з протиповітряної оборони, хоч їй там було нудно. Вона вважала, що це її подружній обов'язок і що родинне життя легко можна регулювати, якщо поводитися розумно й обережно.

Вона тільки тихенько посміхалася, коли Райнерс дивився крізь пальці на те, що діти причащалися і ходили до церкви у великі свята. Це, правда, було трохи небезпечно, але разом з тим це було ніби застрахування на майбутнє.

Коли пані Райнерс побачила Еллі серед дітей - вони стягли з неї капелюшок, мацали її сережки і мало не викрутили їй руки, - вона лише тепер зрозуміла, як важко їй виконати чоловіків наказ - вибирати між Еллі й дітьми. "Яке безглуздя! Чому я взагалі маю вибирати? Хіба можливий такий вибір?" Раптом вона гримнула на дітей, щоб вони дали Еллі спокій і йшли геть.

Коли діти пішли, сестра спитала Еллі, скільки коштують яблука, потім полічила гроші і поклала їх на стіл.

Коли Еллі почала відмовлятися, вона сунула їй гроші в руку і, тримаючи її руку в своїх, почала обережно умовляти сестру.

- Ти ж розумієш, - сказала вона під кінець, - ми ж можемо бачитись у батьків. Сьогодні про нього знову передавали по радіо. Ах, люба Еллі, чому ти тоді не одружилася з моїм дівером! Він був закоханий у тебе по самісінькі вуха. Ти, певна річ, ні в чому не винна. Але ти знаєш Райнерса. І ти навіть не уявляєш, що тебе ще чекає в майбутньому!

Іншим разом у Еллі просто зупинилося б серце від таких слів, а зараз вона подумала: "Аби тільки вона не вигнала мене, поки Франц не прийде з яблуками". Вона сказала спокійно:

- А що ж чекає мене в майбутньому?

- Райнерс каже, що тебе можуть ще раз арештувати, ти вже подумала про це?

- Так, - відповіла Еллі.

- І ти така спокійна, ходиш собі сумирно по місту, купуєш на зиму яблука?

- А ти думаєш, що мене не арештують, коли я не купуватиму яблука? "Еллі завжди

якась напівсонна, - думала сестра, - опустить очі і ховає свої думки, а вії - мов ті завіси".

- Тобі зовсім не треба чекати тут, поки привезуть яблука.

Еллі відповіла швидко й рішуче:

- Ні, я замовила яблука і не хочу, щоб нас обдурили.

Не дозволяй своєму Райнерсу забивати тобі памороки. За кілька хвилин я не зачумлю вашого дому. Та я вже все одно його занастила.

- Знаєш що, - сказала сестра після короткого роздуму, - ось тобі ключ від мансарди, йди нагору, обмети полиці, постав банки з варенням на шафу. Потім покладеш ключа під килимок.

Пані Райнерс повеселішала, бо знайшла-таки спосіб випроводити Еллі з квартири, не проганяючи її. Вона пригорнула сестру до себе і хотіла поцілувати - звичайно вона цілувала її тільки в день її іменин. Еллі відвернула обличчя, і губи сестри сковзнули по її волоссю.

Коли двері за Еллі зачинилися, сестра підійшла до вікна. На цій тихій вулиці вони живуть вже п'ятнадцятий рік. Але навіть розважливій пані Райнерс ці звичайні, такі знайомі будинки здавалися сьогодні якимись іншими, наче вона дивилася на них з вікна швидкого поїзда. В її холодному серці виник сумнів, хоч і він набув форми повсякденних господарських розрахунків: усе це не варте й щербатої копійки...

Тим часом Еллі відчинила вікно мансарди, щоб освіжити задушливе повітря. На етикетках, наліплених на банки з варенням, сестра чітким почерком написала сорти фруктів, число і рік виготовлення. Бідна сестра! Еллі чомусь жаліла старшу сестру, хоч тій поки що посміхалася доля. Еллі сіла на скриню й почала чекати, поклавши руки на коліна, опустивши вії, похиливши голову - так вона сиділа вчора на тюремному тапчані й так завтра чекатиме хтосьна-де.

Франц важко побрався сходами, тягнучи великі кошики. "Все-таки це друг", - сказала собі Еллі, в її житті є й щось хороше. Вони квапливо виймали яблука з кошиків, і їхні руки торкалися одні одних. Еллі скося глянула на Франца. Він мовчав і прислухався. Адже їх переслідувачі могли під якимось приводом піднятися й сюди.

Герман, напевно, буде не дуже задоволений, коли почув про цю зустріч, навіть коли все буде гаразд. Франц спитав:

- Ти щось намислила? Як ти гадаєш, він у місті?

- Так, - відповіла Еллі, - мені здається, що він тут.

- Чому ти так думаєш? Адже табір досить далеко від міста. І тут його багато хто знає.

- Так, але ж він теж знає багатьох. Може, тут є якась дівчина, у якої він думає найти прихисток. - Її обличчя трохи спохмурніло. - Три роки тому, незадовго до його арешту, я якось бачила його здалека в Нідерраді. Він мене не бачив. Він ішов з дівчиною не просто під руку, а рука в руці, отака дівчина, можливо...

- Можливо, але чому ти така певна?

- Так, певна; я певна, що в нього тут хтось є. Кохана або друг. Та й гестапо так

думає, бо вони досі стежать за мною, але найголовніше...

- Що найголовніше?

- Я це відчуваю, - сказала Еллі. - Відчуваю: ось тут... і тут.

Франц похитав головою.

- Люба Еллі, на це навіть гестапо не звернуло б уваги.

Вони сіли на скриню. Лише тепер Франц подивився на Еллі. Він жадібно окинув її поглядом від голови до ніг.

Він урвав цю мить від того короткого часу, що належав їм, від" того страшенно короткого часу, який їм виділено для життя. Еллі опустила очі. І хоч вона давно забула Франца, хоч їй зараз здавалося, ніби вона йде по канату, натягнутому над безоднею, хоч те, що їх звело тут разом, було питання життя й смерті, - її серце прискорено забилося в чеканні слів кохання.

Франц узяв її руку і сказав:

- Люба Еллі, найприємніше для мене було б запакувати тебе зараз в один з цих кошиків, знести по сходах, поставити на візок і повезти звідси. Тільки господь знає, яке б це було для мене щастя, але так не можна. Повір мені, Еллі, всі ці роки я хотів тебе знову побачити, але поки що нам більше не можна зустрічатися.

Еллі подумала: "Стільки людей говорять мені, як вони мене люблять, але їм більше не можна зі мною зустрічатись".

- Ти замислювалася над тим, - спитав Франц, - що вони тебе знову можуть арештувати? Вони частенько роблять так з дружинами втікачів.

- Так, - відповіла Еллі.

- Ти боїшся?

- Ні, хіба це допоможе? - сказала Еллі. "Чому ж вона не боїться?" - подумав Франц. У ньому ворухнулась підозра, що їй все ще приємно хоч би чимось бути зв'язаною з Георгом. Він раптом спитав:

- А хто був той чоловік, якого вони тоді в тебе арештували?

- Ах, один мій знайомий, - відповіла Еллі.

На її сором, вона вже майже забула Генріха. Вона сподівалася, що він уже повернувся до своїх батьків. Вона була певна, що Генріх після такої сумної пригоди вже ніколи не повернеться до неї. Не така він людина.

Усе ще тримаючись за руки, вони дивилися перед себе.

Туга стискала їм горло.

Потім Франц сказав зовсім іншим, сухим тоном:

- Ну, Еллі, ти згадала, хто з колишніх знайомих Георга тут, у місті, і міг би прийняти його?

Вона назвала кілька прізвищ, декого з цих людей Франц колись знав. Георг ніколи не піде до них, якщо він не збожеволів. Потім вона назвала ще два-три незнайомих прізвища - Франц насторожився: далі йшов шкільний Георгів товариш, маленький Редер, про якого Франц уже й сам думав, і, нарешті, старий учитель, але він уже давно вийшов на пенсію і виїхав з міста. "Є дві можливості, - міркував Франц. - Або Георг

втратив розум і вже зовсім не може думати, тоді всі наші міркування марні і всі розрахунки ні до чого; або він іще здатний думати, і тоді він повинен міркувати так само, як я. До того ж Герман, певне, знає, з ким він зустрічався перед самим арештом. Але я не можу їхати від Еллі до Германа. Знову доведеться прогаяти дорогоцінні години". Він забув про жінку, що сиділа поряд, схопився з місця, і її рука, що лежала на його коліні, сковзнула вниз. Він швидко склав до купи дорожні кошики, в яких мріяв понести Еллі. Еллі заплатила за яблука, він дав їй здачу. Потім сказав:

- Якщо нас спитають, ми скажемо, що ти дала мені п'ятдесят пфенігів на чай.

Він був готовий до того, що його затримують, коли він вийде з будинку.

А коли тривога минула, коли Франц вийшов з дому і його гуркітливий візок поїхав з цієї вулиці, лише тоді йому спало на думку, що він навіть не попрощався з Еллі і не поговорив з нею, як їм знову побачитись.

Удома він віддав гроші Марнетам, не забувши і про чайові.

- Це вже тобі, - сказала пані Марнет, яка вирішила бути великодушною.

Коли Франц поїв і пішов до своєї комірчини, Августа мовила:

- Він сьогодні спіймав облизня, це ясно.

А її чоловік додав:

- От побачиш, він ще повернеться до Софі.

Коли Бунзен кудись входив, у людей з'являлося бажання попросити у нього пробачення, що кімната надто тісна, а стеля надто низька. А його вродливе обличчя набирало поблажливого виразу, наче він хотів сказати, що зайшов ненадовго.

- Я побачив у вас світло, - сказав він. - Ну й день нам випав сьогодні.

- Сідайте, - сказав Оверкамп. Він зовсім не зрадив гостей.

Фішер встав із стільця, на якому сидів під час допитів, і пересів на ослінчик біля стіни. Обидва комісари були страшенно втомлені. Бунзен сказав:

- Знаєте, у мене в кімнаті є горілка. - Він схопився з місця, рвонув двері й гукнув у темряву: - Гей! Гей!

Почулося цокання підборів. Здавалося, за дверима весь світ поринув у темряву, і туман, немов пара, хвилями котився через поріг. Бунзен сказав:

- Я зрадив, побачивши, що у вас іще світиться. Одверто кажучи, я цього більше не можу витримати.

Оверкамп подумав: "Боже мій, цього тільки бракувало! На докори сумління піде щонайменше півтори години".

Він сказав:

- Любий друже, цей світ - такий він уже є - дав нам порівняно мало можливостей вибору: або ми тримаємо людей певного гатунку за колючим дротом, пильнуємо їх і стараємося краще, ніж досі, щоб вони залишалися там, або ми сидимо там і вони пильнують нас. А що перше значно розумніше, то доводиться, щоб зберегти його, придержуватися різних, іноді досить неприємних, правил.

- Ви немов читаете в моєму серці, - відповів Бунзен. - Я просто не можу більше терпіти дурного базікання нашого старого Фаренберга.

- Дорогий Бунзене, - сказав Оверкамп, - це вже ваш клопіт.

- Тепер, коли привезли цього Фюльграбе, він твердо переконаний, що привезуть усіх. Як гадаєте, Оверкампе?

- Я - комісар Оверкамп, я не пророк Аввакум. Я не належу ні до великих, ні до малих пророків, я тут виконую важку роботу.

Він подумав: "Цей хлопець пишається тим, що в понеділок самостійно віддав кілька звичайнісіньких розпоряджень, що впливають з службової інструкції".

Принесли піднос з горілкою й чарками. Бунзен налив, вихилив одну, потім другу і ще третю. Оверкамп стежив за ним професійним поглядом. На цього чоловіка горілка справляла своєрідний вплив. Він, мабуть, ніколи не п'янів по-справжньому, але вже після третьої чарки його мова і вся поведінка трохи мінялися. Навіть шкіра на його обличчі ставала якась в'яла...

- До того ж мені якось не віриться, - сказав Бунзен, - щоб оті четверо щось почували біля своїх хрестів, а п'ятий, Беллоні, - той уже напевне нічого не відчуває, бо там висять тільки його кашкет і старий фрак. Інші в'язні, коли їх шикують на "танцювальному майданчику" і примушують дивитися, - ті, звичайно, відчувають. А ці четверо - вони ж знають, що їх чекає. А коли людина знає, то їй стає байдуже до всього і вона зовсім нічого не відчуває. До того ж їм тільки незручно стояти, їх навіть не коле, тільки Фюльграбе хникав, що він не того чекав. Ви його сьогодні вночі знову візьмете на допит? Дозвольте мені бути присутнім!

- Ні, мій дорогий.

- Чому ні?

- Служба... Не дозволено, мій друже.

- То ви тільки так кажете, - промовив Бунзен; очі йому заблищали. - Дайте мені Фюльграбе хоч на п'ять хвилин - і я вам скажу точно, чи випадково він зустрівся з Гайслером, чи ні.

- Можливо, він вам скаже, ніби умовився стрітися з Гайслером, коли ви йому дасте ногою в живіт. Але я вам і після цього скажу, що вони зустрілися випадково.

А чому? Бо Фюльграбе варто тільки потрусити - і показання посиплються з нього, мов сливи з дерева: я добре знаю Фюльграбе і добре знаю Гайслера; Гайслер ніколи не буде домовлятися з Фюльграбе про зустріч у місті серед білого дня.

- Якщо він залишився на лаві, як розповідає Фюльграбе, то він, напевно, когось чекав. Чи роздали його фотографії всім двірникам і квартальним уповноваженим?

- Дорогий Бунзене, - сказав Оверкамп, - будьте вдячні хоч за те, що інші люди беруть на себе таку силу турбот.

- Ваше здоров'я!

Вони цокнулись.

- А чи не можете ви трошки прочистити мозок Валлау? Там напевно знайдеться прізвище того, на кого чекав його дружок Гайслер. Ви ж можете влаштувати Фюльграбе і Валлау очну ставку.

- Дорогий Бунзене, ваша ідея - мов Марія Стюарт, вона прекрасна, але безталанца.

Якщо ви так цікавитесь цим, то знайте, що ми детально допитали Валлау, ось протокол допиту!

Він вийняв чистий аркуш паперу з шухляди. Бунзеп вирячив на нього очі, потім посміхнувся. Його зуби були трохи замалі для такого широкого обличчя. Мишачі зубки.

- Дайте-но мені вашого Валлау до завтра, до ранку.

- Ви можете взяти р собою цей клаптик паперу, - сказав Оверкамп, - хай він плює на нього кров'ю. - Він сам налив Бунзену. Бунзен, як усі люди підхмелені, дивився тільки на Оверкампа, що сидів перед ним. Фішера він зовсім не помічав. Фішер, сидячи на ослінчику, обережно тримав повну чарку в руці, щоб не закапати собі штани, він ніколи не пив. Оверкамп зробив йому знак бровами. Фішер підвівся, обережно обійшов Бунзена, наблизився до столу і зняв телефонну трубку.

- Ах, пробачте, - сказав Оверкамп. - Служба є служба.

- Диви-но, а ще схожий на архангела в панцері, чистісінький тобі святий Михаїл, - сказав Фішер, як тільки Бунзен вийшов. Оверкамп підняв маленький канчук, що лежав біля стільця, швидко оглянув його, тримаючи двома пальцями, як звук оглядати сотні таких предметів, обережно, щоб не стерти відбитків пальців, і сказав:

- Ваш святий Михаїл залишив тут свій меч. - Він гукнув вартовому за дверима: - Прибрати тут! Ми кінчаємо! Залишатися на посту!

Герман уже втретє запитував цього вечора Ельзу: невже Франц нічого не переказував. А Ельза втретє розповідала, що Франц позавчора питався про нього і відтоді більше не приходив. "Дивно, - думав Герман, - спершу Франц наче збожеволів від цієї втечі, ні про що інше не говорив, а тепер раптом зник. Хоч би він нічого не зробив на свій ризик. Чи, може, з ним трапилось якесь лихо".

Ельза щось тихенько наспівувала низьким, трохи хрипливатим голосом: здавалося, то бджілка дзижчить пісеньку про шипшину. Цей спів вечорами заспокоював Германа, і він менше докоряв собі за те, що одружився з цією дівчинкою, яка нічого не знала ні про нього, ні про що інше. А сьогодні ввечері Герман навіть сказав собі, що без цієї дівчинки йому було б важко витримати таке життя - самотнє і тривожне. Герман уже знав про арешт Валлау. Він намагався не думати про скривавлене тіло на підлозі, яке б'ють, топчуть ногами і ламають, бо в ньому живе щось незламне. Герман намагався не думати і про себе самого, про своє тіло, яке можна покалічити і в якому, сподівався він, теж живе щось незламне. Він думав зараз про втікачів, які ще були на волі. Насамперед про цього Георга Гайслера - він тутешній і, можливо, шукатиме тут притулку. Те, що розповів йому про Георга Франц, на гадку Германа, перепліталось з якимись потаємними почуттями. На підставі всього, що він чув про Гайслера - сам він його ніколи не бачив, - Герман уже склав собі про нього уявлення: людина, що не шкодує себе і ладна віддати все, щоб домогтися свого. "А те, чого йому бракувало, міг виховати в ньому його товариш по ув'язненню Валлау", - розмірковував Герман. Валлау він знав, правда, дуже мало, але одразу видно, яка це людина. "Треба приготувати гроші й документи", - помислив Герман. Він насилу одкинувся думок про людину, за якою женуться і яка може несподівано об'явитися тут.

Він розважував, чи не слід йому завтра ж піти туди, де все це приготовлено, на всякий випадок. "Оце і все, що я можу зробити, і я це зроблю", – сказав він собі і заспокоївся. У кухні бджілка наспівувала "Водяний млин". "Без Ельзи, – подумав Герман, – я, мабуть, хвилювався б ще більше. Усе, що робиться, – робиться на краще".

Франц кинувся на своє ліжко. Він так втомився, що заснув одягнений. І от він знову в мансарді разом з Еллі, він прийшов попрощатися. Раптом Еллі загубила сережку: сережка впала в яблука. Вони почали шукати її. Він злякався: час минав, а сережку треба знайти; але яблук було дуже багато, усе більше й більше. "Ось вона", – крикнула Еллі, але сережка майнула мов сонечко, і вони знову шукають, перебираючи яблука. Вони вже не вдвох, їм допомагають шукати і пані Марнет, і Августа, і її діти, і старий вчитель, що вийшов на пенсію, і маленький веснянкуватий Редер. Чабан Ернст із своїм червоним шарфом та собачкою Неллі теж перебирає яблука, і Антон Грайнер, і його кузен-есесівець; навіть Герман шукає сережку, а також секретар районної організації, який був тут 1929 року. Що з ним, власне, сталося? Шукають Софі Мангольд і Оклецьок; товста касирка, з якою Франц бачив Георга, коли той покинув Еллі, сопучи, риється в яблуках. Тут Франців мозок пронизує думка: "Може, Георг у неї – вона, хоч і товста, але дуже порядна". І ось яблука зникають, він уже сидить на велосипеді і їде вниз, до Гехста. Як він і гадав, касирка стоїть у кіоску із зельтерською водою, на ній сережки Еллі, але про Георга годі й питати. І Франц уже знову мчить на велосипеді, а страх дедалі зростає, тепер уже не він шукає, а його шукають. Нарешті йому спадає на думку, що Георг, звичайно, вдома. Де ж йому ще бути? Він, певно, сидить в їхній спільній кімнаті. Як не хочеться знову йти туди, побиратися сходами! Але Франц перемагає себе, він підіймається сходами і входить. Георг сидить верхи на стільці, затуливши руками обличчя. Франц починає складати свої речі – після того, що сталося, їхнє спільне життя кінчилося, лишилися тільки гіркі спогади. Георг стежить за ним, кожний рух завдає йому болю. Нарешті він обертається. Георг опускає руки і відкриває обличчя. Воно спотворене до невпізнанності. Кров тече з ніздрів, з рота і навіть з очей. Франц хоче крикнути і не може, але Георг спокійно говорить: "Через мене, Франце, тобі не слід перебиратися".

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

I

Закон, за яким почуття людей спалахують і холонуть, не поширювався на цю п'ятдесятичотирьохлітню жінку, що сиділа біля вікна будинку на Шімельгесхен, поклавши хворі ноги на другий стілець. Жінка ця була Георгова мати.

По смерті чоловіка пані Гайслер жила з другим сином і його родиною. Вона ще потовстішала. В її глибоко запалих карих очах завше був вираз страху й докору, мовби в людини, що потопає. Сини звикли до цього виразу так само, як і до коротких зітхань, що вихоплювалися з її напіввідкритого рота, наче то була пара від її думок; і тепер їм здавалося, що мати не дуже розуміє, що вони їм кажуть, принаймні не розуміє справжнього смислу їхніх слів.

– Якщо він прийде, то не побереться сходами, – сказав другий син. – Він пройде

дворами і залізе через балкон, як колись. Він же не знає, що спиш ти тепер не в своїй старій кімнаті. Найкраще тобі лишитися тут. Лягай спочивати.

Жінка напружила плечі й поворушила ногами, але вона була надто важка і не могла підвестися сама. Менший син швидко промовив:

- Ти ляжеш, вип'єш валеріанових капель, замкнеш двері, добре, мамо?
- Це найкраще, що ти можеш зробити, - сказав другий.

То був кремезний чоловік, що здавався старший на свої роки. Його велика голова була обстрижена, а недавно йому паяльником припалило брови й вії, і його обличчя здавалося від цього якесь тупе. Колись він був вродливий хлопчина, як усі Гайслери. Зараз це був типовий штурмовик, він огрубів і погладшав. А менший, Гайні, був саме такий, яким його описав Редер. Його зріст, форма голови, волосся, зуби - все було таке, наче батьки створили його точно за расистською теорією. Старший, вимушено посміхаючись, зробив рух, ніби хотів перенести матір разом з її двома стільцями до ліжка. Та він раптом зупинився, зустрівши погляд матері, погляд, який, очевидно, коштував їй страшенного напруження сил. Син зняв руку з стільця й опустив голову. Гайні промовив:

- Ти мене зрозуміла? Що ти кажеш, мамо?

Вона нічого не сказала, тільки знову глянула на меншого сина, потім на старшого, потім знову на меншого.

Яка ж міцна броня в цього хлопця, коли він міг витримати такий погляд! Старший підійшов до вікна. Він подивився на темну вулицю. Менший не силкувався витримати матиного погляду, він його просто не завважив.

- Лягай же, нарешті, - сказав він. - Постав чашку біля ліжка. Чи прийде він, чи не прийде, - нехай це тебе не турбує. Годі тобі думати про нього, адже нас у тебе ще троє.

Старший прислухався, дивлячись на вулицю. Він був здивований: он як заговорив цей Гайні. Колись він був Георгів улюбленець, а тепер сам допомагає ловити його, наче в цьому немає нічого особливого. Хоче довести хлопчиськам з своєї вулиці, та й дорослим, що йому наплювати на Георга, хоч колись він і чіплявся за нього, мов реп'ях. Малого вони ще більше покалічили, ніж його, а сам він теж змінився. Він став штурмовиком півтора року тому, бо не міг без жаху згадувати про п'ять років безробіття. Так, цей жах був однією з небагатьох реакцій його тупого мозку. Він був найменш розвинений, найтупіший з усіх хлопців Гайслерів. "Завтра ти втратиш роботу, - сказали йому, - якщо не вступиш сьогодні". У його дурній голові жила примарна думка, що все це ненадовго. Це ще не кінець. Усе це просто якийсь привид, що колись розвіється. Але як? Чому? Коли? Цього він і сам не знав. І, слухаючи, як Гайні зухвало і холодно говорить з матір'ю, той самий Гайні, якого Георг тягав на своїх плечах на всі демонстрації і який тепер мріяв про фюрерські школи, есесівські загони і моторизовані частини, - слухаючи усе це, старший брат відчув, що йому аж з душі верне. Він відійшов од вікна і подивився на Гайні.

Той сказав:

- Я піду до Брайтбахів, а ти лягай спати, мамо. Ти все зрозуміла?

І мати, на їхній подив, відповіла:

- Так.

Стара нарешті додумала свою думу до кінця. Вона цілком спокійно сказала:

- Подай мені валеріанові каплі. "Вип'ю, - думала жінка, - щоб серце не билося так сильно, і ляжу, хай вони йдуть. Потім сяду біля дверей і коли почую, що Георг іде дворами, я закричу: "Гестапо!"

От уже протягом трьох днів їй утовкмачували, особливо дружина її другого сина і Гайні, що в неї велика родина і без Георга - три сини та шість онуків - і що вона може всіх занапастити. Мати мовчала.

Колись Георг був лише один з її чотирьох синів. Він їй завдавав багато прикростей. На нього завжди скаржилися вчителі й сусіди. Він вічно сварився з батьком, з двома старшими братами. З другим братом, бо тому було байдуже до всього, що хвилювало Георга, а з найстаршим тому, що його хвилювало те саме, що й Георга, але він був про це зовсім іншої думки.

Старший брат тепер жив із сім'єю на другому краю міста. З газет і радіо він знав про братову втечу. Відтоді, як Георга посадили, не минало й дня, щоб старший не думав про нього. А тепер він майже тільки про Георга і думав. Аби брат тільки знав, чим допомогти Георгові, то не пожалів би ні себе самого, ні своєї родини. Його часто запитували на заводі:

- Цей Гайслер твій родич?

І завжди він відповідав тоном, від якого всі замовкали:

- Він мій брат!

Мати колись найбільше любила старшого сина, а з часом - наймолодшого. Вона також дуже любила другого, який був, може, найвідданіший їй і незграбно, по-своєму завжди намагався їй догодити.

Тепер усе це змінилося. Бо всупереч тому, як це звичайно буває на світі, що довше не було Георга, що менше про нього говорили й запитували, то виразніше вона бачила перед собою його обличчя, то виразніші ставали спогади. Вона не цікавилася планами й сподіваннями трьох синів, що жили коло неї. Вона дедалі більше думала про плани й надії далекого сина, можливо, втраченого назавжди. Вона сиділа вночі на ліжку й перебирала в пам'яті давно забуті подробиці: Георгове народження, маленькі прикrostі його дитячих років, тяжку хворобу, коли вона мало не втратила його, воєнні роки, коли вона працювала на заводі і заледве перебивалася з синами; день, коли на Георга поскаржилися, ніби він украв овочі в полі; вона згадувала і маленькі радощі, скупі нагороди - вчитель похвалив його, майстер назвав його тямущим, він переміг в якомусь спортивному змаганні. З гордістю й досадою згадувала вона його першу кохану і всіх інших любок згодом. Вона згадала Еллі, що лишилася для неї зовсім чужою, - навіть дитину не принесла показати.

А потім - нагальний переверот у його житті! Не можна сказати, щоб він приніс щось чуже в родину! Але те, що у батька й братів було лише епізодом - якесь мимохідь кинуте слово, іноді страйк, іноді листівка, - стало для нього найголовнішим, суттю його

існування.

І наче хтось хотів довести їй – у тебе тільки троє синів, цьому четвертому краще було б і не народжуватися, йому взагалі не треба жити на світі, – вона знаходила тисячу заперечень. Гайні весь час пояснював їй, що вулицю оточено, за квартирою стежать, гестапо пильнує. Їй треба подумати про своїх інших трьох синів.

Але вона, зреклася цих трьох синів. Нехай вони самі про себе дбають. Лише Георга вона не зреклася. Другий син помітив, що мати невпинно ворухить губами. А вона думала: "Боже милосердний, ти повинен допомогти йому.

Якщо ти є, допоможи йому. А якщо тебе немає..." І вона відверталася від ненадійного захисника. Мати звертала свою молитву до всіх, до всього життя в цілому, наскільки вона його знала, і до тих прихованих, таємничих зон життя, де їй нічого не було відомо, але де, мабуть, все-таки були люди, що могли допомогти її синові. Можливо, там чи тут є хоч одна людина, до якої дійде її молитва.

Другий син знову підійшов до її стільця. Він сказав:

– Я не хотів говорити тобі при Гайні, на нього не можна звіритись... Я говорив з бляхарем Цвайлайном.

Мати радісно глянула на нього. Вона швидко й легко спустила ноги на підлогу.

– Цвайлайн живе на розі, з його вікон видно дві вулиці, Георг, напевно, прийде з боку Майну, якщо він прийде. Я, звичайно, не говорив багато з Цвайлайном, я тільки так, підморгнув йому.

Він показав матері жестами, як говорив з Цвайлайном.

– Він теж підморгнув мені. Цвайлайн не ляже спати, він виглядатиме Георга, щоб той не поткнувся на нашу вулицю.

Очі старої засяяли. Її пухке, мов сире тісто, обличчя враз помолоділо, наче в неї вдихнули нове життя. Вона схопилася за руку сина, щоб підвестися. Потім сказала:

– А коли він все-таки прийде з боку міста?

Син знизав плечима. Жінка говорила далі, ніби думала вголос: А що, коли він заскочить до Лорхен: вона ж заодно з Альфредом, вони неодмінно викажуть його.

Син сказав:

– Не знаю, може, й не викажуть. Але він прийде з боку Майну. Цвайлайн виглядатиме.

Жінка сказала:

– Він пропав, якщо прийде сюди.

Син їй:

– Навіть і тоді він іще не пропав.

II

Займався новий день, але світло його поглинав туман, що повивав села. Лампа ще горіла у кухні одного з будинків край Лібаха, коли з нього вийшла дівчина з двома цебрами. Шулячись від холоду, вона підійшла до воріт і поставила цебра долі. Обличчя її було спокійне: вона чекала на хлопця, що вважався її нареченим.

Вона здригалася від холоду. Туман швидко проникав крізь одяг; усе стало сірим,

навіть хустинка на її голові, їй здалося, ніби вона вже чує хлопцеву ходу, ось-ось він увійде в ворота – вона вже простягла руки. Але нікого не було. Вона анітрішечки не стривожилася, тільки ледь здивовано глянула на ворота і продовжувала чекати. Щоб зогрітися, дівчина поплескала себе обопліч руками. Вона вийшла за ворота і глянула вниз, на дорогу. Туман був такий густий, хоч ножем ріж! Підніметься він чи спаде?

Ось на дорозі показалися дві тіні, одна з них, напевне, Фріц. Напевне, але це не він. Тіні зникають у будинку, що сам теж як тінь. Дівчина відвертається. Вперше на її обличчі з'являється вираз розчарування. Ну що ж, тоді він прийде в обід. Вона бере цебра, несе їх у хлів, повертається з порожніми цебрами в дім. У кухні вже тричі гасили світло, але щоразу знову засвічували, бо ні в окулярах, ні без окулярів бабуся не може перебирати сочевицю. Старша кузина перемелює ріпу, молодша вимітає сміття. Мати швидко наповнює обидва цебри, які їй підсовує дочка. З чотирьох жінок жодна не завважила, що Фріц не прийшов. Дівчина думає: "Нічогісінько вони не помічають".

– Обережніше, – каже мати, бо трохи пійла пролилося на підлогу.

Коли дівчина з цебрами вдруге проходить двором, далеко-далеко дзеленчить дзвіночок на дверях крамниці.

Він дзеленчить, тому що садівник Гюльчер зайшов купити собі тютюну. Фріц чекає біля дверей. Вчора він одержав нову повістку. В нього знову хочуть щось спитати про куртку.

– Так, але ж це зовсім не твоя? – здивувалася мати.

Він і їй сказав, що то не його куртка.

Цілу ніч Фріц думав, що в нього можуть знову спитати.

Ранком він увімкнув радіо. Саме описували прикмети втікачів. Їх лишилося тільки двоє – його мов жаром обсіпало. Вони вже, можливо, піймали того, кого він називав своїм. Його втікач, може, сказав: так, це та сама куртка.

Чому він раптом відчув себе таким самотнім? Він не міг порадитися ні з батьком, ні з матір'ю, ані з близькими друзями. Він не міг порадитися навіть з своїм шарфюрером Мартіном, якому сліпо вірив. Минулого тижня все було гаразд, на серці – тихо й спокійно, і в усьому світі все йшло, як треба. Якби його шарфюрер Мартін минулого тижня наказав стріляти у втікача, він вистрелив би. Якби шарфюрер наказав йому чатувати в сараї з кинджалом у руці і заколоти втікача, коли той прийде украсти куртку, Фріц заколов би його, не дозволив би йому і пальцем торкнутися куртки!

Фріц побачив на дорозі садівника Гюльчера і побіг до нього. Гюльчер – літній чоловік, він цілий день буркоче і палить люльку. Йому можна багато що сказати.

– Мене знову викликають.

Гюльчер швидко глянув на хлопця. Вони мовчки дійшли до крамниці. Фріц зачекав біля дверей. Гюльчер вийшов, набив люльку, і вони пішли поруч. Фріц зовсім забув про свою кохану, наче її ніколи й не було. Він сказав:

– Чого вони мене знову викликають?

– Якщо це й справді була не твоя куртка...

– Я ж їм пояснив, чим моя куртка не схожа на ту.

А може, вони вже піймали того, що взяв куртку. Вони ж тепер тільки двох шукають! Гюльчер мовчав. Той, хто нічого не запитує, дістає найвичерпніші відповіді.

- А що, коли він скаже: так, це моя куртка...

Тепер Гюльчер відповів:

- Можливо. Вони могли так на нього натиснути... - Він примружив очі й пильно подивився на хлопця: він уже два дні стежив за ним.

Фріц насупив брови.

- Справді? Ти так думаєш? А як же я?

- Ах, Фріце, на світі є сотні таких курток.

Вони йшли вгору до училища, впевнено ступаючи в тумані. Не одна, а цілий вихор думок промайнув у голові садівниковій. Він не міг би сказати, чим відрізняється цей хлопець, що йде поруч, від своїх товаришів. Він навіть не був певний, що він справді відрізняється. І все-таки щось тут було не так! Садівник так само, як і Оверкамп, думав, що в цій історії з курткою щось не гаразд. Він згадав про своїх синів. Вони належали наполовину йому, наполовину гітлерівській державі. Дома вони належали йому. Дома вони погоджувалися з ним, що і за Гітлера пани лишилися панами, а бідняки - бідняками. Але поза домом вони ходили в формених сорочках і кричали "хайль". Чи старався він пробудити в них протест? І не подумав! Де загрожувало загибеллю родині, каторгою; він мусив би офірувати заради цього своїми синами. Йому довелося б зробити вибір, віддати все, що було йому дороге. І не тільки йому, Гюльчеру, а й багатьом іншим.

Та хіба людина може зважитися на такий вибір, віддати все, що вона має? Та все-таки є люди, які йдуть на це, є і в його країні, а за кордоном ще більше. От хоча б ті, що борються в Іспанії; кажуть, що їх переможено, але, певно, вони - й досі борються. Вони нічого не пожаліли! Сотні тисяч! І всі вони - колишні Гюльчери!

А якби куртку вкрали в одного з його синів, що б він порадив йому? Чи має він право давати поради Фріцові, не його синові? Які питання! Який світ!

Садівник сказав:

- Усі готові куртки дуже схожі одна на одну. Для того, щоб у цьому переконатися, гестапо досить подзвонити на фабрику. Застібки-блискавки всі однаковісінькі, кишені такі ж. Але коли, наприклад, у тебе в підкладці дірка від ключа чи від олівця, то гестапо тут нічого не доведе.

Отаку різницю ти й повинен обстоювати.

III

Тієї ночі у Вестгофені Фюльграбе п'ять разів тягали на допит саме в ті хвилини, коли він засинав від втоми.

Добровільно повернувшись у табір, він ясно довів, що єдиним стимулом усіх його вчинків був страх; тепер уже легко було примусити його коритися, коли він починав упиратися. Нарешті таки пощастило Оверкампові натрапити на Гайслерів слід, після всіх цих сумнівних розповідей свідків і не знати чиїх курток. Правда, коли доходило до зустрічі з Гайслером, Фюльграбе упирався ще й під час п'ятого допиту, хоч про цю

зустріч він сам розповів, коли його погрозами примусили пригадати, що він робив після втечі, година за годиною. Фюльграбе тремтів і совався на стільці. Щось раптом наче загальмувало машину допиту, яка досі працювала бездоганно. Здавалось, якась чужорідна речовина долучилася до страху, що змашував усі звивини його мозку. Фішерові досить було зняти телефонну трубку і назвати ім'я Цілліха, як воно вже саме вплинуло на нього, що той сепаратор. Почуття страху враз відокремилось від побічних почуттів. Уявлення про мученицьку смерть відокремилось від уявлення про життя.

Нинішній Фюльграбе, сивий і тремтячий, відокремився від іншого, давно забутого Фюльграбе, який ще знав спалахи мужності, надії. Марні хитрощі відокремилися від протокольної точності.

– ...У четвер, під полудень, я зустрівся з Гайслером біля Ешенгаймської башти. Він повів мене до лави у сквері, на першій доріжці ліворуч від великої клумби айстр.

Я умовляв його повернутися в парі зі мною. Та він про це і слухати не хотів. На ньому було жовте пальто, фетровий капелюх, черевики з шнурками, не нові, але й не стоптані.

Я не знаю, чи він мав гроші. Я не знаю, чому він опинився в Ешенгаймському сквері. Я не знаю, чи він чекав на когось. Він лишився сидіти на лаві. Тепер я думаю, що він там на когось чекав, бо він мене повів саме до цієї лави і потім лишився там. Я ще раз обернувся і побачив, що він сидить.

Міська адміністрація вже дістала відповідні вказівки, коли Пауль Редер рано-вранці вийшов з своєї квартири.

Деякі квартальні уповноважені теж дістали такі вказівки, але ще не передали їх двірникам. Адже події, пройшовши крізь репродуктори і телеграфні проводи, знову підпадають під владу людей.

Двірничка страшенно здивувалася, чому Редер так рано пішов на роботу. Вона сказала про це своєму чоловікові, коли він вийшов у під'їзд з цеберкою рідкого мила, щоб підлити їй у таз. Ні вона, ні чоловік не мали нічого проти Редерів; от тільки пожильці іноді скаржилися, що пані Редер співає в недозволений час, а загалом ці Редери були симпатичні, добродушні люди.

Посвистуючи, Редер пройшов туманними вулицями до трамвайної зупинки. П'ятнадцять хвилин туди, п'ятнадцять хвилин назад, лишається ще півгодини, щоб забігти в два місця – якщо в першому він зазнає невдачі.

Лізель він сказав, що сьогодні піде з дому раніше, бо йому треба побачитися з своїм приятелем Мельцером, воротарем бокенгаймської футбольної команди.

– Ти вже доглянь Георга, поки я повернуся, – попросив він.

Цілу ніч він пролежав поруч з Лізель без сну і тільки удосвіта задрімав.

Редер перестав свистіти. Він не випив кави, у нього пересохло в роті. І тьмянний світанок, і спрага, навіть бруківка, – усе здавалось йому похмурым і загрозливим: стережися, зваж, на що ти йдеш!

Редер повторював про себе: "Шенк, Мозельгасе, дванадцять; Зауер, Таунусштрассе, двадцять чотири". До цих двох людей він мусить зайти до роботи. Георг вважав обох за

стійких і незламних. Вони повинні допомогти йому й допоможуть, дадуть пораду і притулок, документи й гроші. Шенк працював на цементному заводі, коли Георга ще не заарештували. То був врівноважений, ясноокий чоловік, ні в його зовнішньому вигляді, ні у внутрішньому складі не було нічого особливого. Він не здавався ні відчайдушно хоробрим, ні дотепним. Але мужність позначалася на всіх його вчинках, розум – на всіх словах. Для Георга він був символом усього, що було пов'язане з комуністичним рухом, усього, що стало для нього змістом життя. Аби рух внаслідок якоїсь страшної катастрофи був знекровлений, аби він завмер, то один Шенк мав би в собі сили продовжувати боротьбу. Аби лишилася хоч тінь руху, Шенк був би там, і аби існували хоч рештки керівництва, то Шенк, либонь, знав би, де його знайти. Так принаймні Георгові здавалося тієї ночі.

Редер майже нічого не зрозумів; можливо, згодом, коли Георг матиме час, він йому все пояснить. Та буде час чи не буде, зрозумів він чи ні, – Редер узявся допомогти.

З цього ранку вони втрьох були в руках Редера; не тільки Георг, але і Шенк, і Зауер.

Зауер лише за місяць до Георгового арешту влаштувався після п'яти років безробіття в конторі будівництва шляхів.

Він був ще нестарий чоловік, талановитий архітектор, і вимушене неробство доводило його до розпачу. Через сотні книг, мітингів, лозунгів, виступів і промов, через сотні бесід розум привів його, нарешті, туди, де він зустрівся з Георгом. Георг вважав його за таку ж надійну людину, як і ІПенка. Зауер у всьому слухався свого розуму, а розум ніколи не зраджував його в тому, що було для нього істиною. Розум Зауера був непідкупний і непохитний, хоч серце часом радило йому поступитись, іти туди, де легше живеться, а згодом, відпочивши, знайти для себе виправдання. "Зауер, Таунусштрассе, двадцять чотири, – повторював у думці Пауль, – Шенк, Мозельгасе, дванадцять".

Тут з-за рогу вийшов той самий Мельцер, про якого він наплів Лізель.

– Гей, Мельцере, як добре, що я тебе зустрів! Чи не міг би ти дістати, для нас дві контрамарки на неділю?

– А чого ж, можна, – сказав Мельцер. "А ти справді віриш, Паулю, – прозвучав у Редеровій душі тихий і єхидний голосок, – що в неділю тобі потрібні будуть контрамарки?"

– Так, – сказав Пауль уголос, – вони мені будуть потрібні.

Мельцер почав розводитися про те, який, на його думку, буде результат змагання команд "Нідеррад" – "Вестенд".

Несподівано він заквапився: додому, мерщій додому, поки не прокинулася мати; він іде від своєї нареченої, робітниці фірми Газелла, а мати, власниця маленької крамнички канцелярського приладдя, терпіти її не може. Пауль знав цю крамничку, знав і дівчину, і матір; він знову почувався спокійним і впевненим. Із сміхом дивився він услід Мельцерові. Потім знову почув тихенький єхидний голосок: "Цього Мельцера, ти, можливо, більше ніколи не побачиш". Розлючений Редер сказав собі: "Дурниці! Тисячу разів бачитиму! І на весіллі в нього погуляю!"

За п'ятнадцять хвилин він уже йшов, посвистуючи, по Мозельгасе. Зупинився біля будинку номер дванадцять.

На щастя, надвірні двері вже відімкнули. Він швидко побрався ца п'ятий поверх. На табличці незнайоме прізвище – Редерове обличчя витяглося. Стара жінка в нічній кофтині відкрила двері квартири навпроти і спитала його, кого йому треба.

– Хіба Шенки вже не мешкають тут?

– Шенки? – перепитала стара. Якимсь дивним тоном вона сказала до когось у квартирі: – Тут питаються про Шенків.

Нагорі через поруччя перекинулася молодша жінка, стара крикнула їй:

– Тут питаються про Шенків!

На втомленому, одутлому обличчі молодшої жінки відбилосся збентеження. На ній був барвистий халат, а під ним великі обвислі груди. "Як у Лізель", – подумав Пауль.

І взагалі цей під'їзд був дуже схожий на під'їзд його будинку. Його сусід Штюмперт – такий самий лисий літній штурмовик, як оцей чоловік у формі; тільки на цьому розстебнута куртка і шкарпетки: мабуть, не роздягаючись, упав на ліжко після нічної муштри.

– Кого вам треба? – спитав він Редера, наче не вірив своїм вухам.

Пауль пояснив:

– Шенки винні моїй сестрі гроші за крам на сукню.

Мене прислала сестра... Я прийшов так рано, бо в такий час усі ще вдома.

– Пані Шенк уже три місяці не живе тут, – сказала стара.

Чоловік додав.

– Вам доведеться поїхати у Вестгофен, коли ви хочете одержати від них гроші.

Де й поділася його сонливість. Йому довелося докласти немало зусиль, перш ніж він застукав Шенків, коли вони слухали заборонені радіопередачі. Але, нарешті, йому таки вдалося піймати їх на гарячому. "А вдавали з себе таких святих та божих. Тільки й чути було: "Хайль Гітлер!" Але мене не обдуриш, якщо люди живуть зі мною поряд".

– Ах, боже мій! – вигукнув Редер. – Ну, хайль Гітлер!

– Хайль Гітлер! – відповів чоловік у шкарпетках, трохи піднісши руку; його очі сяяли від приємних спогадів.

Спускаючися по сходах, Редер чув за собою сміх. Він витер лоба і здивувався, що лоб мокрий. Вперше після того, як він знову побачив Георга, навіть вперше після дитячих років Пауль почутив у своєму серці холод, який він і зараз ще не називав страхом. Скоріше то було почуття, що йому, завжди такому здоровому, загрожує заразна хвороба. Дуже неприємне почуття, і він намагався перемогти його. Пауль щосили затупав по сходах, щоб позбутись огидної кволості в колінах. На нижньому майданчику стояла двірничка.

– Ви до кого приходили?

– До Шенків, – сказав Редер. – Мене послала сестра.

Шенки винні їй за тканину на сукню.

Жінка з горішнього майданчика спускалася вниз із помийницею в руках. Вона

сказала двірничці:

- Він приходив до Шенків.

Двірничка окинула Редера поглядом від голови до ніг.

Уже виходячи з під'їзду, Пауль чув, як вона крикнула комусь у своїй квартирі:

- Тут хтось приходив до Шенків.

Редер вийшов на вулицю. Витер обличчя рукавом.

Ніколи ще люди не дивилися на нього так дивно. Який диявол підказав Георгові думку послати його до Шенка?

Невже він не знав, що Шенк у Вестгофені? "Пошли під три чорти цього Георга, - радив йому тихий внутрішній голосок, - тобі буде легше. Пошли його під три чорти, він тебе занапастить". "Але ж Георг не знав, - подумав Редер, - то не його провина". Посвистуючи, він простував далі. Вийшов на Мецгергасе. Його обличчя повеселішало. Він зайшов у відчинені ворота. У великому дворі, оточеному з усіх боків високими будинками, містився гараж транспортної контори, що належала його тітці Катаріні. Тітка стояла посеред двору і лаялася з шоферами.

Пауль чув від родичів, що до заміжжя Катаріна була зовсім іншою. Одружившись з власником контори Граббером, страшним п'яницею, Катаріна теж почала пити, стала брутальна і похмура. У родині Редерів розповідали й іншу історію - про дитину, яку тітка Катаріна несподівано народила під час війни, через одинадцять місяців після останньої відпустки чоловіка. Всіх страшенно цікавило, що робитиме Граббер, коли, нарешті, знову приїде у відпустку. Але він більше не приїхав, бо загинув. Дитина, мабуть, теж довго не прожила, бо Пауль її ніколи не бачив.

Редера завжди вабила до тітки якась незбагненна цікавість. Він любив життя і з цікавістю дивився на її велике сердите обличчя, на якому життя лишило важкі й глибокі сліди. На якийсь мент він забув і про Георга, і про себе самого і слухав, посміхаючись, як жінка лаялася такими словами, Котрих навіть він ніколи не чув. "Не хотів би я в неї працювати", - подумав Пауль. А тим часом він думав попросити її, щоб вона взяла до себе на роботу одного з братів Лізель - в бідолахи після аварії забрали шоферські права. "Про це я встигну і ввечері поговорити", - подумав Пауль.

Йому страшенно хотілося пити, і він зайшов через чорний хід у пивну; тітці Редер тільки помахав рукою, він навіть не знав, чи помітила вона його. Старенький чоловік чок з, червоним носом, що докінчував, а може, розпочав нову порцію пива в задній кімнаті, підійшов із своїм кухликом:

- Твоє здоров'я, Паульхене! "Сьогодні ввечері, - подумав Пауль, - якщо впораюся з цією справою, я вип'ю ще чарчину".

Міцна горілка обпекла йому порожній шлунок. Вулиці заповнилися. Лишалось мало часу. А в душі у Пауля попискував тоненький єхидний голосок: "Так, якщо впораєшся з тією справою! Ех, дурню! А вчора в цей час ти ще був щасливий!"

Учора в цей час він швиденько біг до булочної купити для дружини кілограм борошна. "А бабки вона так і не спекла, - подумав Пауль. - Мабуть, спече сьогодні". Він дійшов до будинку номер двадцять чотири, увійшов і здивувався. Під'їзд був розкішно

оздоблений, мідні прuti притримували доріжки на сходах. Редера поймав сумнів: хіба нашому братові, робітникові, допоможуть в такому будинку?

Редер зітхнув з полегшенням; він ще зі сходів побачив прізвище, вигравіруване на металевій табличці готичними літерами. Пауль здивовано помацав табличку рукою: "Зауер, архітектор". Потім подзвонив. Редер розсердився на себе за те, що серце його так калатає. Двері відчинила гарненька жінка в білому фартушку – не господиня, а служниця. Потім вийшла і пані Зауер, теж молода і вродлива, тільки без фартушка, така ж безсумнівна шатенка, як перша – блондинка.

- Що? Зараз? Мого чоловіка? Так рано?

- У справі, лише на дві хвилини. – Серце Пауля заспокоїлося. Він подумав: "Цей Зауер непогано живе".

- Заходьте, – сказала пані Зауер.

- Прошу сюди, – почувся голос архітектора.

Редер озирнувся навколо. Він був цікавий від природи.

Навіть зараз його увагу привернула засвічена лампа-трубка на стіні та нікельовані ліжка.

Невиразне уявлення, що все в житті варто помацати, оглянути й відчутти на смак, заважало йому зосередитися на чомусь одному. Він пішов на голос у другі двері. Хоч як йому було важко на серці, Пауль усе-таки уважно оглянув низьку ванну, в яку треба не залазити, а опускатись, і трельяж над умивальником.

- Хайль Гітлер! – мовив Зауер, не обертаючись.

Редер побачив його у дзеркалі – навколо шиї був обмотаний рушник. Піна з мила, наче маска, вкривала незнайоме обличчя. Лише очі в дзеркалі пильно й насторожено дивилися на Редера. Редер шукав потрібних слів.

- Прошу, – сказав чоловік. Він дуже старанно почав направляти бритву. Редерове серце калатало, і серце Зауера також калатало. Цього чоловіка Зауер ніколи в житті не бачив. Він ніколи не заходив у контору будівництва шляхів. Незнайомий відвідувач у незвичний час – це могло означати що завгодно. "Треба триматися так, наче я нічого не знаю. Нікого не знаю. Не дозволити, щоб тебе захопили зненацька".

- Я слухаю вас, – знову заговорив він. Його голос був хриплий, але ж Редер не знав його звичайного голосу.

- Вам пере дає привіт наш спільний друг, – сказав Пауль. – Не знаю, чи ви пам'ятаєте його. Він колись разом з вами так чудово катався на байдарці по Нідді. "Цікаво, – думав другий, – поріжусь я чи ні?" Легкими рухами почав голитися. Він не порізався, і рука не тремтіла. "І чого він переді мною прикидається, – подумав Пауль, – чому не витре обличчя і не поговорить зі мною по-людському. Напевно, він звичайно не скребе свого обличчя так довго. Мабуть, раз-два – і годі".

Зауер відповів:

- Я вас не розумію. Чого вам від мене треба? Хто переказує мені привіт?

- Ви з ним разом каталися на байдарці, – повторив Редер. – На байдарці "Анна-Марія". – Він перехопив косий Зауєрів погляд, який той кинув на нього поверх

дзеркала. Крапля мильної піни впала Зауерові на повіку, він витер її кінчиком рушника. Потім продовжував голитися.

Він промовив крізь зуби:

- Я не розумію ані слова. Пробачте. Я дуже поспішаю.

Ви, певно, переплутали адресу.

Редер ступив один крок наперед, він був набагато нижчий від Зауера. Тепер він бачив у дзеркалі ліву половину обличчя архітектора. Він намагався розглянути його крізь піну, але бачив тільки худу шию й випнуте підборіддя.

Зауер подумав: "Як пильно він дивиться на мене! Але я йому не дам розглянути моє обличчя. Нехай собі дивиться.

Як вони натрапили на мій слід? Виходить, щось підозрівають... Виходить, за мною стежать... А це щурення щось винюхує!" І Зауер сказав:

- Очевидно, ваш приятель дав вам неправильну адресу. Я дуже поспішаю. Прошу, не затримуйте мене більше! Гайді!

Пауль здригнувся. Він не помітив, що їх було троє. Біля дверей стояла дівчинка, покусуючи тоненький золотий ланцюжок; вона, мабуть, весь час стежила за Редером.

- Покажи йому, як вийти!

Йдучи за дівчинкою, Редер думав: "Стерво! Він чудово все зрозумів. Не хоче ризикувати, можливо, через оцю шмаркачку. А хіба в мене немає дітей?"

Коли Редер зачинив за собою двері, Зауер миттю витер обличчя, саме так, як і думав Редер. Він підскочив до вікна спальні, дуже схвилюваний, і покwapливо підняв штору. Він побачив, як Редер переходив вулицю. "Чи правильно я поведився? Що він скаже про мене? Спокійно! Я, певно, не єдиний. Вони, мабуть, сьогодні перевіряють йе один десяток підозрілих людей. А який безглуздий привід! Скористатися з цієї втечі! А втім, привід не такий уже й безглуздий. Щось навело їх на думку, що я раніше був зв'язаний з Гайслером. Чи, може, вони всіх питають про одне й те саме?"

Раптом у нього мороз пішов поза спиною. А що, як це правда, а не витівка гестапо? Що, як цього чоловіка справді прислав Георг? Що, як він не продажний агент? А, дурниці! Коли Георг Гайслер справді ховається у рідному місті, він знайде інший спосіб зв'язатися з ним, Зауером.

Цей кумедний чоловічок просто щось винюхував. Незграбно і невміло! Зауер перевів подих і знову підійшов до дзеркала, щоб зачесатися. Його обличчя зблідло, як бліднуть смагляві обличчя - їх шкіра наче в'яне. З дзеркала на нього дивилися світло-сірі очі, вони зазирали в його душу глибше, ніж могли зазирнути чужі очі. "Як душно!

Це кляте вікно завжди заліплене!" Він ще раз швидко намилив обличчя. "В усякому разі, вони недурно прислали до мене оцю нишпорку. Невже треба тікати? Але якщо я втечу, я наражу на небезпеку інших".

Він знову почав голитись, але тепер уже його руки тремтіли. Зауер одразу ж порізався і вилаявся. "Ах, я ще встигну зайти до перукаря. Вирок трибуналу -і капут, через два дні після арешту. Не треба побиватися так, люба. Уяви собі, люба, що я загинув під час повітряної катастрофи".

Він зав'язав краватку. Здоровий, худорлявий, статечний чоловік років під сорок. Він відігнав від себе похмурі думки. "Ще минулого тижня я сказав Германові: "Ці добродії швидше втратять роботу, ніж ми. Я ще збудую хороші шляхи вздовж і впоперек нової республіки".

Зауер знову підійшов до вікна у спальні і глянув на безлюдну вулицю, якою щойно пройшов низенький чоловічок. Зауера почало морозити. "Він зовсім нб був схожий на шпика. У нього й манери зовсім не такі, та й голос лунав щиро. Як інакше міг би Георг зв'язатися зі мною? Так, це він послав до мене цього чоловіка".

Тепер Зауер був майже переконаний в цьому. Але що ж він мав робити? У незнайомого це було ніяких доказів.

Навіть коли він хоч трошечки сумнівався, він мусив відіслати цього чоловіка. Він сказав собі: "Я ні в чому не винен".

Для Георга він зробив би все, що міг. Він не тільки хотів, як дехто, бути таким, але й був таким. Де, у яких чотирьох стінах чекає Георг на відповідь? "Зрозумій мене, Георге. Я не мав права діяти наосліп".

Потім він знову подумав: "І все ж таки це міг бути й шпик. Назва човна? Вони вже давно могли дізнатися про неї. Але це ще не значить, що їм відоме моє прізвище. Георг, напевне, нікого не виказав".

У двері постукали.

- Пане Зауере, кава на столі.

- Що?

- Кава на столі.

Зауер знизав плечима й швидко надів піджак, до якого були прикріплені свастика й залізний хрест першого ступеня. Він оглянувся, наче чогось шукав. Бувають хвилини, коли знайома кімната і вишукана обстава перетворюються на звалище нікому не потрібного мотлоху. Зауер з огидою узяв свій портфель.

Коли двері грюкнули вдруге, пані Зауер, що сиділа з дівчинкою за столом, спитала:

- Хто це?

- Мабуть, пан Зауер, - сказала служниця, наливаючи в чашки каву.

- Не може бути, - сказала пані Зауер.

І все-таки це був він! "Ні, цього не може бути! - по думала жінка. - Не випивши кави, не попрощавшись?"

Вона опанувала себе. Дівчинка мовчки подивилася на матір і нічого не сказала. Вона одразу відчула, яким крижаним холодом повіяло від веснянкуватого чоловічка.

Редер стрибнув у трамвай і встиг вчасно пройти через контрольну будку. Він без упину лаяв Зауера. Він лаяв його і подумки, і півголосом, аж поки не обпік собі руки.

Цього вже давно з ним не бувало.

- Іди мерщій до санітара, - порадив йому Фідлер. - А то тобі нічого не заплатять, якщо тобі стане гірше. Я тим часом попрацюю за тебе.

- Замокни! - сказав Редер.

Фідлер вражено подивився на нього крізь захисні окуляри.

До них обернувся Меллер:

- Гей, ви!

Редер, закусивши губи від болю, продовжував працювати. "Чого цей негідник кричить на них? І як він тільки примудрився стати майстром? Адже він на десять років молодший за мене". "Трохи швидше постарів", - сказав Георг. "А він тепер чекає на мене вдома, чекає й чекає. Хоч би Лізель спекла бабку. Хоч би не забула", - подумав Пауль. Міцна стуливши губи й пильно поглядаючи на стрілку індикатора, він заливав рідкий метал у труби.

Коли Фідлер подав йому сигнал, що труби вже заповнилися, він відкрив їх, швидко піднявши ліву ногу - зовсім не потрібний рух, який, проте, виробився у нього вже давно. Серед усіх цих напівголих, дужих, рослих чоловіків Пауль здавався маленьким, працюючим гномом невиразного віку. Всі його любили, він частенько кепкував з товаришів і не ображався, коли вони жартували з нього. "Двадцять років я розважав вас, - сердито подумав Редер, - а тепер шукайте собі іншого жартівника. Я збожеволію, якщо не вип'ю чого-небудь. Невже тільки десята година?" Раптом до нього підійшов Бойтлер, спритно помазав рану маззю і перев'язав шматком марлі.

- Дякую, дякую, Бойтлере.

- Немає за що! "Це його Фідлер послав, - подумав Редер. - Всі вони гарні хлопці, і мені не хочеться нікуди йти звідси. Я волію й завтра стояти на своєму місці. Цей проклятий Меллер, аби він тільки знав про мене! А Бойтлер?.. Коли б йому сказали, хто сидить у мене вдома?.. Бойтлер гарний хлопець, але до пори, до часу. Він перев'язує мене, а якби він сам обпікся?.. А Фідлер? - Пауль кинув на нього блискавичний погляд... - Так, цей не такий", - подумав Редер, наче раптом, з одного погляду, помітив у Фідлерові щось нове, хоч цілий рік працював з ним поруч. "Ще ціла година до перерви, - подумав Редер трохи згодом. Якщо Георг не придумає нічого кращого, то йому доведеться й сьогодні переночувати в мене. А ще вірив цьому Зауерові, як самому собі. Що б він робив без мене!"

- Хоч би місив тісто однією рукою, коли вже не можеш робити нічого іншого, - сказала Георгіві Лізель. - Держи миску між колінами.

- А що це буде? Я завжди люблю знати, що роблю.

- Бабка. Бабка з ванільним соусом.

- Тоді я ладен місити хоч два дні підряд, - на те й Георг.

Та тільки-но він заходився місити, як його зразу почав заливати піт, такий він ще був кволий. Минулу ніч, хоч яка вона була спокійна, він теж збавив у тяжкому напівзабутті. "Одного з двох, Шенка чи Зауера, - думав Георг, - Пауль, безперечно, знайшов. Шенка чи Зауера, - Місив він, - Шенка чи Зауера". Знадвору почувся гуркіт - по вулиці котили бочки - і старовинна дитяча пісенька-лічилка:

Хрущ, літай у вишині!

Батько й досі на війні.

Мати в Померанії.

А країна спалена.

Коли це йому так хотілося бути дорогим гостем у звичайнісінькому домі? Ось коли: він стояв у темному підворітті в Оппенгаймі на Рейні і ждав шофера, який потім зігнав його з машини.

А тим часом Лізель перебивала подушки, вичитувала одному хлопчикові, вчила другого лічити до десяти, шила щось на машині, співала; вона налила води в чайник, вгамувала дитину, яка зайшлася плачем, за десять хвилин майже десять разів їй уривався терпець, і вона знову десять разів заспокоювалася – і все з якогось невичерпного джерела... Хто вірить, той терпеливий. У що ж вірить Лізель? Залежно від обставин. Але насамперед у те, що вона робить дуже корисне діло.

– Іди сюди, Лізель, поштопай панчохи, посидь трохи біля мене.

– Зараз? Штопати панчохи? Треба спершу прибрати в цьому свинюшнику, а то тут просто нічим дихати.

– Вже досить місити?

– Міси, поки тісто не почне пухиритися. "Що б вона зробила, аби знала, звідки я прийшов?"

Прогнала б мене? Може, прогнала б, а може, й ні. Такі змучені жінки, звиклі до всяких життєвих знегод, здебільшого мужні".

Лізель зняла з плити бачок і поставила на табурет, потім взяла пральну дошку і так заходилася терти об неї білизну, що на її повних руках виступили жири.

– Чого ти так квапишся, Лізель?

– О, це, по-твоєму, квапитися? Ти що думаєш, що я відпочиваю після кожної пелюшки? "Я принаймні ще раз побачив усе це зсередини, – подумав Георг. – Виходить, життя йде собі вперед! І завше так воно буде?" Лізель уже почала розвішувати в кухні чисту білизну.

– Готово! А зараз дай-но мені миску; бачиш, оце пухирці.

На її добродушному грубуватому обличчі був вираз дитячої радості. Вона поставила миску з тістом на плиту й накрила рушником.

– Навіщо це?

– Тісто любить тепло, ти хіба – не знаєш?

– Я забув, Лізель, я вже давно не бачив, як учиняють тісто.

– Візьміть свого пса на шворку! – закричав чабан Ернст. – Неллі, Неллі!

Неллі аж тремтить від люті, коли зачує Мессерового собаку. У Мессера рудий мисливський собака. Він зупиняється на узліссі, крутить хвостом і повертає гостру морду з довгими вухами до свого хазяїна, пана Мессера.

У Мессера нема шворки, та вона й не потрібна, бо собаці байдуже до Неллі і її хвилювання. Він набігався й радий, що повертається додому. Старий товстопузий Мессер обережно переступає через дріт, що відділяв його власну ділянку від шмідтгаймського лісу. Шмідтгаймський ліс – буковий, із смужкою ялин на узліссі. На ділянці, що належить Мессерові, самі ялини. Вони тягнуться окремими рідкими купками аж до будинку, над яким височать їхні верхівки.

– Хазяйко, хазяйко! – стиха гукає пан Мессер. На плечі у нього висить мисливська

рушниця. Він ходив до брата покійної дружини, що служить у Боценбаху лісничим.

— "Хазяйка - то Ойгені, - думає Ернст. - Їй-право, дивно". Неллі тремтить від люті, поки не розвіюється запах Мессерового собаки.

- Ернсте, йди обідати, - кличе Ойгені. - Я ставлю тобі тарілку на підвіконня!

Ернст сідає боком, щоб краще бачити овець. Чотири ковбаски, картопляний салат, огірки й шклянка гохгаймського, що лишилося звечора.

- Хоч гірчиці до салату?

- Спасибі, я люблю гостре.

Ойгені розмішує на підвіконні салат. Які в неї гарні, білі руки, і жодної каблучки!

- Може, Мессер все-таки надіне вам обручку на палець?

Ойгені спокійно відповідає:

- Дорогий Ернсте, тобі самому вже пора женитися.

Тоді ти більш не сушитимеш собі голови чужими справами.

- Дорога Ойгені, з ким же мені оженитись! Я хочу, щоб моя наречена була лагідна, як Марія, танцювала, як Ельза, а носик щоб у неї був, як у Зельми, стегна, як у Софії, і скарбничка, як у Августи.

Ойгені починає тихо сміятись. Який сміх! Ернст слухає з благоговінням. Ойгені сміється, як сміялася давно, - ніжно, тихо, від щирого серця. Чабан хоче придумати щось кумедне, щоб вона ще посміялась. Але нараз він поважніє.

- А в головному, - каже Ернст, - вона має бути схожою на вас.

- Я вже вийшла з того віку, - відповідає Ойгені. - А що ж головне?

- Отакий спокій, така... така статечність... ну, коли хто й захоче бути нахабним, то не зможе, не наважиться.

Коли в жінці є щось таке, що й підступитися годі, не знаю, як це пояснити, просто не підступишся, і край, оце і є головне.

- Не верзи казна-чого! - каже Ойгені. Але вона затискує між колінами нову пляшку гохгаймського, відкупорює й наливає Ернстові.

- У вас тут мов на весіллі в Кані Галілейській: спочатку кисле, потім солодке. А Мессер не буде лаятися?

- За таке мій Мессер ніколи не лається, - каже Ойгені, - і за це я його й люблю.

В їдальні Грізгаймських залізничних майстерень Герман узяв собі кухоль пива і розгорнув бутерброди, які дала йому з собою Ельза: сардельки й ліверна ковбаса, завжди те саме. Його покійна перша дружина була набагато вигадливіша. Зовсім негарна жінка, аби не великі ясні очі, але розумна й рішуча. На зборах вона могла встати і висловити свою власну думку. Як би вона почувала себе тепер? Герман їв свої чотири шматочки ковбаси, які йому завше після таких думок здавалися смачними. Водночас він прислухався до розмов праворуч і ліворуч.

- Тепер їх лишилось тільки двоє, вчора ще передавали про трьох.

- Один з них напав на жінку.

- Як це?

- Він потягнув білизну з вірьовки, а вона саме надійшла.

- Хто потягнув білизну з вірьовки? - спитав Герман, хоч він усе зрозумів.

- Один з утікачів.

- Яких утікачів? - спитав Герман.

- З вестгофенських. Він ударив її ногою в живіт.

- А де це було? - спитав Герман.

- Не сказали.

- А звідки вони знають, що то був утікач, - втрутився хтось, - може, просто злодій.

Герман подивився на того, хто це сказав. Старий зварник, один з тих, які за останні роки стали такі мовчазні, що можна було забути про їхнє існування, хоч бачиш їх щодня.

- Ну, а коли це був один з тих! - сказав молодий робітник. - Він же не може купити собі сорочку у Пфюллера. І коли така жінка стає йому на дорозі, то він же не може сказати їй: "Будьте ласкаві, випрасуйте мені сорочку".

Герман подивився і на цього чоловіка. Він недавно став сюди на роботу, ще вчора він сказав Германові: "Головне для мене знову взяти паяльник в руки, а що далі - там видно буде".

- Він мов зацькований звір, - сказав третій, - знає: якщо впіймають - йому каюк!

Герман подивився й на цього чоловіка. Робітник різко змахнув рукою, немов щось відтинав. Усі глянули на нього. Запала мовчанка, після якої або скажуть найважливіше, або вже нічого не скажуть.

Але молодий хлопець, що працював тут недавно, наче відкинув від себе усе це.

Він сказав:

- У неділю буде страшенно цікаво.

- Майнцька команда, кажуть, дуже сильна.

- Ми доїдемо щонайменше до Бінгер-Іоха.

- На пароплав хочуть узяти виховательку з дитячого садка.

Але тут Герман поставив запитання і ніби схопив щось слизьке, що вислизає з рук.

- Хто ж ці двоє, що залишилися?

- Які двоє?

- Утікачі.

- Один старий, другий молодий.

- А молодий, кажуть, тутешній.

- Оце вже брехня, - промовив зварник, що знову опинився тут, наче повернувся до своїх близьких з далеких мандрів. - Навіщо йому тікати у рідне місто, де його знають сотні людей?

- Це має й свої переваги: на чужого люди скоріше донесуть. Ну от, наприклад, хто донесе на мене?

Це сказав здоровенний, як бугай, хлопчина. Колись Герман бачив його то серед вартових під час зборів, то на демонстрації. Він завжди випинав груди з таким виглядом, наче йому море по коліна. За останні три роки Герман кілька разів робив йому різні натяки, які хлопець, здавалося, не розумів. А зараз Германові здалося, що

хлопець чудово все розуміє.

- А чом би й ні? Я б спокійнісінько доніс на тебе.

Коли ти чомусь перестаєш бути моїм товаришем, то ти, власне, вже давно мені не товариш, іще до того, як я доніс на тебе і перестав бути твоїм товаришем.

Це говорить Лерш, нацистський організатор на заводі; він чітко вимовляє кожне слово, наче роз'яснює якесь принципове питання. Маленький Отто дивиться Лершеві просто в рот, на його хлоп'ячому обличчі застиг вираз напруженої уваги. Лерш навчає хлопця орудувати паяльником і стежити за робітниками. Герман швидко оглядає юнака, він тут перший шарфюрер гітлерівської молоді, але він не нахабний, а навпаки, мовчазний, рухи у нього якісь напружені, і він зрідка всміхається.

Герман частенько думає про цього юнака, що, як кажуть, сліпо відданий Лершеві.

- Правильно, - розважливо відповідає зварник. - Але перш ніж хтось захоче донести на мене, він має подумати, чи зробив я щось таке, через що я перестав бути йому за товариша.

Багато хто з присутніх в їдальні підійшов до них. Герман більше не втручався в розмову. Зім'ятий клопоть паперу від бутербродів він акуратно склав і сунув у ких шеню, щоб Ельза могла завтра ще раз використати його.

Він був майже певний того, що Лерш стежить за ним, чатує на щось невловиме, що може раптом виявитися від одного-єдиного необережного слова.

Усі з полегшенням схопилися з місць, коли пролунав гудок; цей сигнал поклав край чомусь такому, що не могло припинитися само по собі.

Цього ранку купка хлопчаків, що йшли додому однією з вулиць Вертгайма, затіяли сварку, що більше скидалася на розвагу. Хлопці поділилися на дві групи й почали битися. Свої шкільні ранці вони покидали на землю.

Раптом один з цих задерикуватих півників зупинивсь, і бійка припинилася. На краю тротуару стояв старий, обшарпаний чоловік і нишпорив у їхніх ранцях. Він знайшов краєць хліба.

- Гей, ви! - крикнув один з хлопців.

Старий, хихикаючи, поплентався геть. Хлопчики його не чіпали. Звичайно вони не пропускали нагоди побешкетувати, а зараз вони спокійно зібрали свої речі. Їх налякав цей дід, його заросле обличчя, безтямний сміх. Вони й не згадували більше про нього, наче змовилися.

Старий пошкандибав у протилежний кінець містечка.

Дійшовши до трактиру, він зупинився, розсміявся і увійшов. Хазяйка саме обслуговувала кількох шоферів; вона відірвалася на хвилинку й подала старому чарку горілки, яку він замовив. Він вихилив горілку і, хихикаючи, пішов собі, нічого не заплативши. Голова й плечі йому тіпалися. Хазяйка крикнула:

- Куди ж він подівся, отой пройдисвіт?

Шофери хотіли були побігти за ним, але хазяїн зупинив їх. Він не хотів збивати бучу через таку дрібницю: була п'ятниця, і він боявся запізнитися до торговця рибою.

- Не чіпайте його, нехай собі йде.

Старий пошкандибав далі. Він пройшов по містечку не головною вулицею, а через ринок. Побачивши, що йому нічого не загрожує, старий розправив плечі, обличчя його стало спокійне; проминувши садки на околиці містечка, він почав побиратися на пагорб.

Там, де ще стояли будинки, вулиця була вибрукувана, на крутих підйомах були східці, але біля горбів вона перетворювалася на звичайнісіньку польову дорогу, що вела від Майну і від шосе на лоно природи. На околиці містечка від неї відокремлювалася ще одна дорога, що вливалася в шосе; власне, це шосе і була головна містечкова вулиця, тільки в містечку обабіч нього стояли ліхтарі й крамниці. А східчастою дорогою, що нею попростував старий, ішли на ринок селяни з віддалених сіл.

Цей старий був Альдінгер, один з двох утікачів, що лишилися на волі по тому, як Фюльграбе добровільно повернувся в табір. Ніхто у Вестгофені серйозно не вірив, що Альдінгер дійде навіть до Лібаха. Коли його не піймають одразу ж після втечі, то вже напевне через годину. Однак уже настала п'ятниця, і Альдінгер дістався до Вертгайма. Він ночував у полі, а одного разу чотири години проїхав на якійсь машині з меблями. Він обминув усі патрулі, але не з допомогою хитрощів, бо його голова на це вже була нездатна. Ще в таборі вважали, що він несповна розуму. Він весь час мовчав, а коли йому щось наказували, ні з того ні з сього починав хихикати. Кожної хвилини його могли заарештувати.

Вкрадений десь комбінезон ледве прикривав його арештантський одяг. Сотні випадків могли спричинитися до його арешту. Але цього не сталося. Альдінгер нічого не обдумував, не розраховував, у нього лишилося тільки почуття напрямку. Отак стояло сонце над його селом вранці, а отак – опівдні. Якби гестапо не вдалося до складної й могутньої системи переслідування, а просто провело пряму лінію з Вестгофена до Бухенбаха, то старого дуже скоро схопили б у якійсь точці цієї прямої.

На пагорбі Альдінгер зупинився. Його обличчя вже не тіпалося, погляд став твердіший – а почуття напрямку – цей майже нелюдський інстинкт – почало притуплюватися, бо стало вже непотрібне. Цю місцевість Альдінгер добре знав. Отут він щомісяця зупинявся із своїм візком.

Його сини зносили кошики вниз на ринок. А сам він стояв і роздивлявся навкруги. Його село вже недалеко.

І всі ці порослі деревами або забудовані пагорби, що відбивались у воді, і сама річка, яка все підхоплювала і все покидала, щоб мчати далі: і хмарину в небі, і човни, в яких від'їжджали люди – куди, навіщо? – все це "колись" здавалося йому таким далеким, чужим. "Колись" – так звалось життя, куди він хотів повернутися, заради якого він утік. "Колись" – так звався край, що починався за містечком. "Колись" – так звалось його село.

У перші дні свого перебування у Вестгофені, коли на його старечу голову сипалися перші лайки й удари, він ще знав ненависть, лють і жадобу помсти. Але удари сипались усе частіше й болючіше, а він був старий, поступово в ньому вмерла жадоба помститися за образу й ганьбу, вмерла навіть сама згадка про них. Але те, що

не могли вбити ніякі стусани, було, як і раніше, владне і могутнє.

Альдінгер повернувся спиною до Майну і пошкандибав далі між колійми польової дороги. Час від часу він озирався, але не від страху, а для того, щоб перевірити, чи не збився з напрямку. Він уже не здавався божевільним. Він спустився з одного пагорка і піднявся на другий. Проминув ялиник і молодняк. Докруж – ані душі.

Альдінгер пішов стернею, потім перетнув поле, засаджене ріпою. Було ще досить тепло. Не тільки день, увесь рік, здавалося, зупинився. І зараз Альдінгер цілою істотою відчував колишнє.

Бургомістр Бухенбаха Вурц цього дня не пішов у поле, хоч і хотів піти, чи принаймні нахвалявся; натомість він подався до кабінету, як він називав свою кімнату, тісну, захаращену комірчину, що правила йому і за контору. Його сини говорили, що він може спокійно йти в поле, бо хотіли мати героя-батька. Але Вурц послухався дружини, що без упину скигдила.

Бухенбах усе ще був оточений вартовими, крім того, на дворі у Вурца стояв окремий пост. Люди сміялися з цього. Альдінгерові, напевно, і на думку не спаде заходити в село. Він придумав щось інше, щоб розправитися з Вурцом. Чи довго думає Вурц тримати біля себе цю лейб-гвардію? Далєбі, дорога втіха. Зрештою, ці прикомандировані до Вурца штурмовики – селянські хлопці, і вони потрібні дома.

Пані Шульц, крамарка, побачила, що Вурц сидить у конторі. Вона сказала про це нареченому своєї племінниці, що допомагала їй у крамниці, де продавалося все, що може знадобитися селянам. Наречений, родом з Цігельгаузена, приїхав на машині ветеринарного лікаря на кілька годин раніше, ніж його чекали, і привіз кілька шабатурок з різним крамом. Він хотів увечері попросити Вурца, щоб той повідомив про майбутній шлюб.

Коли ж тітка сказала: "Він у конторі", – хлопець почепив комірець, а його наречена Герда почала переодягатися. Він зібрався перший і вийшов на вулицю.

Біля дверей стояв на варті штурмовик, його знайомий.

Хлопці привіталися: "Хайль Гітлер!" Наречений був з ним в одному штурмовому загоні не тому, що не міг прожити без коричневої сорочки, а тому, що хотів спокійно працювати, одружитись, успадкувати батькове майно, а без неї це було б неможливо. Штурмовик догадався, в якій справі прийшов наречений, і розсміявся, коли той постукав у вікно до бургомістра. Але Вурц не відповів.

Він сидів за письмовим столом під портретом Гітлера.

Коли біля вікна майнула чиясь тінь, Вурц увесь зіщулювся. А коли постукали, він сковзнув на підлогу, проповз навколо стола і сховався за дверима.

– Заходьте до нього удвох, – сказав вартовий, бо тим часом надійшла і Герда у новій спідниці і блузці.

Наречений постукав у двері, а що ніхто не сказав "заходьте", то він натиснув на ручку, але двері були зачинені. Підійшов вартовий, грюкнув у двері кулаком і загорлав:

– Тут прийшли просити, щоб ви повідомили про шлюб!

Тільки тоді Вурц відсунув засув і, важко дихаючи, уп'явся очима в нареченого, що

подав йому свої папери.

Вурц уже отямився і навіть виголосив невеличку промову про селянство як основу народу, про значення сім'ї в націонал-соціалістській державі і про святість арійської раси. Герда слухала з поважним виглядом. Наречений кивав головою. Надворі він сказав вартовому:

– Ну й нікчому ж ти тут стережеш, приятелю.

Він зірвав квітку з куща й встромив собі в петельку.

Відтак узяв свою наречену під руку, і вони рушили сільською вулицею до майдану, повз гітлерівський дубок – він був ще такий маленький, що не міг дати тіні ні їхнім дітям, ні внукам, хіба що горобцям чи ящіркам, – і пішли до священика, щоб домовитися про вінчання.

Альдінгер спустився з передостаннього пагорка. Пагорок звався Буксберг. Старий ледве переставляв ноги, як людина, котра страшенно втомилася, але знає, що відпочивати не можна. Він більше не озирався, тут усе було рідне й знайоме. Де-не-де в поля Цігельгаузена вже вклинювалися поля Бухенбаха. Хоч у ті роки багато говорили про землеустрій, але звідси, згори, поля все ще були схожі на залатані фартушки селянських дітей.

Альдінгер дуже повільно виліз на пагорок. Він дивився кудись у простір, але погляд його не потьмарився: здавалося, він бачив якусь далеку невідому мету.

Унизу, в Бухенбаху, як завжди в такий час, мінялася варта. Вартовий біля Вурцового будинку теж змінився.

Він подався до шинку, куди прийшли і двоє його приятелів, які теж звільнились. Усі троє сподівалися, що наречений завітає сюди, йдучи від священика, і почастиє їх.

Вурц украй знесилився від страху, його хилило на сон після ситного обіду. Він поклав голову на письмовий стіл, на папери молодят: їхні родоводи й довідки про стан здоров'я.

Альдінгєрова жінка принесла своїм дітям їжу в поле.

Вони пообідали всі разом. Раніше між Альдінсєрами часом була незгода, як у кожній родині. Після арешту старого сім'я жила дружно і дуже відлюдно. Вони навіть між собою не розмовляли голосно і жодним словом не згадували про батька.

Один з вартових, згідно з наказом, ходив слідом за жінкою і стежив за кожним її рухом. Пані Альдінгер, худа, мов тріска, селянка в чорному платті, пройшла повз двох вартових, що стояли на околиці села. Вона навіть і не глянула на них, ніби усе це їй зовсім не обходило. Вона, здавалося, не звертала уваги і на вартового біля свого будинку, так наче стежити за нею наказали усохлій вишні в сусідському саду.

Альдінгер, нарешті, виліз на вершину пагорка. Для молодої людини це було не дуже-то й високо. Правда, звідси здавалося, що село лежить далеко внизу. Край дороги росли кущі ліщини. Альдінгер сів на землю в кущах. Якийсь час він сидів нерухомо у холодку під рідкими вітами, крізь які було видно дахи й лани. Він уже почав куняти, але несподівано здригнувся. Підвівся чи, скоріше, спробував підвестися. Глянув униз, на долину. Але долина постала перед ним не в звичному полуденному блиску, у

приємному й рідному світлі. Село було залите якимсь холодним, різким сяйвом, усі обриси здавалися напрочуд чіткими і через Це – чужими. Потім на землю впала густа тінь.

По обіді двоє хлопчиків прийшло сюди по горіхи.

Вони скрикнули й побігли в поле, до своїх батьків.

Батько одного з них оглянув чоловіка, що лежав у, кущах. Він послав хлопчика на сусіднє поле за Вольбертом. Вольберт сказав:

– Та це ж Альдінгер!

Тоді його пізнав і перший. Діти й дорослі стояли серед кущів і дивилися на покійника. Нарешті селяни зробили з жердин ноші.

Вони понесли його в село повз вартових.

– Кого це ви несете?

– Альдінгера. Ми знайшли його.

Вони понесли його просто в його хату. Вартовому, що стояв біля дверей, вони сказали те саме:

– Ми знайшли його.

Вартовий отетерів від несподіванки і не затримав їх.

Коли Альдінгера внесли в дім, пані Альдінгер підломилися ноги. Але жінка опанувала себе, вона так само опанувала б себе, коли б його принесли мертвого з поля, де він працював. Біля дверей уже зібралися сусіди, тут же був і вартовий, що охороняв двір, а також двоє вартових, що стояли на околиці села, і ті троє штурмовиків, які сиділи в шинку, і молодята, що поверталися від священика. Лише на другому кінці вулиці лишилися вартові, бо вони нічого ще не знали, а також за селом, де теж поставили вартових, щоб Альдінгер, бува, не проскочив. Вартовий стояв і біля Вурцового будинку, щоб захистити бургомістра від помсти Альдінгера.

Альдінгерова жінка розстелила ліжко, котре весь час стояло зазане чистою білизною. Коли ж покійника занесли в дім і жінка побачила, який він брудний і зарослий, вона сказала, щоб його поклали на її ліжко. Вона поставила гріти воду, цотім послала старшого внука покликати з поля рідних.

Люди розступилися, щоб дати дорогу малюкові, котрий ішов, міцно стуливши губи й опустивши очі, – таке обличчя буває у людей, коли в домі лежить покійник.

Незабаром хлопчик повернувся вкупі з батьками, дядьком і тіткою. На обличчях синів була зневага до цікавих, що юрмилися біля дверей, але коли вони увійшли в дім, її заступила якась похмура скорбота. Але покійний був як усі покійники, і їхня скорбота стала звичайною: хороші сини сумували за хорошим батьком.

Взагалі тепер усе було як слід. Люди, що заходили в дім, не кричали "хайль Гітлер!" і не змахували руками, а скидали кашкети й подавали одне одному руки.

Штурмовики-вартові, що чатували на старого, мов на дикого звіра, цього разу повернулися на свої поля з незабрудненими руками й чистою совістю. Проходячи повз Вурців будинок, люди зневажливо кривили рота; ніхто вже не приховував своєї ненависті, не боявся позбавити себе чи своїх близьких якихось вигод. Більше того,

люди запитували себе, як це сталося, що саме Вурц посів владу? Тепер його бачили вже не в ореолі влади, а таким, який він був останні чотири дні, – у мокрих штанах.

Обидві невістки допомогли пані Альдінгер обмити покійника, підстригти йому волосся, надіти на нього святковий костюм. Арештантське лахміття кинули у вогонь.

Вони допомогли також нагріти другий бак води. І коли покійник був, нарешті, Чистий, вони й самі помилися, переодяглися в святкове вбрання.

Оте "колись", куди Альдінгер хотів повернутися, широко розкрило перед ним свої двері. Його поклали на власне ліжко. Приходили односельчани висловити співчуття, і всіх пригощали печивом. Гердина тітка квапливо відкрила скрині, що їх привіз небожин наречений на машині ветеринарного лікаря, бо тепер Альдінгерам, напевно, потрібні будуть мило, креп і свічки.

Тепер усе було як слід: покійникові пощастило перехитрити вартових.

Фаренберг одержав донесення: знайдено шостого втікача. Мертвого. Яким чином? Це більше не стосувалося Вестгофена. Це вже справа бога, вертгаймських властей, сільської адміністрації і місцевого бургомістра.

Фаренберг вийшов на майдан, який називали "танцювальним майданчиком". Штурмовики й есесівці, крім вільних від служби, вже вишикувались. Пролунала команда. Колона смертельно втомлених, брудних і понурих в'язнів пройшла швидко й безгучно – так відлітає останній подих з уст умираючого. Два непокалічених платани, праворуч від комендантського барака, сяяли в останніх променях сонця осіннім багрянцем. Уже вечоріло, і з боліт на це кляте місце насувався туман. Бунзен стояв попереду своїх есесівців, у нього було обличчя херувима, і здавалося, ніби він чекав наказу від самого творця. Платани, котрі росли ліворуч від дверей, вчора зрубали, крім тих семи, що були потрібні комендантові.

Цілліх наказав штурмовикам прив'язувати чотирьох утікачів до дерев. Щовечора, коли лунала ця команда, по рядах в'язнів перебігав ледь уловлюваний трепет, наче останній дроз по тілу вмираючого: есесівці пильно стежили за в'язнями і не дозволяли нікому й ворухнутися.

Але четверо прив'язаних до дерев чоловіків не тремтіли. Навіть Фюльграбе не тремтів. Він дивився просто перед себе, розкривши рота, наче сама смерть нагримала на нього і наказала, щоб він наостанку поводився пристойно. На його обличчі тяж лежав відблиск того саява, проти якого Оверкампова яскрава лампа була якимсь жалюгідним каганцем. Пельцер заплющив очі, його обличчя втратило всю свою лагідність, боязкість й слабкість, воно стало сміливе, риси загострилися. Його думки були ясні – не для сумнівів і хитрощів, а для того, щоб збагнути неминуче. Він відчував, що біля нього стоїть Валлау. Побіч Валлау стояв Альберт Бойтлер, якого спіймали одразу ж після втечі. З Оверкампового наказу його трохи підлікували. Він теж не тремтів. Він давно перестав тремтіти. Зараз він скорше висів, ніж стояв праворуч від Валлау, на почесному місці, про яке він навіть не міг мріяти; по його пітному обличчю ковзали плями світла. Лише у Валлау були живі очі. Щоразу, коли в'язнів вели до хрестів, його майже заціпеніле серце починало калатати. Невже піймали Георга? І

зараз він дивився не в обличчя смерті, а на колону в'язнів. Серед знайомих обличч він навіть побачив нове обличчя. Це було обличчя в'язня, що лежав раніше в лазареті. То був Шенк, до якого цього ранку ходив Редер попросити його знайти притулок для Георга.

Фаренберг ступив наперед.

Він наказав Цілліхові витягти з двох дерев цвяхи. Ці два дерева стояли тепер голі й похмурі, мов справжні могильні хрести. Залишалось тільки одне дерево із цвяхами, з лівого краю, біля Фюльграбе.

- Знайдено шостого втікача! - викрикнув Фаренберг. - Це Август Альдінгер. Він помер. У своїй смерті він сам винен. На сьомого нам не доведеться довго чекати, його вже везуть сюди. Націонал-соціалістська держава нещадно карає кожного, хто завинив перед народом, вона захищає те, що варте захисту, карає те, що заслуговує кари, знищує все, що треба знищити. В нашій країні жодний утікач-злочинець не знайде притулку.

Наш народ здоровий, він виганяє хворих і знищує божевільних. Ще не минуло й п'яти днів після втечі, і ось - широко розкрийте очі і закарбуйте в пам'яті те, що бачите.

Потім Фаренберг пішов у свій барак. Бунзен наказав колоні в'язнів ступити два кроки наперед. Між першою шеренгою й деревами лишився вузький простір. Вже добре посутеніло. Колону в'язнів з обох боків оточили есесівці й штурмовики. Над майданом і за ним висів туман. У цю годину всіх пойняв відчай. В'язні, які вірили в бога, подумали, що бог їх одкинувся. Тих, хто ні в що не вірив, охопила чорна безнадія, яка може гніздитися в міцному тілі. Ті, хто не вірив ні в що, крім сили, що живе в самій людині, думали, що ця сила є тільки у них, що їхня офіра виявилася непотрібною і що їхній народ забув про них.

Фаренберг сів за стіл. З свого місця він через вікно міг бачити хрести ззаду, есесівців і штурмовиків збоку, а колону спереду. Він почав складати денний рапорт.

Але комендант теж був дуже схвильований і не міг нічого написати. Він схопив телефонну трубку, натиснув якусь кнопку, знову поклав трубку.

Який сьогодні день? Правда, цей день уже кінчався, але все-таки ще лишалося три дні до строку, який він сам собі визначив. Якщо за чотири дні впіймали шістьох утікачів, то невже за три дні не впіймають одного. До того ж він оточений з усіх боків. Він не мав і хвилини спокою. На жаль, і він, Фаренберг, теж його не мав.

У бараці було поночі. Фаренберг засвітив лампу.

Світло з його вікна впало на майданчик, і тіні дерев дотяглися аж до першої шеренги в'язнів. Як довго в'язні стоять тут? Хіба вже настала ніч? Команди розійтись усе ще не давали, і у прив'язаних людей аж м'язи горіли.

Раптом хтось у задній шерензі голосно скрикнув; від цього крику четверо мучеників здригнулися, і цвяхи вп'ялися в їхні тіла. Той, що крикнув, метнувся вперед, тягнучи за собою сусіда, впав і почав качатися по землі; вартові били його ногами у важких чоботях. Штурмовики кинулися в гущу в'язнів.

В цю хвилину появилися комісари Фішер та Оверкамп, в капелюхах і гумових плащах, з портфелями в руках. Комісарів супроводив ординарець, який ніс їхні валізи. Оверкамп закінчив свою роботу у таборі. Шукати Гайслера вже могли і без нього.

Коротка команда – і всі знову стоять, як раніше.

Того, хто впав, і того, кого він штовхнув, уже відтягли.

Дивлячися просто перед себе, комісари попростували до комендантського барака. Вони йшли між хрестами і передньою шеренгою в'язнів, очевидно, не помічаючи, що вздовж вулиці, якою вони, йдуть, тягнуться дуже дивні фасади. Зате ординарець з валізами залишився біля дверей і дивився на все з великою цікавістю. Незабаром обидва комісари вийшли і знову рушили повз в'язнів. На цей раз Оверкамп глянув на дерева. Він зустрівся поглядом з Валлау. Оверкамп ледь помітно зніяковів. На його обличчі з'явився новий вираз – він пізнав Валлау і наче хотів сказати "мені шкода" або "ти сам винен у всьому". Можливо, що в його погляді була навіть повага.

Оверкамп знав, що тільки-но він поїде з табору, як ці четверо загинуть. Їх, можливо, не чіпатимуть, поки не приведуть останнього, – якщо не станеться чогось "через недогляд" або "згарячу".

На "танцювальному майданчику" почувся гуркіт автомобільного мотора. У всіх завмерло серце. З чотирьох прив'язаних людей лише Валлау міг ясно усвідомити, що тепер їх ніщо не врятує. Але що з Георгом? Невже його теж впіймали і везуть сюди?

– Цей Валлау буде перший, – сказав Фішер. Оверкамп кивнув. Фішера він знав уже давно. Обидва вони були запеклі шовіністи, на грудях у них висіло безліч військових орденів та медалей. За нацистського режиму їм теж частенько доводилося працювати разом. Оверкамп у своїй роботі вдавався до звичайних поліційних методів. Допитувати людей було для нього такою ж роботою, як усяка інша. Ці допити не розважали його і не тішили. Всіх людей, яких йому доводилося переслідувати, він вважав ворогами порядку, тобто того, що він розумів під словом порядок. І цих людей він тепер вважав ворогами того, що становило для нього порядок. Тут усе було ясно. Неясність поставала тоді, коли він починав думати, на кого він, власне, працює.

Оверкамп перестав думати про Вестгофен. Вони ще повинні впіймати Гайслера. Оверкамп подивився на годинник. За сімдесят хвилин вони мають бути у Франкфурті. В тумані їхня машина їхала із швидкістю сорок кілометрів на годину. Оверкамп протер скло. У світлі ліхтаря він побачив щось на околиці села.

– Гей! Стій! – раптом закричав він. – Виходьте, Фішере! Ви вже пили цього року молоде вино?

Як тільки вони вийшли з машини і ступили в густому тумані на свіжу землю, з них наче спала утома від роботи, про яку їм зараз не хотілося й думати. Вони зайшли до того шинку, де Меттенгаймер чекав на Еллі, коли вона несподівано дістала дозвіл на побачення, який їй зовсім був ні до чого.

Коли Пауль Редер повернувся з роботи додому, Георг зрозумів усе з першого погляду. На Паулевім обличчі було ясно написано, чим закінчилося його шукання притулку для Георга.

Лізель сподівалася, що бабка сподобається чоловікам, чекала від них захоплених вигуків. Але вони жували її бабку з байдужим виглядом, наче то була капуста.

- Ти недужий? - спитала Лізель Пауля.

- Недужий? Ах, так, зі мною трапилася неприємність. - Він показав обпечену руку.

Лізель майже зраділа, довідавшись, чому не хвалять її бабки. Оглянувши руку - вона з дитинства звикла до того, що чоловіки калічаються на роботі, - вона дістала слоїк з якоюсь маззю. Раптом Георг сказав:

- Пов'язка мені більше не потрібна. Коли ти вже у нас за лікаря, Лізель, то дай мені шматочок пластиру.

Пауль мовчки дивився, як його дружина спокійнісінько розмотувала бинти. Старші Редерові діти виглядали з-за спинки стільця, на якому сидів Георг. Георг зустрівся поглядом з Паулем, - маленькі ясно-голубі очі друга дивилися суворо й холодно.

- Тобі ще пощастило, Георге, - сказала Лізель, - скалки могли вскочити в очі.

- Пощастило! Пощастило! - повторив Георг.

Він оглянув долоню. Лізель спритно заліпила рану пластиром і перев'язала тільки великий палець. Коли рука лежала долонею вниз, навіть не було помітно, що вона поранена.

- Стій! - скрикнула Лізель. - Можна випрати...

Але Георг схопився з місця й швидко запхнув бинти в плитку, де ще жевріло кілька жаринок.

Редер нерухомо стежив за ним.

- Тьху, диявол! - вигукнула Лізель. Вона навстіж розчинила вікно; іще один струмочок смердючого диму поплив у міське повітря - повітря до повітря, дим до диму. "Тепер лікар може спати спокійно, - подумав Георг. - А який це був ризик - піти до нього на прийом! Які в нього спритні руки! Хороші, розумні руки!"

- Послухай, Паулю, - промовив Георг бадьорим тоном, - а ти ще пам'ятаєш Моріца Лахмітника?

- Так, - відповів Пауль.

- А ти пам'ятаєш, як ми мучили старого і він, нарешті, поскаржився твоєму батькові, батько тебе відлупцював, а старий усе кричав: "Не бийте по голові, пане Редере, бо він виросте дурнем, бийте по заду, по заду!" Дуже шляхетно з його боку, га?

- Так, дуже шляхетно. А тебе твій батько, на жаль, по іншому місці лупцював, - сказав Пауль, - а то б ти був розумніший.

На кілька хвилин їм полегшало, а потім страшна дійсність знову постала перед ними у своїй неминучості й важким тягарем лягла на їхні серця.

- Паулю! - з тривогою вигукнула Лізель. "Чого це він так дивиться перед себе?" На Георга вона вже не звертала уваги. Прибираючи зі столу, вона раз у раз поглядала на Пауля, вона глянула на нього і через двері, ведучи дітей у спальню.

- Жорже, - сказав Пауль, коли Лізель пішла, - нічого не поробиш. Треба придумати щось краще. Цю ніч тобі також доведеться переспати тут.

- А ти розумієш, - сказав Георг, - що всі поліційні дільниці уже одержали мою

фотографію? Її показують усім квартальним уповноваженим і всім двірникам. Скоро вона обійде всіх.

- Тебе хтось бачив, коли ти йшов до нас?

- Не знаю. На сходах, здається, не було нікого.

- Лізель, - сказав Пауль, коли дружина знову зайшла до кімнати, - мені страшенно хочеться пити. Навіть не знаю, чого це. Принеси, будь ласка, пива.

Лізель покійно взяла порожні пляшки й пішла. Боже мій, що так гнітить її чоловіка?

- Може, краще розказати все Лізель? - спитав Пауль.

- Лізель? Ні. Невже ти думаєш, що вона дозволить мені лишитись у вас?

Пауль нічого на те не відказав. У його Лізель, яку він знав з дитинства, раптом виявилося щось незнайоме, непроглядне.

Обидва задумалися.

- Твоя Еллі, - сказав нарешті Пауль, - твоя жінка...

- А до чого вона?

- Її родина живе заможнo, у таких людей багато знайомих!.. Чи не піти мені туди?

- Ні! За нею напевно стежать! До того ж іще невідомо, як вона до цього поставиться.

Вони знову замислилися. За вікном, над дахами, заходило сонце. На вулиці вже світилися ліхтарі. В кімнату ще падали скісні промені призахідного сонця; здавалося, перш ніж згаснути, вони хотіли просковзнути у найвіддаленіші кутки.

Обидва чоловіки одночасно зрозуміли, що всі їхні плани розвалюються, мов збудовані на піску. Вони почали прислухатися до кроків на сходах.

Лізель повернулася з пивом. Цього разу вона була дуже схвильована.

- Дивно, - сказала вона, - у півній якийсь чоловік розпитував про нас.

- Що? Про нас?

- Так, у пані Менніх... де ми живемо. Але звідки ж він знає нас, коли не знає, де ми живемо?

Георг підвівся.

- Я мушу йти, Лізель. Спасибі за все.

- Спочатку випий з нами пива, Георге.

- Мені дуже шкода, Лізель, але вже пізно... Отже...

Вона ввімкнула світло.

- Не зникай знову надовго, Георге.

- Ні, Лізель...

- А ти куди? - спитала Лізель Пауля. - Ти ж посилав за пивом.

- Я тільки проведу Георга до рогу і зразу ж повернуся.

- Ні, залишайся вдома! - вигукнув Георг.

- Я тебе проведу до рогу, - спокійно сказав Пауль. - Це моє діло.

У дверях Пауль ще раз обернувся й сказав:

- Слухай-но, Лізель. Нікому ні слова, що Георг був у нас.

Лізель аж почервоніла від гніву.

- Отже, щось-таки накоїв! Чого ж ви мені одразу не сказали?

- От повернись і все розкажу. А ти тримай язика за зубами, бо буде погано і мені, й дітям.

Двері грюкнули, а Лізель так і прикипіла на місці.

Погано дітям? Погано Паулю? Її кидало то в жар, то в холод. Вона підійшла до вікна і побачила, як обидва – високий і низький – проходили між двома ліхтарями, їй стало моторошно. Вона сіла за стіл і почала чекати на чоловіка. Вже зовсім посутеніло.

- Зараз же йди назад, – тихим хриплим голосом сказав Георг; обличчя його скривилося від люті. – Ти й себе занапастиш, і мені не допоможеш.

- Заткни пельку! Я знаю, що роблю. Ти підеш туди, куди я тебе поведу. Коли Лізель повернулася додому і на нас напав страх, тоді мені сяйнула одна думка. Якщо Лізель мовчатиме, – а вона напевно мовчатиме, заради нас, – то ти хоч цієї ночі будеш у безпеці.

Георг нічого не відповів. Голова його була порожня, жодної думки. Він покійно йшов за Паулем. Навіщо думати, коли це анітрошечки не допомагає? Тільки серце шалено калатало в грудях, наче вимагало, щоб його випустили на волю. Як позавчора ввечері, коли він вирішив піти до Лені. Георг спробував заспокоїти своє серце: "Цього не можна порівнювати. Не забувай, що це Пауль. Це не кохання, а дружба. Ти нікому не віриш?

Хіба і другові не можна вірити? Втишся. Не можна весь час так калатати. Ти мені заважаєш".

- Ми не поїдемо трамваєм, – сказав Пауль, – десять хвилин не мають значення. Слухай, куди я тебе веду.

Сьогодні вранці я вже заходив туди, коли йшов до твого проклятого Зауера. У мене тут є тітка Катаріна, вона власниця транспортної контори – якихось три-чотири грузовики. Вона обіцяла взяти на роботу брата моєї жінки з Оффенбаха, він сидів у тюрмі, і в нього забрали шоферські права, бо виявили в крові алкоголь. Він написав, що приїде через кілька днів, і просив мене про все домовитися. Катаріна нічого не знає, вона його ніколи не бачила. Я скажу, що ти мій шурик. А ти на все відповідай "так" або зовсім мовчи.

- А документи? А завтра що буде?

- Коли ти, нарешті, навчишся лічити один-два-три, а не два-один-три. Тобі треба зникнути, тобі треба перебути десь ніч. Хіба краще – сьогодні вночі померти, а завтра мати надійні документи? Завтра я туди заскочу, твій Пауль ще щось придумає.

Георг торкнувся його руки. Пауль глянув на нього і зробив йому гримасу, мов дитині, щоб вона не плакала. Його лоб був світліший, ніж щоки, на ньому було менше веснянок. Вже саме те, що Пауль ішов поруч, заспокоювало Георга. Хоч би він не пішов назад. І Георг сказав:

- Нас можуть кожної хвилини арештувати обох.

- Навіщо думати про таке?

Місто було яскраво освітлене, і вулиці залюднені.

Пауль зустрів знайомих, вітався з ними. Георг щоразу, відвертався.

- Навіщо ти весь час відвертаєшся? - сказав Пауль. - Тебе ж ніхто не пізнає.

- Але ж ти мене одразу пізнав, Пауль.

Вони дійшли до Мецгергасе. На цій вулиці були дві ремонтні майстерні, бензинова колонка й кілька пивниць. Пауль частенько приходив сюди, і до нього раз у раз віталися: "Хайль Гітлер!" - тут, "Хайль Гітлер!" - там, "Паульхене" - тут, "Паульхене" - там. Біля воріт стояла купка людей: штурмовик, дві жінки і той дідуган з задньої кімнати пивниці, у якого ніс уже був червоний, наче морква.

- Ми сидимо в "Сонці", заходь і ти, Паульхене.

- Я спершу хочу сказати "добрий вечір" моїй тітці Катаріні.

- У-і-і, - заверещав старий; на саму згадку про Катаріну у нього аж мороз пішов поза спиною.

- Ходім, Морквочко, - сказали жінки, взяли його попід руки й повели.

Тут з двору виїхала вантажна машина і притиснула їх до стін підворіття. Коли Пауль і Георг зайшли у двір, пані Граббер стояла на порозі гаража - вона щойно вирядила машину. У міжміські маршрути машини вирушали вночі.

- Оце він, - сказав Пауль.

- Цей? - спитала жінка.

Вона швидко глянула на Георга. Це була висока й міцна ширококоста жінка. Зовсім біле волосся, що куйовдилось над сердито насупленим лобом, і такі ж білі брови над злими гострими очима надавали їй вигляду якоїсь дивної білогривої істоти. Вона ще раз оглянула Георга.

- Ну? - Вона зачекала хвилинку і потім ніби ненароком збила з нього капелюха: - Геть! Хіба в нього немає кашкета?

- Його речі в нас, - сказав Пауль. - Він мав переночувати сьогодні у нас, але Паульхен нездужає, і Лізель боїться, що це кір.

- Поздоровляю! - сказала жінка. - Чого ви стовбичите у воротах? Або заходьте, або геть на вулицю.

- На все добре, Отто, щастя тобі, - сказав Пауль, який досі тримав у руці Георгів капелюх. - До побачення, тітонько Катаріно, хайль Гітлер!

Тим часом Георг уважно розглядав обличчя жінки, від якої залежала тепер його доля. Вона теж подивилася на нього втретє, на цей раз суворо й пильно.

- Скільки вам років?

- Сорок три.

- Виходить, Пауль мене обдунив, моя контора не богодільня.

- Подивіться спершу, що я вмію робити.

Її ніздрі роздулися від гніву.

- Я знаю, що ви всі вмієте. Ну, живо, переодягайся.

- Дайте мені комбінезон, пані Граббер. Мої речі у Пауля.

- Гм!

- Я не знав, що у вас тут працюють уночі.

Тоді вона почала лаятися на всі заставки і не вгавала кілька хвилин. Георг не здивувався б, аби вона його вдарила. Він слухав мовчки з легкою усмішкою, якої вона при хисткому світлі ліхтаря не помітила, а може, й помітила. Коли вона, нарешті, вгамувалася, він сказав:

- Якщо у вас немає комбінезона, я працюватиму у підштанках. Звідки я міг знати ваші порядки, коли я тут уперше?

- Забирай його зараз же додому! - закричала жінка до Пауля, який знову з'явився на подвір'ї з Георговим капелюхом у руці. Коли Пауль вийшов на вулицю, до нього гукнули з пивниці, він махнув у відповідь рукою і постеріг капелюха. Почувши тітчині слова, Пауль злякався. Він скривився.

- Перевір його спочатку, а завтра я прийду, і ти даси мені відповідь. - І він стрімголов кинувся з двору.

- Якби не Пауль, - сказала жінка вже спокійніше, - такий чоловік, як ви, просто загинув би. Моя контора не для інвалідів. Ну, ходімо!

Він пішов за нею через двір, де, на його думку, було надто багато світла й людей. З чорного ходу пивниці і з квартир весь час виходили і заходили люди. Він уже відчув на собі чийсь погляд. У відкритому гаражі, біля порожньої машини стояв поліцейний. "На біса він сюди припхався", - подумав Георг, обливаючись холодним потом. Поліцейний, не звернувши на нього уваги, зажадав від хазяйки якогось документа.

- Пошукайте собі щось серед цього дрантя, - сказала хазяйка Георгові.

У гаражі була комірчина з вікном, що правила за контору. Поліцейний байдуже дивився, як Георг приміряв один із засмальцьованих комбінезонів, що валялися в кутку. Потім поліцейний глянув угору в освітлене вікно, де видно було велику білу голову хазяйки.

Він пробурмотів: "Ну й баба!" Коли поліцейний пішов, хазяйка висунулась у вікно і сперлася ліктями на підвіконня, очевидно, це вікно було її командним пунктом.

Вона вилаялась і крикнула:

- Геть звідси, ледащо! Йди надвір, приготуй машину, через півтори години її поженуть в Ашаффенбург, живо!

Георг підійшов до вікна і, підвівши голову, сказав:

- Будьте ласкаві, спокійно й точно поясніть мені, що я маю робити.

Вона примружилася і не зводила очей з обличчя цього чоловіка, про якого вона чула, що це гультай, який занапастив свою родину. Але хоч як пильно дивилася жінка на це обличчя, яке, мабуть, було спотворене під час автомобільної аварії, вона нічого не могла на ньому прочитати. Її погляд завжди проймав холодом усе, на що вона дивилася, але на цей раз вона сама вперше відчувала подих холоду. І вона почала спокійно пояснювати, що треба робити. Фрау Граббер пильно стежила за Георгом. Через якийсь час вона вийшла, стала поруч і почала підганяти його. Рана на Георговій руці, що ледве почала затягуватися, знову відкрилася. Коли він заходився перев'язувати рану якоюсь брудною ганчіркою, орудуючи лівою рукою й зубами,

хазяйка сказала:

- Коли ти здоровий, працюй швидше, коли недужий, - геть звідси!

Георг нічого не відповів і більше не дивився на неї.

Він подумав: "Така вже вона людина, нічого не вдієш".

Та, зрештою, все на світі минає. Він почав працювати швидко й завзято і скоро так стомився, що не міг уже ні боятись, ні думати.

Тим часом Лізель чекала в темній кухні. Коли минуло десять хвилин і Пауль не повернувся, вона зрозуміла, що він пішов з Георгом не тільки до рогу. Що трапилося? Що вони задумали? Чому Пауль їй нічого не розповів?

Цього вечора було на диво тихо. Стукіт на п'ятому поверсі, лайка на третьому, марші по радіо й сміх через вулицю, з вікна в вікно, не могли заглушити цієї тиші, тим більше - легкої ходи на сходах.

Лізель тільки один раз у житті мала справу з поліцією. Їй було тоді років десять-одинадцять. Один з її братів щось накоїв, мабуть, саме той, що потім загинув на війні - в родині ніколи не згадували про цю історію, вона була похована разом з ним у Фландрії. Але страх, що тоді душив їх усіх, і досі лишився у Лізель у крові.

То був страх, що не має нічого спільного з нечистою совістю, страх бідняка, страх курчати перед шулікою, страх маленької людини перед жорстокою державою; той споконвічний страх, який краще за всякі конституції та історичні книги говорить про те, чиї інтереси захищає держава. Але Лізель вирішила боротися, боронити себе і своїх дітей зубами й нігтями, хитрощами й підступами.

Коли кроки минули останній майданчик і почали наближатися до її квартири, Лізель схопилася з місця, ввімкнула світло і заспівала приглушеним голосом, який весь час зривався. Вона вважала, що світло й спів - найкращий доказ того, що в людей чисте сумління. Той, хто підійшов до її дверей, і справді не зразу подзвонив.

Він був у цивільному одязі. Світло лампи впало на його грубе, невиразне обличчя, воно здавалося їй чужим і неприємним. "Напевно, шпик", - сказала собі Лізель. Їй спало на думку саме це слово, вона, очевидно, почула його десь на вулиці, бо Пауль ніколи не говорив з нею про такі речі. Цей чоловік, напевно, ховає свій паскудний значок під курткою.

- Ви пані Редер? - спитав незнайомий.

- Як бачите.

- Ваш чоловік дома?

- Ні, - відповіла Лізель, - його немає.

- А коли він прийде додому?

- Цього я не знаю.

- Але ж коли-небудь він мусить прийти додому.

- Я не маю про це ніякого уявлення.

- Хіба він виїхав з міста?

- Так, так, виїхав, у нього дядько помер.

Ховаючись за стулкою дверей і в тіні, що падала на неї, Лізель пильно позирала на

незнайомого, вона помітила, як пересмикнулося його обличчя; він був розчарований. "Ну, зараз він уже піде", – подумала Лізель.

Але чоловік знову обернувся і спитав:

– Він уже давно поїхав?

– Давненько.

– Ну, хайль Гітлер!

Він знизав плечима. Здавалося, навіть його спина мала розчарований вигляд.

На Лізель напав другий напад страху. А що, як він почне розпитувати двірника? Скинувши черевики, вона вислизнула на сходи і прислухалася. Незнайомий нікого не розпитував. Повернувшись до вікна в кухні, вона побачила, як він іде геть тихою вулицею.

Того вечора Франца гнала до Редерів якась надія, непохибний інстинкт. І зараз він крокував безлюдною вулицею до трамвайної зупинки, сумний і розчарований.

Він поїхав у протилежний кінець міста, де в пивниці залишив свій велосипед. Звідти він подався до Германа.

Герман був упевнений, що Франц прийде до нього, і почав уже непокоїтися. Франц рідко пропускав стільки вечорів підряд. Цього вечора Герман зрозумів, що Франц, який приходив до нього на пораду, потрібен йому більше, ніж він думав. Коли за вікном почувся нарешті дзенькіт велосипеда, Ельза витерла фартухом застелений цератою кухонний стіл, а Герман, стримуючи свою радість, вийняв з шухляди шахівницю.

Але сьогодні Герман не довго радів, його радість зникла, як тільки Франц сів за стіл. Франц був не такий, як завжди. Він довго мовчав.

Герман терпеливо чекав. Нарешті Франц заговорив.

Спочатку Герман слухав просто уважно, потім вражено, потім стурбовано. Франц розповів про всі свої пригоди: як він тричі бачився з Еллі – в кіно, у критому ринку і в мансарді, – як вони разом відновили в пам'яті все життя Георгове, пригадали його колишніх друзів, як він пішов по цих слідах, намагаючися знайти Георга, як з цього нічого не вийшло, та й взагалі...

– Що взагалі?

Але Франц знову замовк, і Германові довелося чекати.

Герман був невдоволений з того, що Франц зробив усе це на свій страх і ризик, не порадившись з ним, Германом. Герман здивовано вглядався у грубувате, немов сонне обличчя друга, яке за удаваною байдужістю приховувало наполегливість.

Франц знову почав говорити, але зовсім не про те, чого чекав Герман.

– Бачиш, Германе, я зовсім звичайна людина. І я не вимагаю від життя чогось особливого. Я хочу, наприклад, назавжди лишитися в цьому краї, бо мені тут подобається. Бажання, як у декого, поїхати кудись далеко у мене немає. Я б залюбки прожив тут ціле життя. Небо тут не дуже ясне і не дуже сіріє. І люди – не селяки і не городяни. Тут є все: і дим, і фрукти. Якби я тільки міг побратися з Еллі, був би дуже щасливий. Інші люблять міняти жінок, усякі там пригоди, а я зовсім не такий. Я ніколи б не покинув Еллі, хоч знаю, що в ній немає нічого незвичайного. Вона просто мила.

Але я хотів би прожити з нею разом усе життя. А я не можу навіть бачитися з нею...

- Безумовно, ні, - сказав Герман. - Тобі взагалі не слід було до неї йти...

- Звісно, тут немає нічого поганого - піти в неділю погуляти з Еллі, але мені цього не можна. Ні! Не дивись на мене з таким подивом, Германе! Отже, з Еллі ми ніколи не будемо в парі. Я навіть не знаю, чи довго я зможу лишатися тут. Можливо, мені вже завтра доведеться тікати.

Мені завжди хотілося тільки чогось людського: полежати на лужку, покататися на човні, почитати хорошу книжку, мати добрих друзів, кохану, щоб довкола був спокій...

Потім у моє життя увійшло щось інше. Воно прийшло, коли я був ще зовсім молодий - прагнення справедливості. Поступово моє життя змінилося, тепер воно тільки зовні спокійне. Багато хто з наших друзів, уявляючи собі прийдешню Німеччину, про що тільки не мріють.

А я не такий. Я і в майбутньому хотів би жити тут, тільки по-новому. Працювати тут, але на нас! І ввечері приходити з роботи не таким змореним, а потім вчитися, читати. Коли трава ще тепла. Але нехай це буде та сама трава, під парканом у Марнетів. І взагалі, нехай усе це буде тут. Я хочу і в майбутньому жити тут, у селищі, або там, нагорі, у Марнетів і Мангольдів...

- Певна річ, непогано знати, чого хочеш, - сказав Герман. - Але все-таки скажи мені, цей Редер - Георгів друг, - який він?

- Низенький - відповів Франц, - здалека схожий на хлопчика. А навіщо це тобі?

- Якби Редери когось у себе переховували, вони поводитися б саме так, як ти розповів. Але вони, мабуть, нікого не переховують.

- Коли я прийшов, пані Редер була сама з дітьми, - сказав Франц, - я прислухався біля дверей перед тим, як подзвонив, і потім, коли вона замкнула двері.

Герман подумав: "Франц не повинен більше втручатися в це діло. Ці три слова "схожий на хлопчика" його мало не злякали; він їх сьогодні почув уже вдруге. Якби у мене тільки був час! Баккер буде в Майнці на початку наступного тижня! Час - це єдине, чого мені бракує! Може, й пощастило б урятувати бідолаху. Але час... час..."

- А де він працює, цей Редер?

- У Покорні. Чого ти знову заговорив про нього?

- Так, просто цікаво...

Але Франц відчув - чи йому здалося, що відчув, - ніби Герман щось приховує від нього.

Цього вечора Пауль і Лізель сиділи поруч на дивані в кухні, і він гладив її голову й повну руку так само несміливо, як у перші дні їхнього кохання; він навіть цілував її мокре від сліз обличчя. Пауль не сказав їй усієї правди: гестапо хоче арештувати Георга за якусь давню історію. За новими законами йому загрожує страшна кара. Що ж йому було робити - прогнати Георга?

- Чого він не сказав мені правди? А ще їв і пив за моїм столом!

Спочатку Лізель лаялася, кричала й тупала ногами, уся червона від люті, потім почала хлипати й голосити, але й це минуло. Вже звернуло з півночі. Лізель

виплакалася і тепер лише кожні десять хвилин повторювала, так наче це було найважливіше.

- Чому ви мені не сказали правди?

Нарешті Пауль зовсім іншим, сухим тоном відповів:

- Бо я не знав, як ти до цього поставишся.

Лізель висмикнула свою руку, вона мовчала.

- Ну, а якби ми тобі все сказали, - вів Пауль далі, - і спитали в тебе, чи може він залишитися, що б ти на це відповіла - "так" чи "ні?"

Лізель запально вигукнула:

- Звичайно, я б сказала "ні"! А ти як думаєш? Він один, а нас четверо, ні, п'ятеро, навіть шестеро вкупі з тим, який має народитися. Ми навіть не сказали Георгові про шостого, бо він і так сміявся з нас. Ти мусив сказати йому: "Дорогий Георге, ти один, а нас шестеро".

- Лізель, йшлося про його життя!

- Так, але ж і про наше!

Пауль мовчав. Важкий тягар лежав у нього на серці.

Уперше він відчув себе страшенно самотнім. Ніколи вже життя не буде для нього таким, як раніше. Оця квартира - навіщо вона? Оця купа дітей - навіщо вони?

Він сказав:

- І ти ще вимагаєш, щоб тобі все розповідали! Тобі говорити правду! Ти зачинила б двері перед його носом, а я через два дні приніс би тобі газету і ти побачила б ім'я Георга Гайслера в розділі "Трибунал" під рубрикою "Вирок виконано". Невже тебе не мучило б сумління? Невже ти зачинила б перед ним двері, якби знала це наперед?

Він трохи відсунувся від дружини. Вона знову почала тихо плакати, закривши обличчя руками. Потім повідала крізь сльози:

- Зараз ти думаєш, що я погана жінка. Так, погана, погана! Такою поганою я тобі ще ніколи не здавалася. І ти б залюбки позбувся цієї поганої жінки - твоєї Лізолі! І ти думаєш зараз, що ти самотній, а на нас тобі наплювати. Тільки Георг тобі потрібний. Так, безперечно, якби я наперед знала, що з ним може трапитися... оте... "Вирок виконано"... я б його пустила... А може, і так би пустила. Хіба я знаю... Так, тепер я думаю, що все-таки пустила б його.

- От бачиш, Лізель, - сказав Пауль уже спокійніше, - тому я й не сказав тобі; ти могла згарячу вигнати його, а потім мучилася б, коли б я усе тобі роз'яснив.

- Але ж його й тепер ще можуть упіймати. І ти відповідатимеш за все.

- Так, - сказав Пауль, - відповідатиму я. І саме тому це мав вирішувати я, а не ти. Я тут хазяїн і глава сім'ї.

І я маю право сказати "так" там, де ти спочатку скажеш "ні", а потім "можливо"; а потім усе-таки скажеш "так", але вже буде пізно. А я вирішую одразу.

- А що ж ти завтра скажеш тітці Катаріні?

- Про це ми ще поміркуємо. А зараз звари кави такої, як учора, коли Георгові стало млосно.

- Цей Георг у нас усе перевернув догори ногами! Вночі кава!

- Якщо двірник завтра запитає, хто у нас сьогодні був, скажи - Альфред із Заксенгаузена.

- Чого це він у мене питатиме?

- Бо їх самих питає поліція, та й нас, може, теж, буде допитувати.

Лізель знову розхвилювалася.

- Нас? Поліція? Любий Паулю, ти ж знаєш, що я не вмію брехати. По мені все видно. Я навіть у дитинстві не вміла брехати. Інші брехали собі спокійнісінько, а по мені зразу було помітно.

- Як це не вмієш? - сказав Пауль. - А хіба ти сьогодні ввечері не збрехала? Якщо ти не зможеш збрехати поліції, тоді тут не лишиться каменя на камені. Мене ти більше не побачиш. Коли ж ти скажеш так, як я тебе навчу, я обіцяю тобі, що ми в неділю візьмемо контрамарки й підемо на матч "Вестенд" - "Нідеррад".

- Ти дістав контрамарки?

- Так, дістав.

Близько півночі Георг, нарешті, приліг у гаражі, але його одразу ж покликали, бо шофер, що забирав машину, був чимось незадоволений. Пані Граббер вилаяла Георга хоч тихо, але добірними словами. Як тільки він знову ліг, настав час готувати другу машину, яку відправляли в Ашаффенбург. На цей раз пані Граббер стояла біля нього, пильно стежила за ним, вичитувала за кожний незграбний рух, а також за всі старі гріхи. Цей Отто, якого він заступав, вів, либонь, брудне, розпусне життя.

Не дивно, що він прикинувся хворим і хотів уникнути суворого режиму, який тут чекав його. Георг хотів був знову лягти поспати, але йому наказали скласти інструменти й прибрати в гаражі. Наближався ранок, Георг уперше підвів очі. Жінка була вражена. Невже цьому хлопцеві байдуже, під які колеса він потрапить? Чи, може, ці колеса здаються йому легшими за ті, під які він потрапляв. Вона пішла. Потім ще раз подивилась на нього, вихилившись з вікна. Він лежав, згорнувшись калачиком, на лаві. Хазяйка подумала: "З ним, очевидно, все-таки можна порозумітися".

Георг лежав, прикрившись пальтом Беллоні, його тіло було немов налите свинцем. Він не міг заснути, але його думки текли нескінченним суцільним потоком, немов уві сні: "А що, як по мене ніхто не прийде? Може, Пауль просто покинув мене тут? Замість цього Отто?"

Георг спробував уявити своє життя, якби йому довелося лишитися тут назавше, якби він не зміг піти звідси.

Усе життя просидіти в цьому дворі, усіма забутий! Ні, краще спробувати вийти звідси, і якнайшвидше. А що, як потім все-таки приспіє допомога? А він утече, і через кілька годин його схоплять! "Якщо вони мене піймають і повернуть у табір, - говорив він собі, - то нехай це станеться, поки ще живий Валлау. Якщо це неминуче, то краще швидше, щоб померти разом з Валлау. Може, він ще живий!" У цю мить загибель здавалася Георгові неминучою. Усе, що звичайно розподіляється на ціле життя, на багато років, - крайнє напруження всіх сил людини, занепад і знову піднесення, - усе

це ~ пронеслось у його свідомості за якусь годину. Нарешті й це відгоріло. Він тупо дивився, як займається день.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

I

Фаренберг лежав горілиць одягнений, ноги в чоботях звисали з ліжка. Його очі були розплющені, він прислухався до нічної тиші.

Він загорнувся з головою в ковдру. Тепер комендант принаймні чув якісь звуки – здавалось, то бурхає кров у жилах, віддаючися шумом у вухах. Не треба прислухатися! Йому так хотілося почути якийсь далекий звук, сигнал тривоги невідомо звідки, аби той звук виправдав це нестерпне прислухування. Шум мотора десь вдалині, телефонний дзвінок у канцелярії, нарешті, людські кроки між канцелярією й комендантським бараком – будь-який звук міг би покласти край чеканню. Але в таборі панувала тиша, мертва тиша відтоді, як штурмовики по-своєму відсвяткували від'їзд комісарів. До пів на дванадцяту пиячили, відтак щось із годину робили "обхід" бараків з нагоди вечірнього інциденту. А близько першої, коли штурмовики були такі ж утомлені, як і в'язні, "танці" припинилися.

Кілька разів за цю ніч Фаренберг здригався. Проїхала машина на Майнц, потім дві машини – на Вормс. По "танцювальному майданчику" хтось пройшов, але повз комендантський барак, до дверей Бунзена. На початку третьої у канцелярії задзвонив телефон, і Фаренберг подумав був, що це й є оте саме сподіване донесення, – але виявилось, що це не те донесення, яке чергові мали передати йому чи вдень, чи вночі: донесення про те, що спіймано сьомого.

Фаренберг задихався, він стягнув з голови ковдру. Яка тиха ніч! Вона не була сповнена виттям сирен, пострілами з пістолетів, ревінням моторів – цим шумом великої облави, в якій усі беруть участь. Ні, це була на диво тиха ніч, звичайна ніч між двома робочими днями. Прожектори не розтинали неба своїми променями. Осінні зірки над селами губилися в тумані. Лише м'яке, але всепроникливе сяйво щербатого місяця могло знайти того, хто хотів, щоб його знайшли. Після важкого трудового дня все тихо спало.

Можна було б сказати, що на землі панує мир, аби не пронизливі зойки, що час від часу долинали з табору Вестгофен; люди прокидалися, підводилися на ліжках і прислухались. І, немов відступала якась дика орда, шум іще раз прокотився хвилиною і зовсім завмер. І якщо хтось тепер не спав, то не таму, що йому заважали якісь чужі голоси. "Треба заснути, – сказав собі Фаренберг. – Оверкамп уже давно прибув на місце. І навіщо я визначив певний строк, навіщо сказав про це? Хіба це моя провина, коли вони не впіймають Гайслера? Треба неодмінно поспати".

Фаренберг знову загорнувся з головою в ковдру. "А що, як він уже за кордоном! Може, його тому й не знаходять, що вже не можна знайти? А що, як він саме в цю хвилину переходить кордон? Але ж кордони охороняються, як під час війни".

Раптом він підхопився. Була п'ята година. Знадвору доносився невиразний шум. Ось воно, нарешті! Від шосе, від воріт табору долинув гуркіт моторів, різкі звуки

команди. Потім почувся глухий, нерівномірно наростаючий шум, але в ньому ще не було того особливого, характерного тону, гірко-солодкуватого присмаку: кров іще не пролилась.

Фаренберг увімкнув кілька лампочок. Але світло, здавалося, притуплювало його слух, і він знову вимкнув їх.

Підійшовши до дверей, він зупинився на мить і прислухався до звуків, що долинали від воріт табору, пройнятий жагучою надією.

За останні секунди шум, який завжди супроводив доставку в'язнів, посилювався. Здавалося, його здійснювали не окремі люди, навіть не орда, що підкоряється якійсь вищій, хоч і сумнівній, владі, – ні, то вирвалася на волю ціла зграя скажених псів. Уже почулися й ті особливі звуки, ось уже і вони вщухли, і ця мить минула. Кров уже пролилася, і псів розчарував її смак. Гавкіт зграї стає хриплий: Фаренберг зробив звичайний людський жест. Він притулив руку до серця. Його нижня щелепа відвисла.

Обличчя скривилося від досади. Для його слуху цей шум був цілком послідовною і зрозумілою зміною звуків.

Надворі знову пролунала команда. Фаренберг опанував себе. Увімкнув лампочки, почав поратири біля штепселів.

Коли Бунзен кілька хвилин по тому проходив через "танцювальний майданчик", він почув крізь зачинені двері, як Фаренберг кричить, мов навіжений. Ціллїх саме доповів комендантові: вісім нових в'язнів. Усі – робітники заводу Опеля, вони були чимось невдоволені. Їм прописано короткий курс лікування, яке допоможе їм примиритися з новими нормами і розцінками.

Ціллїх витримав цей новий шквал лайки із нерухомим, похмурим обличчям. Буря, в якій його начальник шукав розради, не збила Ціллїха з ніг. Але на цей раз серед зливи лайки не було жодного слова, жодного, навіть найменшого натяку на колишні часи, на їхню відданість один одному. І він стояв у цілковитому відчаї, похиливши велику голову на груди. Ціллїх, який пильно стежив за своїм начальником – він поставив перед собою завдання стежити за кожним рухом начальника, – розумів, що протягом останнього тижня ставлення Фаренберга до нього різко змінилося. В понеділок, після втечі, їх іще поєднувало спільне нещастя. Але згодом Фаренберг, мабуть, вирішив порвати з ним. Невже Фаренберг зовсім забуде його?

Назавше? Коли правда, що Фаренберга мають перевести, то що ж буде з ним, Ціллїхом? Чи візьме його Фаренберг туди, куди його пошлють? Чи він залишиться сам у Вестгофені?

Близько поставлені Фаренбергові очі, які зовсім не викликали страху і були призначені природою не для того, щоб зазирати в безодні; а в засмічені каналізаційні труби, дивилися на Ціллїха холодно, навіть з ненавистю.

Фаренберг і справді зараз думав, що в усьому винен саме цей йолоп. Протягом останнього тижня це вже не один раз спадало йому на думку, тепер він був у цьому переконаний.

Ціллїх використав паузу, щоб промацати ґрунт, в'яснити, наскільки начальник ще

довіряє йому.

- Пане коменданте, я прошу дозволу замінити деяких людей в охороні штрафної команди...

Бунзен почув, як Фаренберг удруге почав лютувати.

Скоро вже не буде таких розваг. Правда, комісія, що перевіряла, за яких обставин сталася втеча і яких заходів було вжито, ще не оголосила своїх висновків. Проте есесівці подекуди, що старий і тижня тут не продержиться.

Знову пауза. Увійшов Бунзен, усміхаючись самими очима. Комендант відпустив Цілліха. Цілліх був схожий на бика, якому відтяли роги. Фаренберг сказав тоном начальника, влада якого безмежна і непорушна:

- На новоприбулих поширюються всі каральні заходи, яким підлягають після втечі всі в'язні.

І таким самим тоном він перелічив ці суворі заходи. "Багато з тих, хто й так зовсім знесилів, загине від цих заходів, - подумав Бунзен. - Фаренберг покаже себе на прощання".

Цілліх пішов до їдальні. Там розносили каву. Цілліх машинально сів на своє постійне місце. З тієї хвилини, коли Фаренберг проричав, що відповідальність за штрафну команду лежить тепер не на ньому, а на Уленгауті.

Цілліхові наче туман заслав очі. В їдальні сиділи молоді, дуже хлопці, що з апетитом уминали грубу здорову їжу: селянський хліб із сливовим повидлом. Все потрібне закуповували в навколишніх селах. До того ж останнього тижня табірна охорона була особливо добре забезпечена, бо зменшили, на покарання, раціон в'язнів. З одного краю стола на другий передавали великі бляшані кухлі з кавою й молоком. Вестгофенські штурмовики частували гостей - конвоїрів, що доставили нову партію в'язнів. Хлопці їли й сміялись.

- Був серед них такий тип, - розповідав один з конвоїрів, - на диво горластий; ну, його зразу потягли в підвал, відчинили двері. А він і каже: "Яке чудове робоче місце".

Цілліх дивився просто перед себе і набивав рот хлібом.

II

Туман майже розвіявся, лише де-не-де між яблунями Марнетів і Мангольдів ще висіли невеликі клапти. Франців велосипед знову підстрибнув на двох вибоїнах, але сьогодні ці стрибки зовсім його не тішили, вони боляче віддавались у важкій від безсоння голові. Як він проїжджав крізь смугу туману, прохолодний вітер обвівав його втомлене обличчя.

Коли Франц їхав повз садибу Мангольдів, на мить виглянуло сонце. Але тепер нічого вже не виблискує на опустілих яблунях. За садибою Мангольдів поля спадали вниз, мов безкрая пустеля. Забуваєш, що там, у тумані, - заводи Гехста, що поблизу найбільші міста країни, що зараз на дорогу виїдуть цілі рої велосипедистів. Тут пустеля. Тут одвічна тиша - за триста метрів від міської брами. А там, де пройде Ернст із своїми вівцями, земля буде ще голішою. Цю пустелю ще ніхто не підкорив. Кожен тільки проходить по ній, кожному хочеться якнайшвидше її поминути. Коли б сьогодні ввечері

вдома вже затопили грубку! Франц не дуже любить Ернста, але сьогодні Францові бракує його, наче без чабана та вівців саме життя перейшло в інше місце.

За садибою Мангольдів земля хвилями пливе у золотаво-сіру туманну далину; на цій землі так тихо, наче тут ніхто не живе. Можна подумати, що люди ще ніколи не піднімалися сюди. Тут ніколи не стояли табором легіони з їх прапорами й богами. Ніколи тут не було жодної битви.

Ніколи чернець на ослику, закований у панцер віри, не діставався сюди, щоб розвідати глушину. Ніколи тут не проїздили на вибори і свята, на війни й хрестові походи сильні світу на чолі свого почту. Невже цей оповитий золотаво-сірим туманом простір – те місце, де люди колись зважувалися на все, усе втрачали і знову йшли на штурм? Уже, мабуть, ціла вічність минула відтоді, як тут щось відбувалось, – а може, ще нічого й не починалося?

Франц думає: "От аби я міг отак їхати й їхати, аби ця дорога ніколи не приводила в Гехст!" Але він уже чує навколо себе дзвінки, а біля кіоска із зельтерською водою стоїть Антон Грайнер. "Чи доживу я до того дня, – подумав Франц, – коли цей хлопець проїде повз кіоск і нічого не купить?" На Францовому обличчі, що хвилину тому було таке спокійне й байдуже, з'являється вираз дріб'язкової досади. Потім цей вираз зникає. Обличчя його стає сумне. Подумавши про Антонову наречену, він згадав Еллі.

З вікна кіоска війнуло теплом. Продавщиця запалила в грубці. В неї ще одне нововведення – плитка, щоб варити каву для робітників з далеких сіл.

– Як ти можеш знову пити каву? – спитав Франц Антона. – Ти ж їдеш просто з дому?

– А тобі що, шкода моїх грошей? – спитав Антон.

Вони їхали униз поруч, обидва в поганому настрої.

Вони наздогнали решту велосипедистів. Раптом пролунав сигнал – один, другий, третій. Юрба велосипедистів розкололася навпіл, і дорогою промчав на мотоциклі есесівець, брат у перших Антона Грайнера.

– Цей учора розповідав дивні речі, – сказав Антон, – і про тебе запитував.

Франц злякався.

– Він питав, чи в тебе добрий настрій, чи ти смієшся в кулак?

– А навіщо мені сміятися в кулак?

– Те саме й я спитав. Він був напідпитку, а з людиною напідпитку іще важче, ніж з п'яним як чіп. Тепер це вже його мотоцикл. Він усе за нього виплатив. Усім есесівцям, що мають мотоцикли, наказали обшукувати місто. Цілі вулиці оточені.

– Чому?

– Усе ще шукають утікача.

– При такому суворому контролі, – сказав Франц, – не важко знайти одну людину.

– 1 я був такої ж думки, але брат у перших сказав, що такий суворий контроль теж має недоліки.

– Які?

– Це і я спитав. І він відповів: так багато учасників, що їх важко проконтролювати. До речі, він хоче оженитися, і знаєш з ким?

- Антон, ну чого ти до мене причепився? - сказав Франц. - Звідки я можу знати, з ким хоче оженитися твій брат у перших?

Він намагався приховати своє збентеження. Невже той есесівець справді розпитував про нього?

- Він хоче оженитися з Маріхен з Боценбаха.

- Як? Та це ж Ернстова наречена!

- Якого Ернста?

- Чабана.

Антон Грайнер засміявся.

- Що ти, Франце! Та, хіба на цього хлопця хтось зважає? До Ернста ніхто й не ревнує.

Знову щось таке, чого Франц не зрозумів, але він навіть не встиг спитати. Коли вони в'їхали на околицю Гехста, їх роз'єднали. Вулицю, по якій їхав Франц, перегороджували дві великі цистерни з бензином. Всі велосипедисти зійшли з машин і повільно рушили пішки. Обличчя робітників були такі ж сірі, як і повітря; лише на металевих предметах - на рулях велосипедів, на фляжці, що виглядала у когось з кишені, на цистернах - грали відблиски вранішнього сонця. Попереду Франца йшла група дівчат у сірих і синіх фартухах, вони тремтіли від холоду і тулилися одна до одної. Франц із своїм велосипедом проштовхувався вперед, і дівчата почали бурчати.

Здається, хтось гукнув "Франце"? Він ще раз обернувся і зустрівся з гострим поглядом чорного ока. Цю дівчину із сердито стуленими губами і пасмом волосся над спотвореним оком він уже бачив. Він зустрів її на початку тижня. Вона насмішкувато кивнула йому.

У роздягальні тишувалися: "Оклецьок... Оклецьок..."

- А що трапилося з Оклецьком?

- Він повернувся.

- Що? Як? Сюди?

- Ні, ні! Може, прийде в понеділок.

- А звідки ви це знаєте?

- Учора ввечері я був у "Якорі", туди зайшла Оклецькова дочка, ота, кульгава. Вона сказала, що він повернувся, тоді я зразу ж зайшов до нього. Оклецьок сидів на ліжку, а дружина ставила йому компреси. На голові в нього теж був компрес. "Господи Ісусе, - сказав я, - Оклецьок, хайль Гітлер!" - "Так, хайль Гітлер, - сказав він, - це добре, що ти одразу ж зайшов до мене". - "Що ж у цьому доброго? - кажу. - Ти краще розкажи мені, що вони з тобою робили?" На це він мені сказав: "Карльхене, ти вмієш мовчати?" - "Звичайно" - "Я теж", - сказав він. Більше він не промовив ні слова.

III

Еллі не зводила карих очей з Оверкампа, який після допиту, що тривав мало не цілу ніч, уже не був для неї незнайомий.

- Будьте ласкаві, наповажтеся пригадати, пані Гайслер. Ви мене розумієте? Можливо, на самоті вам легше буде зібрати до купи свої думки, ніж коли ви гуляєте на

волі. Це легко можна перевірити.

Її думки наче висохли від нестерпно яскравого світла, вона могла думати лише про те, що бачила перед собою.

Вона подумала: "Три верхніх зуби у нього, напевно, штучні".

Оверкамп підійшов впритул до неї, і різке світло лампи залляло його голену потилицю, а обличчя Еллі, нарешті, опинилося в тіні.

- Ви мене зрозуміли, пані Гайслер?

Еллі тихо промовила:

- Ні.

- Якщо ви нічого не можете пригадати на волі, - а на волі ви лишилися тільки завдяки тому, що не ладнали з Гайслером і розійшлися з ним, - то, може, вам проясниться в голові, коли ви потрапите у тюрму, а коли треба буде, то й у темну камеру. Тепер ви мене зрозуміли, пані Гайслер?

Еллі сказала:

- Так.

Коли її обличчя було в тіні, вона могла думати. "А що я втрачу, коли він мене арештує? Роботу? Щодня друкувати десятки листів до панчішних фабрикантів? Темна камера? Все-таки краще, ніж це світло, що немов крає на шматки мозок".

Її думки, звичайно напівусвідомлені й невиразні, раптом з надзвичайною ясністю осягнули все, навіть можливість смерті. Вічний мир після дочасних страждань і ударів долі - так учили її колись у школі, але ні вчитель, ні маленька учениця з каштановими косами ніколи не думали, що цей туманний вислів колись стане їй у пригоді в повсякденному житті.

Оверкамп відійшов набік. Еллі швидко заплющила очі - сліпуче біле світло забивало дух. Оверкамп не зводив з неї очей, мов палкий коханець. Сьогодні вночі він викликав до себе близько десятка людей, в тому числі Еллі Гайслер. Ця молода жінка на всі його запитання лагідно відповідала тільки "так" або "ні". Її личко, здавалося, тануло в цьому смертоносному світлі. Оверкамп знову заговорив:

- Отже, дорога пані Гайслер, почнемо усе спочатку.

Одразу ж після вашого одруження - згадайте, як цей тип ще був закоханий у вас, до речі, тут немає нічого дивного; як потім це кохання почало поволі танути, як ви сварилися і швидко мирилися, і знову були щасливі. Чи вірно я каїку, пані Гайслер? Потім вогник кохання почав згасати, і ваш чоловік від вас віддалявся, а ви усе ще любили його, і серце краялося вам від думки, що ваше велике кохання пропадає марно, - пам'ятаєте?

Еллі тихо промовила:

- Так.

- Так, ви пам'ятаєте. І як приятельки робили вам різні натяки. Як він уперше пішов з дому увечері, а потім знову і знову - до тієї жінки. Пам'ятаєте?

Еллі промовила:

- Ні.

- Що ні?

Еллі спробувала повернути голову, але сліпуче світло підкорило собі її волю. Вона тихо додала:

- Він ішов кудись, оце й усе.

- І ви навіть не пригадуєте, до кого?

- Ні, - відповіла Еллі.

Коли допит дійшов до цієї точки, в голові Еллі, як і передбачав Оверкамп, виник цілий рій неприємних спогадів. Мов нічні метелики, пурхали вони над сліпучою поліційною лампою: товста касирка, кілька молоденьких дівчат, у яких на синіх кофточках був нашитий червоний значок "Фіхте", некрасива сусідка з Нідеррада, і ще одна - Еллі уперто ревнувала Георга саме до неї, можливо тому, що для цього не було жодних підстав, - Лізель Редер. Лізель була тоді повненька золотаво-русява, весела дівчина. Як тільки Еллі спала на думку Лізель, вона одразу ж пригадала всю родину Редерів, і Франца, і все, що було з цим пов'язане.

Отже, Оверкамп, як завше, правильно спланував свій допит. Його запитання розворушили в пам'яті Еллі саме те, що він хотів розворушити. Тільки все це залишалось в душі у жінки, що мовчки й нерухомо сиділа перед ним.

Оверкамп відчув, що допит, як казали гестапівці, надломився. На таку диявольську перешкоду частенько наштотується найхитромудріший план, через неї зазнавали невдачі найдосвідченіші поліційні: людське "я", замість того, щоб ослабнути і розпастися під ударами тисяч запитань, несподівано в останню мить немов випростується й міцніє, удари уже безвладні розбити це "я", а навпаки, воно від них тільки твердішає.

До того ж, щоб зламати сили цієї молодої жінки, їй треба спочатку дати можливість їх зібрати. Оверкамп повернув рефлектор. М'яке світло відбилося від стелі і залило майже порожню кімнату.

Еллі зітхнула з полегкістю. На підлогу під вікном - віконниці були зачинені - лягла дивна золотава смуга: світанок.

- Ідіть. Але ви можете знадобитися нам у першу-ліпшу хвилину. Сьогодні або завтра. Хайль Гітлер!

Еллі брела вулицями, хитаючися від втоми. У найближчій булочній купила теплу булочку. Вона не знала, куди йти, і машинально подалася до контори. Вона сподівалася, що там не буде нікого, крім прибиральниці, і вона зможе спокійно посидіти в куточку до дев'ятої години.

Але директор контори, любитель рано вставати, уже прийшов.

- Ранкові години - золоті години, я завжди так кажу, а золото - це ви, Еллі. Якби це був хтось інший, пані Еллі, я б запрягнувся, що ви були на побаченні. Не червонійте так, пані Еллі. Якби ви знали, як це вас красить. Є щось таке ніжно-тендітне у кінчику вашого носика і тінях під очима! "Аби хоч один чоловік по-справжньому кохав мене, - подумала Еллі. - Георг, навіть коли він ще живий, мене більше не любить. Про Генріха не варт і думати. Про Франца не може бути й мови. Увечері після роботи поїду до

батька. Він завжди радий мене бачити. Він завжди буде мене любити".

IV

"Мене забули в цьому дворі, – думав Георг. – Чи давно я вже тут? Години, дні? Ця відьма мене ніколи не випустить. Пауль більше ніколи не прийде".

З під'їздів виходили люди і поспішали в місто.

– Привіт, Маріхене! Куди це ти так рано зібрався?

Хайль Гітлер!

– Та не кваптеся так, пане Майєре, робота від вас не втече.

– Доброго ранку, моя люба!

– Отже, до вечора, Альмо!

Чому ці люди такі веселі? З чого вони радіють? З того, що знову настав день? Що знову світить сонце? Невже вони завжди такі веселі?

– Ну, – сказала пані Граббер, коли Георг не зразу вдарив молотком. Вона вже кілька хвилин стояла у нього за спиною.

Георг подумав: "А що, як Пауль про мене забуде і доведеться залишитись тут назавше, замість його шуряка? Вночі – на лаві в гаражі, а вдень – тут, у дворі".

Пані Граббер сказала:

– Послухайте, Отто! З вашим зятем Паулем я говорила про платню, – якщо я взагалі залишу вас у себе, а це ще не вирішено, – так от: сто двадцять марок... Ну? – спитала вона знову, бо Георг, здавалося, вагався. – Працюйте далі. Я побалакаю з Редером, адже він вас рекомендував.

Георг нічого не відповів. Його серце так гучно калатало в грудях, що йому здавалося, наче ціла вулиця чує його удари. Він думав: "Чи прийде Пауль до неділі? Чи ні? А що, як він і в неділю не прийде? Чи довго я маю чекати на нього? Може, треба мерщій тікати звідси?"

Я не хочу думати весь час про одне й те саме. Чи довіряю я Паулю? Так. Тоді треба чекати, поки він прийде".

Пані Граббер і досі стояла у нього за спиною. Георг зовсім забув про неї.

Раптом вона спитала його: х – До речі, чому у вас забрали права?

– Це довга історія, пані Граббер, я її вам розповім увечері, звичайно, коли ми з вами поладнаємо і я ще буду тут сьогодні ввечері.

V

А Пауль стояв, то широко розставивши ноги, коли затвори поверталися на місце, то на одній нозі, мов лелека, коли натискував на важіль, і міркував над тим, хто з робітників погодився б йому допомогти. Губи його були міцно стулені.

У цеху було шістнадцять чоловік, окрім майстра, про якого не могло бути й мови. Яких тільки шрамів не було на голих, паруючих від спеки спинах цих шістнадцяти робітників – худих і гладких, старих і молодих: одні мали ці каліцтва від народження, інші дістали їх під час вуличних бійок у Фландрії чи в Карпатах, у Вестгофені чи в Дахау, а дехто й на роботі. Пауль тисячу разів бачив шрам під лопаткою у Гайдріха.

Просто диво якесь, що він, прострілений наскрізь, лишився жити та ще й працює

зварником у Покорні.

Пауль добре пам'ятав, як Гайдріх у листопаді дев'ятсот вісімнадцятого року вийшов з фронтового лазарету в Ешерсгаймі: худий, на милицях, він мріяв змінити життя в країні. Пауль був тоді учнем. Його найбільше вразив саме цей великий шрам від наскрізної рани. Незабаром Гайдріх почав ходити без милиць. Він хотів поїхати то в Рур, то в Центральну Німеччину. Він рвався туди, де точилася боротьба. Але усі ці Носке, Ваттери і Яеттов-Форбеки раніше придушили повстання, у яких він замірявся взяти участь, ніж він встиг вибратися з Ешерегайма. Ніякі рани так не знекровили Гайдріха, як роки миру; безробіття, голод, родина, втрата всіх прав, розкол робітничого класу, марнування дорогоцінного часу на суперечки про те, на чиєму боці, правда, замість боротися за справедливу справу, і, нарешті, у січні тридцять третього – найстрашніший удар. Погасло священне полум'я віри, віри в себе самого! Пауль здивувався, що він досі не помітив, як змінився Гайдріх. Коли Пауль подивився на нього сьогодні вранці, він зрозумів, що Гайдріх не ризикуватиме навіть однією волосиною; він хоче тільки одного: щоб у нього завжди була робота, а на кого вона і від кого – це йому байдуже. "А може, Емміх", – подумав Пауль. Він найстаріший робітник у цеху. Густі сиві брови, суворі очі і ріденький сивий чубчик. Колись він був стійкий член організації; щороку ще тридцятого квітня ввечері вивішував червоний прапор на честь Першого травня, щоб він уже майорів на світанку. Пауль чомусь згадав саме про це. Раніше він не звертав уваги на такі риси людини. Емміх, напевне, тільки тому не потрапив у концтабір, що належав до кадрів незамінних висококваліфікованих робітників.

До того ж він був уже старий, і його колишній запал уже, мабуть, прохолов. Раптом Пауль згадав, що двічі бачив Емміха в Ербенбеку в пивниці з молодим Кнауером і його друзями, хоч у цеху вони ніколи не розмовляли. Більше того, Кнауер частенько заходив до Емміха додому. Лише тепер Пауль почав розуміти, чого люди тишкуються між собою, як той чоловік з казки, що поїв якоїсь страви й почав розуміти мову птахів. Так, ці троє зв'язані між собою, і Бергер також з ними, а можливо, й Абст. Може, Емміх і згорнув свій прапор, але погляд його суворих очей ще пильний. "Він і його товариші, напевно, знайшли б притулок для мого Георга, – подумав Пауль. – Але я не наважуся спитати їх. Вони тримаються осторонь, нікого до себе не підпускають, вони недовірливі... А хіба вони не праві? Чого це вони мають мені довіряти? Хто я, врешті, для них? Паульхен, та й годі".

Раніше, коли хтось питав Пауля про щось таке, він говорив: "Мене не чіпайте, для мене головне, щоб моя Лізель зварила мені юшку, нехай і не дуже густу".

А тепер? А завтра? І він знову чує різкий хриплий Георгів голос, реальніший і живучіший за самого гостя, який знепритомнів у нього в кухні. "А як ти гадаєш, Паулю, – запитує цей голос, – чому вони все-таки залишили тобі цю юшку, і хліб, і пелюшки, і восьмигодинний день замість дванадцятигодинного, і відпустки, і квитки на пароплав? З доброти? З любові до людей? Вони не забирають усього цього в тебе тому, що бояться. Ти б і цього не мав, аби ми не змагалися; усе це дали тобі ми, а не вони. Довгі роки за

це боролися такі, як я і ти, не боячися ні крові, ні мук". І Пауль відповів: "Нащо ти знову заводиш такі розмови?" Георг уважно подивився на нього, майже так само, як учора ввечері, коли Пауль ішов з контори пані Граббер. Георгове волосся на скронях було сиве, нижня губа покусана. "Він загине, якщо я сьогодні не знайду кого-небудь. Не можна думати ні про що інше. Але як я можу когось знайти? Погані люди зрадять, а хороші ховаються. Вони надто добре ховаються".

Он на своїх товстих ногах стоїть, мов вирізьблений з каменю, Фріц Вольтерман. Його могутні груди обвиває витатуїрована синя змія з жіночою головою. Руки теж вкриті татуїровкою. Колись він був зварником на військовому кораблі. Хоробрий хлопець, він пишається своєю відвагою і знається з хоробрими людьми. Він не боїться смерті, навпаки, небезпека вабить його до себе.

Пауль подумав: "Так, Вольтерман!" Йому відлягло від серця.

Але тільки на хвилину. Потім його серце знову занило.

Йому нараз здалося, що неможливо віддати найдорожче на землі в ці відчайдушні, розмальовані синіми зміями руки. Може, Вольтерману й наплювати на небезпеку, але йому, Паулеві, зовсім не наплювати. Ні, Вольтерман не підходить.

Було вже під полудень. Пауль завжди зітхав з полегшенням, коли сонце випливало з-за даху. Коли на мідній головці індикатора блисне сонячний промінь, значить, незабаром перерва. Він подумав: "Мені треба поговорити з ним під час перерви – з тим, кого ще нема".

А може, Вернер? Він найдобродушніший з усіх. Коли двоє робітників посваряться, він кидається мирити їх.

Якщо комусь буває важко, він завжди допомагає. Вчора він, наче рідна мати, перев'язав Паулеві рану. "Може, саме він мені й потрібний! Часто тобі святий! І завжди такий спокійний. Так, він", – одразу ж сказав собі Пауль.

Мідна головка індикатора заблищала в полуденному світлі. Фідлер тихенько гукнув до нього:

– Гей, Паулю!

Пауль прогавив секунду, коли треба було опустити важіль. "Ні, – вирішив Пауль. Його застерігав якийсь голос, хоч взагалі Пауль не був ані підозріливий, ані прозорливий. – Вернер не захоче втручати в цю справу. Він радніше накладе сотню пластирів, владнає сотню суперечок, витре сотню сльозинок".

Фідлер удруге застеріг його:

– Паулю!

Ах, і Фідлер також. Минулого тижня, коли Бранд почав йому дорікати, що, мовляв, раніше він брав участь у всіх страйках та демонстраціях, Фідлер сказав йому напрямки:

– Часи міняються, і ми також.

Не повертаючи голови, Пауль скося глянув на Фідлера. "Пауль і вчора якось дивно глянув на мене, – подумав Фідлер. – Може, його щось турбує?"

Фідлерові років під сорок. Це дужий, міцний чоловік.

Він любить веслувати й плавати. У нього широке, спокійне обличчя і очі спокійні.

"Така відповідь Брандові, – подумав Пауль, – ще нічого не важить. Так, просто згук. Хочеш схопити рукою – і немає нічого". Протягом останніх років Фідлер з непорушним спокоєм і чемністю на все відповідав мовчанкою.

Так, звичайно, він завжди був порядна людина. "Був", – думав про нього Пауль. Так, наче колишнє життя Фідлерове уже кінчилося і він стоїть на порозі нового життя, чекаючи, поки його впустять, а він, Пауль, охороняє цей поріг.

Так, він був порядна людина! І Паулю пригадалася історія з ліфтом. Тоді саме монтували ліфт у головному корпусі і з їхнього цеху теж викликали двох робітників.

Ці двоє були серед перших пасажирів, які їздили вгору й униз, перевіряючи надійність ліфта. Раптом зіскочив один трос, всі вважали, що це сталося з вини Швертфегера. Четверо робітників, що були в кабіні, сильно вдарились і дістали переломи кісток, у Фідлера був перелом ключиці. Всі четверо мали змогу подати до суду позов на відшкодування збитків за рахунок винного Швертфегера. Але Фідлер умовив своїх трьох поранених товаришів, що це, мовляв, дрібниця, його перелом ключиці теж, і не варто судитися із Швертфегером. Нелегка то була для Фідлера справа, якщо зважити, що в кожного пораненого була жінка з дітьми, яка звичайно добивалася, щоб чоловік одержав якесь. відшкодування за час вимушеної непрацездатності.

"Чи цього задосить, аби висловити Фідлерові довір'я, – запитував себе Пауль. – Можливо, що й Бранд зробив би те ж саме, з почуття спільності, чи як там називають такі речі націсти. А може, Бранд вирішив би так: за свої дії треба відповідати. Халатність одного підриває почуття загальної спільності, тому Швертфегера слід покарати". І ще пригадав Пауль, що Фідлер на всіх робітничих зборах любив ставити запитання, спокійні запитання про дрібні справи. Він завше вияснював, чи робітники одержать усе, що їм належить за правилами. В цьому він теж був цілком заодно з Брандом.

Блиснула мідна головка індикатора. Полудень. Зараз пролунає гудок.

І блискавично Пауль згадав щось – не вчинок. І не якусь там заяву, а просто дрібничку, про яку за інших обставин він ніколи б і не подумав. Якось навесні, коли робітникам сказали зібратись після зміни у великій залі послухати промову фюрера, хтось сказав:

– Боже мій, а мені неодмінно треба на вокзал.

Другий робітник порадив йому:

– Іди, ніхто й не помітить.

А третій додав:

– Це ж не обов'язково.

Тоді і Пауль сказав:

– Якщо це не обов'язково, то я піду до своєї Лізель!

Все одно він нічого нового не скаже.

І повтікало дуже багато робітників, тобто вони хотіли втекти, бо всі троє воріт були замкнені. Тоді хтось згадав, що є малесенька хвіртка біля сторожової будки. Ця хвіртка й справді була малесенька, а на заводі працювало тисячу двісті чоловік, і всі разом

кинулися туди; побіг туди й Пауль.

- Чи ви здуріли, хлопці! - сказав сторож.

Тоді хтось у натовпі промовив:

- Чисто тобі вушко голки, крізь нього скоріше верблюд пролізе, ніж...

Пауль обернувся і побачив зосереджене Фідлерове обличчя; його лагідні очі сяяли переможним блиском.

Сонячний промінь згас на головці індикатора. Сонце освітлювало зараз частину стіни між вікнами. Пролунав гудок, почалася обідня перерва.

- Можна тебе на хвилинку? - Пауль чекав Фідлера у дворі. Фідлер подумав: "Виходить, його таки щось гнітить. Цікаво, що може засмутити такого хлопця, як Пауль?"

Пауль мовчав. Фідлер здивувався: зблизька Пауль здавався зовсім не такий, як він собі його уявляв, особливо очі були зовсім інші. Не лукаві й не дитячі, а холодні й суворі.

- Мені потрібна твоя порада, - почав Пауль.

- Я слухаю! - сказав Фідлер.

Пауль знову завагався, але потім сказав цілком розважно й чітко:

- Йдеться про в'язнів з Вестгофена, ти ж розумієш, Фідлер, що я маю на увазі, - про втікачів, вірніше - про одного.

Промовивши ці слова, Пауль страшенно зблід, - він так само зблід, коли Георг усе йому розказав. І Фідлер аж побілів, почувши перші слова. Він навіть примружився.

Як шумно у дворі! Що це за вихор підхопив їх обох!

Фідлер спитав:

- Чого ти звернувся саме до мене?

- Цього я тобі не можу пояснити. Просто довіряю.

Фідлер опанував себе. Він почав крізь зуби ставити запитання коротко й суворо, і Редер відповідав йому так само коротко і суворо, - здавалося, вони сваряться.

Обидва були бліді й насуплені. Нарешті Фідлер легенько ляснув Пауля по плечу й сказав:

- За сорок п'ять хвилин по зміні приходь у пивницю Фінка і жди там мене. Все треба обміркувати. Зараз я тобі ще нічого не можу пообіцяти.

Це було найдивніші години в їхньому житті - друга половина зміни. Пауль кілька разів повертався до Фідлера. Чи справді він той, хто йому потрібний? У всякому разі, йому доведеться стати ним. "Чого він звернувся саме до мене, - думав Фідлер. - Невже по мені щось помітно? Ех, Фідлере, Фідлере! Ти надто довго й ретельно старався, щоб нічого не було помітно. І зараз не помітно, бо нема чого й помічати.

Але, видно, все-таки щось лишилося, - сказав він собі, - лишилося проти твоєї волі, попри всю твою обережність, і Редер відчув це.

Може, я повинен був сказати: Редере, ти помиляєшся, я тобі нічим не можу допомогти. Я вже давно відрізаний від керівництва й товаришів. Між нами вже давно немає ніяких зв'язків, хоч, може, їх не так уже й важко було б поновити. Але я не

зробив цього. А тепер я відірваний від усіх і нічим не можу тобі зарадити. Але хіба зміг би я сказати отаке Редерові, коли він виявив до мене таку довіру? І як це могло статися, що я лишився сам, відрізаний від усіх? Та хіба можна було підтримувати зв'язок з товаришами після масових арештів, коли рвалася одна нитка за другою? Чи, може, я не дуже й старався підтримувати цей зв'язок?

Ні, я ще не зовсім пропаща людина, не може цього бути!

Душею я не змінився. Хіба Пауль звернувся б до мене, аби я зовсім отупів і зачерствів. І я знову знайду товаришів. Я встановлю з ними зв'язок! Та й без них я мушу йому допомогти. Не можна весь час тільки чекати, тільки вагатися.

Просто я тоді страшенно занепав духом, коли усіх заарештували. Кожен казав собі: якщо тебе схоплять, то в кращому разі протримають шість-вісім років у таборі, а то й уб'ють. І всі казали мені: "Фідлере, я не можу важити своїм життям!" І раптом я сам почав так відповідати. Мене приголомшив арешт нашого комітету. Так, саме тоді я й покинув роботу; тоді ж таки заарештували й Георга Гайслера".

VI

- Це наш останній обід приреченого до страти, - сказав Ернст. - Якби пан Мессер навесні не продав панові Прокаскі ділянку за лісочком, мені б тепер не довелося пасти його вівці на чужій землі.

- Ну, це не так уже й далеко, - озвалась Ойгені. - З вікна спальні я можу привітатися з тобою.

- Розлука є розлука, - сказав Ернст. - Хоч посидьте коло мене, поки я з'їм ці останні картопляники.

- Я не маю часу, - відповіла Ойгені. Але вона все-таки сіла боком на підвіконня. - Мені треба ще пекти й варити: завтра приїдуть наші хлопці. Максові - він у шістдесят шостому полку - вперше дали відпустку, у Гензеля зараз канікули, і Йозеф теж приїде. Певно, хоче попросити в батька грошей.

- Скажіть-но, Ойгені, а ваш хлопчик теж інколи приїздить сюди?

- Який хлопчик? - холодно перепитала Ойгені. - Ні, ні, він ніколи не буває вільний у неділю. Мій Роберт вчиться у Вісбадені на кельнера.

- Не подобається мені така професія, - промовив Ернст.

- Він хоче вийти в люди, - ніжно сказала Ойгені. - Роберт уміє поводитися з культурними людьми. Це у нього в крові.

- Але сюди він приїздить?

- Роберт? Навіщо? Старий Мессер, мабуть, нічого не мав би проти, Гензеля ніколи не буває вдома, Макс хороший хлопець, а от Йозеф... Він почне ляпати язиком, я не змовчу - буде скандал, а я цього не хочу.

- Чого ж він почне ляпати язиком? - знову починає Ернст, бо хоче затримати біля себе Ойгені, яка вже взяла його тарілки й шклянку. - Адже батько хлопця був не єврей.

- Ні, на щастя, тільки француз, - відповіла Ойгені.

Вона все-таки підвелася. - Ну, на все добре, Ернсте, свисни Неллі, я хочу з нею попрощатися. На все добре, Неллі. Ти дуже хороша собачка. Бувай здоровий, Ернсте!

Але вона все-таки знову сіла на підвіконня, щоб подивитись, як іде отара. Ернст стоїть спиною до будинку, він виставив уперед ногу і підперся рукою в бік. Вітер надимає й'го шарф. Пильно позираючи з-під приплющених повік, наче полководець, що перегруповує свої війська, Ернст неголосно віддає короткі накази, і собачка бігає то сюди, то туди, поки отара не обертається у довгасту густу хмаринку, що губиться в ялиннику.

Яка порожня тепер лука! В Ойгені болісно стискається серце. Правда, Ернст тут ні до чого. Ті три дні, що він тут пас вівці, він тільки завдавав їй клопоту й набридав своїми теревеннями. Аж ось їх усіх поглинув гайок, і чередя вже, певно, виходить по той бік, і на луці буде порожньо до наступного року. Це нагадує про все те, що проходило повз тебе, а коли пішло, то забрало щось із собою, і стало до болю тихо й порожньо.

Коли Герман після обідньої перерви проходив двором, він побачив Лерша, що вигукував якісь короткі команди, і вираз його обличчя чомусь не сподобався Германові.

Малий Отто висів на мотузках між вагонними колесами і невміло повертав важкий поршень. Двір був нижчий від рівня вулиці. Вагон можна було підняти або пересунути за допомогою підйомного крана так, щоб він нависав над двором. Хлопець легенько погойдувався, міцно тримаючися за мотузку. Він дивився то вниз на двір, який неначе лежав десь глибоко під ним, то вгору, на вагон, який, здавалось, ось-ось упаде на нього. Молодий робітник, що керував краном, щось крикнув йому – не владно й насмішкливо, а весело й підбадьорливо. Отто, очевидно, відчував один з тих нападів страху, що часто бувають в учнів, коли не можеш зробити найпростішої речі.

Ідучи далі, Герман почув, як молодий робітник розсміявся. Лерш кричав на Отто таким тоном, який більше пасував до казарми, ніж до заводського двору. Герман обернувся. Хлопчик страшенно зблід, він боявся, що не впорається з своєю роботою, і Герман подумав, які недоречні тут і Лершеве гримання, і надмірне учнєве самолюбство.

У цеху за роботою Лерш нічим не відрізнявся від звичайного кваліфікованого робітника. Але зараз, навчаючи молодого робітника, він горлав, мов несамовитий, очі його гнівно блищали, губи кривила зневажлива усмішка.

Герман пройшов мимо, подумавши, що це його зовсім не стосується. Але ступивши кілька кроків, він зупинився і сказав собі, що його усе стосується.

Герман почекав біля залізних сходів, поки Лерш вичитував хлопцеві. Отто стояв струнко, підвівши бліде обличчя, він боявся навіть моргнути, його дитячий рот був напіврозтулений.

Підіймаючись разом з Отто, Герман сказав йому:

– Попервах це з кожним буває. Не треба так напружуватися, навпаки, тримайся якомога вільніше. І взагалі не думай, що висити у повітрі. Я працюю тут уже десять років, і жодного разу ніхто не впав. Ось про що ти маєш пам'ятати, коли тобі стане страшно. Попервах усім страшно, і мені було страшно.

Герман поклав хлопцеві руку на плече, але Отто легенько зрушив плечем, і Германова рука сковзнула вниз.

Той холодно подивився на літнього робітника. Він, мабуть, подумав: "Це справа моя і Лершева, а ти тут зовсім ні до чого". "Що ж вийде з цього хлопця, – подумав Герман, – для якого добрість – порожнє базікання, а солідарність – безглуздий пережиток. Другий Лерш – або ще гірше, адже його так виховують".

Герман пройшов через обидва двори, що були на рівні вулиці. Він увійшов у цех, сповнений оглушливого гуркоту, білих і жовтих спалахів вогню. То тут, то там його вітали усмішками, що на почорнілих обличчях більше скидалися на гримаси, швидкими поглядами очей з блискучими, як у негрів, білками й вигуками, яких він не міг розібрати. "Я не самотній, – сказав собі Герман. – Те, що я зараз думав про Отто, – безглуздя, він звичайнісінький хлопець. Я візьму його під опіку. Я відіб'ю цього хлопця у Лерша. Неодмінно відіб'ю. Ми ще побачимо, хто сильніший".

Так, але ж на таке потрібен час. А часу йому, можливо, й забракне. І Герман забув про це завдання, що вимагало багато часу і за яке він несподівано вирішив узятися так, наче йому хтось його загадав, і знову почав думати про те завдання, що заховувало в собі страшну небезпеку.

Учора після зміни архітектор Зауер чекав на нього в одному місці, де вони зустрічалися тільки тоді, коли траплялося щось надзвичайне. Зауера мучили сумніви, чи правильно він зробив, що вигнав незнайомого, і його портрет – низенький, блакитноокий, веснянкуватий – точно збігався з тим, як Франц Марнет описував Пауля Редера.

Якщо цей Редер і досі працює на заводі Покорні, то там є надійна людина, що може поговорити з ним – літній чоловік, твердий і обережний: він лишився на волі тільки тому, що ще за два роки до Гітлера майже зовсім покинув партійну роботу, і багато хто думав, ніби він не в згоді зі своїми однодумцями. В понеділок цей чоловік повинен поговорити з Редером. Герман знав його давно, йому можна довірити й гроші, й документи для Гайслера, коли той іще живий. Серед гуркоту й полум'я звичайного робочого ранку Герман думав, чи мають вони право ставити усе під загрозу заради однієї людини. Робітник, який мав поговорити з Редером, був єдина надійна людина на заводі Покорні. Чи можна наражати на небезпеку одного заради другого? А коли можна, то за яких умов?

Герман іще раз старанно обміркував усе. "Так, можна. І не тільки можна – треба".

VII

Цілліхове чергування закінчилось о четвертій годині дня. Він і раніше не знав, що йому робити у вільний від служби час. Цілліх не любив їздити з приятелями у ліс або на річку, його не цікавили їхні розваги. Щодо цього він лишився селянином.

Коло табірних воріт стояв старий грузовик, повний штурмовиків, що їхали кататися по Рейну. Вони запросили Цілліха поїхати з ними, але, напевно, страшенно здивувалися б, навіть були б незадоволені, аби він прийняв їхнє запрошення. З поглядів, якими вони його проводили, і з того, як усі раптом перестали сміятися, було видно, що навіть між ним і цими людьми існує певна відстань.

Цілліх ішов у Лібах польовою дорогою, важко ступаючи по твердій, висохлій землі, і

густа пилюка не могла затьмарити блиску його великих чобіт. Він перетнув дорогу, що вела від шосе до Рейну. Біля оцтового заводу ще й сьогодні стояв вартовий – передовий пост Вестгофена. Вартовий козирнув. Цілліх відповів. Він пройшов ще кілька метрів уздовж задньої стіни заводу і зупинився біля стоку, по якому, мабуть, проповз Гайслер, а також біля того місця, де його побачив Грибочок. Гестапо досить точно відтворило весь Гайслерів шлях до училища Дарре.

Цілліх уже не один раз проходив тут.

З заводу вийшло кілька десятків чоловік: місцеві селяни – сезонні робітники. Їх усіх замучили тривалими допитами. Вони стали позаду Цілліха і в сотий раз заглянули в стічну канаву. Просто неймовірно! Не кожний так зуміє! Його вони й досі не впіймали! Всіх, крім нього!

Хлопець у батьковому комбінезоні, що висів на ньому мішком, напрямки спитав Цілліха:

– Ну що, піймали нарешті?

Цілліх підвів голову й обернувся. Тоді всі почали розходитися, бліді й мовчазні. Дехто швидко приховав зловтішну посмішку, мов заборонений прапор. А хлопцеві вони сказали:

– Хіба ти не знаєш, хто це? Це ж Цілліх!

Цілліх ішов польовою дорогою під тьмяним промінням вечірнього сонця. Річки звідси було не видно, і місцевість була точнісінько така сама, як у його рідному краї. Цілліх був земляком Альдінгера, він виріс в одному з віддалених сіл за Вертгаймом.

То сям, то там маяли білі й голубі хустки жінок, які працювали в полі. "Який зараз місяць? Що вони копають? Картоплю? Ріпу?"

У своєму останньому листі дружина кликала його додому; доки будуть вони віддавати в оренду свою землю?

У них є деякі заощадження. Йому, старому нацистському ветеранові, багатосімейному, надано усяких привілеїв.

Вони вже якось дадуть лад своєму господарству. Два старших сини можуть уже працювати нарівні з батьком, але, звичайно, заступити його не можуть. Коли він приїде, можна буде зорати ту ділянку, що її вони віддають в оренду, а частину залишити під конюшину для корів, яких вони хочуть купити.

Цілліх ступив ногою у високому чоботі на те місце, де Георг знайшов стрічку. Незабаром він підійшов до роздоріжжя, де бабуса Коробочка повернула вбік. Цілліх не пішов угору, до училища Дарре, а почав спускатися вниз, у Бухенау. Його мучило бажання випити. Цілліх пив не щодня, а час від часу, запоєм.

Він ішов тихими полями, що розкинулися під сіро-блакитним небом. Тут-там поблискувала лопата. Почувши його кроки, селянки, що працювали недалеко від дороги, підводили голови, кулаком витирали піт з обличчя й дивилися йому вслід. У нього все переверталось на саму думку про те, що треба назавше повернутись додому.

А як Фаренберг вижене його геть або самого Фаренберга виженуть у три вирви? Що він тоді робитиме?

Найбільше його непокоїв один спогад. Коли Ціллїх у листопаді 1918 року повернувся з війни у свою занедбану господу, він був приголомшений усім, що побачив. Цвіль, мухи, діти – по одному після кожної відпустки на додачу до перших двох. Жінка, що стала суха й тверда, мов зачерствілий хліб. Тихо й несміливо вона попросила його полагодити рами, особливо в хліву, бо туди задуває вітер.

Вона принесла йому заіржавілі інструменти. І тоді він зрозумів, що це вже не відпустка, після якої, забивши кілька цвяхів, можна знову поїхати туди, де не треба нічого лагодити й забивати; він повернувся додому назавше і вже нікуди не зможе втекти звідси.

Того ж вечора він пішов до шинку; цей шинок був точнісінько такий же, як і той, що поблискує вікнами на околиці Бухенау, цегляний будиночок, оповитий плющем. Падлюка шинкар наговорив йому грубощів; спочатку Ціллїх сидів, насупившись, а потім почав кричати й лаятись:

– Ось я знову вдома, в цій смердючій норі. Так, я знову тут. Запаскудили нам нашу війну, наші успіхи.

Що ж мені тепер робити? У гною бабратися? Так, це їм наруч. Нехай Ціллїх риється собі в гною. А погляньте лишень на мої руки, на мій великий палець! Ніжний, мов горлечко в соловейка. "Ціллїх, – сказав мені лейтенант фон Кутвіц, – якби не ти, я б уже давно був ангелом у царстві небесному". Вони хотіли зірвати з грудей лейтенанта фон Кутвіца залізний хрест, ця банда на вокзалі в Аахені. Мого лейтенанта Фаренберга було поранено, і його відправили у лазарет, і командування узяв на себе лейтенант фон Кутвіц, а Фаренберг подав мені з носилок руку.

Тут озвався один із селян, що сиділи в шинку; він був одягнений у сіру військову форму без погонів.

– Просто не розумію, – сказав він, – як ми могли зазнати поразки, коли ти, Ціллїху, брав участь у війні.

Ціллїх кинувся на нього і мало не задушив. Напевне, покликали б поліцію, аби не Ціллїхова жінка. І протягом наступних років Ціллїха терпіли в селі тільки заради його дружини. Бачачи, як пані Ціллїх тяжко працює, сусіди, як могли, старалися їй допомогти – один пропонував молотарку, другий – реманент. Але Ціллїх заявив:

– Я краще здохну, ніж візьму щось у цих мерзотників!

– Чому мерзотників? – спитала жінка.

І Ціллїх відповів:

– Їм на все наплювати, побігли мерщій додому копати картоплю...

Хоч як тяжко їй жилося, пані Ціллїх відчувала до чоловіка не тільки страх, а й пошану. І все-таки господарство зійшло нанівець, розруха в країні розорила і винних, і не врнних. Ціллїх проклинав її разом з тими, від кого він не хотів приймати допомогу. Довелося покинути свою садибу, перебратися у малесенький будиночок тестя.

Той рік, коли вони жили в тісноті, був найстрашніший.

Як тремтіли діти, коли батько приходив увечері додому!

Одного разу він був у Вертгаймі на ринку, раптом хтось гукнув його:

- Цілліху! - То був його однополчанин. Він сказав: - Ходімо з нами, Цілліху! Це саме те, що тобі треба. Ти компанійська людина, ти за націю, ти проти цієї банди, проти нинішнього режиму і проти євреїв!

- Так, так, так, - сказав Цілліх. - Я проти.

З цього дня Цілліху було на все наплювати. Настав край слинявому мирному життю, принаймні для Цілліха.

Усе село з подивом дивилося, як Цілліх щовечора їде кудись на мотоциклі, а іноді навіть машиною. І треба ж було, щоб одного такого вечора до шинку, де завжди було повно штурмовиків, зайшли хлопці з цегельного заводу!

Сердитий погляд, потім різке слово, а потім - удар ножом.

Щоправда, в тюрмі жилося не набагато гірше, ніж удома, в цій смердючій мишачій норі, - чистіше й цікавіше. Його жінка плакала від сорому, але вона витерла сльози і широко розкрила від подиву очі, коли до села прийшов цілий загін штурмовиків, щоб відсвяткувати повернення Цілліха з тюрми. Почалися промови, вітання, гуляння. Шинкар і сусіди аж роти пороззявляли.

Через два місяці, під час великого параду, Цілліх побачив на трибуні Фаренберга, свого колишнього командира. Ввечері Цілліх завітав до нього:

- Пане лейтенанте, ви пам'ятаєте мене?

- Господи, Цілліх! І ми обидва носимо однакову форму. "І тепер мені, Цілліху, доведеться знову бабратися в гною", - думав Цілліх. Самий вигляд цієї сільської вулиці, що була схожа на вулицю в його селі, наганяв на нього досаду й страх. Навіть ручка на дверях так само хитається, як у них у шинку.

- Хайль Гітлер! - щосили загорлав шинкар. І потім діловито додав: - У садку є хороше містечко, на сонечку, може, пан геносе[7] бажає сісти там?

Цілліх крізь розчинені двері глянув у садок. Осіннє світло плямами падало крізь листя каштанів на порожні столики, накриті чистими червоними картатими скатертинами, - завтра неділя. Цілліх відвернувся. Все це нагадало йому звичайні неділі, його колишнє життя, паскудний мирний час. Він залишився біля шинквасу. Випив іще шклянку вина. Селяни, що так само, як і Цілліх, прийшли до шинку випити молодого вина, відійшли від шинквасу. Вони дивилися на Цілліха спідлоба.

Цілліх не помітив, що навколо нього враз запала мовчанка. Він вихилив третю шклянку. Кров уже шуміла у нього в вухах. Але цього разу йому не стало легше. Навпаки, його почав мучити ще сильніший страх. Йому хотілося гарчати від злості. Він ще змалку знав цей страх, який не раз спонукував його до жахливих, відчайдушних вчинків. То був найзвичайнісінький людський страх, але він будив у ньому звіра. Природжений розум Цілліхів, його могутня сила марно пропадали змалку, бо ніхто не направив їх на добре.

На війні Цілліх знайшов собі засіб заспокоєння. Вигляд крові не п'янив його, як п'янить убивць. Це не було сп'яніння, яке можна замінити іншим видом сп'яніння.

Вигляд крові вгамовував Цілліха, наче то його власна кров текла із смертельної рани, наче він сам розрізав собі вену.

Після цього він завжди спав на диво спокійно.

За столиком у шинку сиділо кілька членів спілки гітлерюгенд, серед них були Фріц і його шарфюрер Альберт, той самий Альберт, якому Фріц ще минулого тижня сліпо вірив. Шинкар доводився Фріцові дядьком. Хлопці пили солодкий виноградний сік, перед ними стояла тарілка з горіхами, вони лускали їх і кидали в склянки, щоб зернятка набралися соку. Вони домовлялися про те, куди їм поїхати в неділю. Альберт, засмаглий, жвавий хлопець з гострими очима, вже навчився зберігати певну відстань між собою і своїми однолітками.

Відколи до шинку зайшов Ціллїх, Фріц більша не сказав ні слова і перестав лускати горіхи. Хлопець не зводив очей з Ціллїхової спини. Він теж знав Ціллїха в обличчя і багато чого чув про нього. Але досі Фріц ніколи над цим не замислювався.

На сьогоднішній ранок Фріца викликали до Вестгофена, хлопець не спав цілу ніч і, коли він ішов туди, серце його калатало, мов несамовите. Там на нього чекала приємна несподіванка. Йому сказали, щоб він ішов додому, бо комісари вже виїхали і всі виклики свідків скасовано.

У Фріца мов гора звалилася з грудей. Він пішов до школи. Тепер усе було гаразд, бракувало тільки куртки, але він уже і не думав про неї. З якою радістю він сьогодні працював, тренувався, розмовляв з товаришами!

Садівника Гюльчера він обминав. І навіть він заводив розмови з лшм люлечником! Цілий день Фріц був колишнім Фріцом, таким самим, як і минулого тижня. І чого він так нервувався! Що він такого зробив! Пробелькотав кілька слів! Сказав тихенько "ні". Усе це не мало ніяких наслідків. А коли щось не мало наслідків, то можна вважати, що його і зовсім не було. Ще п'ять хвилин тому Фріц був найвеселіший з усіх хлопців за столиком.

– На що ти задивився, Фріце?

Фріц здригнувся. "Хто він такий, цей Ціллїх? Яке мені до нього діло?"

Що у нього може бути спільного зі мною? Чи правда все те, що про нього розповідають?

А може, то й справді була не моя куртка? Адже є люди, яких не можна відрізнити одне від одного, чому ж не може бути однакових курток? Може, вже впіймали всіх утікачів і мого також? Може, він уже сказав, що куртка не його. Невже цей Ціллїх такий самий, як ми, як Альберт? Чи правда все те, що про нього розповідають? Яке нам до нього діло? Чого це обов'язково повинні були і мого впіймати? А чого він утік? А за що його посадили в табір?"

Фріц звертався з усіма цими запитаннями до дужої коричневої спини Ціллїха. А Ціллїх уже вихилив п'яту склянку.

Раптом до шинку під'їхав мотоцикл. Есесівець, не злазячи, гукнув у двері:

– Гей, Ціллїху!

Ціллїх повільно обернувся. Здавалося, він і сам не знає, п'яний він чи ні. Фріц уважно стежив за кожним його рухом. Він і сам не розумів, навіть він стежить. Його друзі просто глянули на нього і продовжували свою розмову.

- Сідай, - сказав есесівець. - Де тебе тільки не шукали. А я побився об заклад, що ти тут.

Цілліх вийшов з шинку трохи важкуватою, але твердою й рівною ногою. Його страх розвіявся. Він потрібен, його розшукують. Він сів позаду есесівця, і мотоцикл помчав геть.

Усе це тривало не більше, як три хвилини. Фріц сів боком, щоб бачити, як вони від'їжджають. Його злякало Цілліхове обличчя, а також погляд, яким він обмінявся з есесівцем. Фріцові стало холодно. В його юнацькому серці ворухнулася тривога, якесь передчуття, щось таке, що, на думку одних, властиве людині з природи, на думку других - набувається з роками, а на думку третіх - не існує взагалі. А проте щось продовжувало бентежити Гельвіга, аж поки гуркіт мотоцикла не завмер у далині.

- Навіщо я вам потрібен?

- Через Валлау. Бунзен сам його ще раз допитував.

Вони увійшли в барак, де на початку тижня розташувалися Фішер і Оверкамп. Біля дверей юрмилися есесівці й штурмовики.

Бунзен, який, очевидно, посів Оверкампове місце, від часу до часу когось викликав. Коли він відчиняв двері, всі напружено чекали, кого він покличе до себе.

Коли Валлау вели до барака, в ньому жевріла надія, що Оверкамп ще тут і буде знову даремно допитувати його. Але він побачив лише Бунзена і цього Уленгаута, що мав стати, замість Цілліха, начальником штрафної команди. І, глянувши на Бунзенове обличчя, Валлау зрозумів, що це кінець!

Усі почуття Валлау злилися в страшну спрагу. Спрага знемагає його. Він уже ніколи не зможе її вгамувати.

Усе в ньому висохло до останньої краплі. Як жарко! Він увесь палає! Йому здається, ніби всі його суглоби димляться, все довкола немов обернулося в пару, згоряє весь світ, а не тільки він, Валлау.

- Оверкампові ти нічого не сказав. Ну, а ми з тобою якось порозуміємося. Гайслер був твоїм близьким другом. Він тобі все розказував. Живо - як звати його наречену? "Отже, вони його ще не впіймали", - подумав Валлау, забувши про свою неминучу загибель. Бунзен побачив, як блиснули очі Валлау, і дав: йому такого стусана, що Валлау відлетів до стіни.

Бунзен заговорив, і голос його звучав то тихо, то голосно:

- Уленгаут! Увага! Ну, то як її звати? Забув ім'я? Зараз я тобі нагадаю!

Коли Цілліх їхав полями до Вестгофена, Валлау вже лежав на підлозі барака. І йому здавалось, що розколюється не його голова, а весь цей несталий хисткий світ.

- Ім'я! Як її звати?.. Ось тобі ще! Ельза?.. Ось тобі! Ерна?.. Ось тобі! Марта?.. Ось тобі! Фріда?.. Ось тобі! Амаля?.. Ось тобі! Лені?.. "Лені - Лені з Нідеррада! І навіщо Жорж сказав мені, як її звати? І навіщо я згадав її ім'я? І чого припинилося їхнє "ось тобі"? Невже я щось сказав? Невже у мене щось вихопилося?"

- Ось тобі! Катаріна?.. Ось тобі! Альма?.. Ось тобі! Почекайте трохи, нехай він сяде!

Бунзен визирнув крізь двері, і від іскор, що горіли в його очах, спалахнули такі ж

іскри в очах усіх тих, що юрилися біля дверей. Бунзен побачив Цілліха і махнув рукою, щоб він заходив.

Валлау сидів біля стіни, заюшений кров'ю. Цілліх спокійно подивився на нього. Кволе світло за плечима в Цілліха, маленький голубий трикутничок осіннього неба востаннє нагадали Валлау, що закони всесвіту непорушні і житимуть довіку. Цілліх на мить зупинився. Ніхто ще не дивився на нього так спокійно, так гордо. "Це смерть", – подумав Валлау. Цілліх повільно причинив за собою двері.

Була шоста година вечора. Цього більше ніхто не бачив. Але в понеділок на заводі Опеля, де Валлау був колись головою заводського комітету, передавали з рук у руки листівку: "Нашого колишнього голову виробничої ради, депутата Ернста Валлау, в суботу о шостій годині вечора замордовано у таборі Вестгофен. Коли настане день розграти плати, кати не втечуть від кари за це вбивство!"

У суботу ввечері в'язні побачили, що біля дерева Валлау ніхто не стоїть, і по колоні перебіг трепет. Нестерпний гніт, що навис над табором, раптове повернення Цілліха, якийсь приглушений гамір, ціла юрба штурмовиків – усе це приготувало в'язнів до правди. В'язні не могли вже підкорятися своїм тюремникам, хоч вони й ризикували життям. Одним ставало млосно; інші не могли стояти спокійно – все це були – дрібниці, які, проте, порушували суворий порядок. На в'язнів уже не впливали ні нескінченні погрози, ні дедалі страшніші покарання, ні жорстокі розправи штурмовиків, які тепер щовечора вдиралися до бараків, бо всі вважали себе приреченими до загибелі.

Смерть Валлау немов стерла ту останню межу, яку штурмовики та есесівці ще кілька днів тому не наважувалися переступати, і їх тепер уже ніщо не стримувало.

Пельцера, Бойтлера і Фюльграбе замордували не так швидко, як Валлау, а поступово. Уленгаут, який тепер став начальником штрафної команди, хотів довести, що він не гірший за Цілліха. Цілліх хотів довести, що він усе ще Цілліх. А Фаренберг хотів довести, що він усе ще хазяїн у таборі.

Але серед вестгофенського начальства чулися й інші голоси. Дехто вважав, що в таборі склалася нестерпна обстановка. Фаренберга треба негайно зняти, а разом з ним і його поплічників, частину яких він привів із собою, а частину згуртував навколо себе тут. Ті, хто так казав, зовсім не прагнули того, щоб кінчилося це пекло і запанувала справедливість, вони лишень хотіли, щоб навіть у пеклі був якийсь порядок.

Правда, Фаренберг, хоч який він був жорстокий, скоріше дозволив, ніж наказав убити Валлау. Він уже давно звернув усі свої думки на одну-єдину людину і не міг викинути її з голови, поки ця людина була жива. Фаренберг не їв і не спав, наче то ганялися за ним самим. Що зробити з цим Гайслером, якщо втікача привезуть живого, – ось про що Фаренберг думав і вдень і вночі.

VIII

– Ну, пора кінчати, пане Меттенгаймере, – весело й бадьоро, крикнув помічник старшого майстра Фріц Шульц.

Але до цього вигуку він готувався з півгодини. Меттенгаймер відповів саме так, як Шульц і сподівався:

- Це вже моя справа, Шульце.

- Дорогий Меттенгаймере, - сказав Шульц, приховуючи усмішку, бо він любив цього старого, що сидів на драбинці з таким суворим обличчям і сумно обвислими вусами, - пан штандартенфюрер Бранд іще дасть вам орден. Злізайте! Ми справді все закінчили.

- Усе закінчили? - повторив Меттенгаймер. - Нічого подібного! Просто Бранд уже не помітить, чого ми ще не доробили.

- Ну, от іще!

- Моя робота повинна бути бездоганною, на кого б я не працював - на Бранда чи на Зондгаймера.

Шульц весело глянув на Меттенгаймера, що сидів на драбині, наче білка на дереві. Старий, очевидно, дуже пишався тим, що він чесно працює на свого вибагливого, хоч і невидимого замовця.

Коли Шульц проминув порожні кімнати, що вже мінилися яскравими барвами, і вийшов на сходи, він почув, як бурчали робітники, а нацист Зімберт бубонів собі під ніс, що Меттенгаймер не має права затримувати їх так довго. Шульц запитав спокійно, сміючися самими очима:

- Невже ви не хочете попрацювати ці півгодини заради вашого штандартенфюрера?

Інші робітники теж заусміхались. Обличчя Зімберта враз змінилося. Обличчя в робітників були веселі і водночас трохи зніяковілі.

На порозі першої від сходів кімнати стояла Еллі, яка тихенько піднялася нагору. Малий учень, що підмітав сміття, стояв за її спиною й усміхався. Вона спитала:

- Мій батько ще тут?

Шульц гукнув:

- Пане Меттенгаймере, прийшла ваша дочка!

- Котра? - крикнув Меттенгаймер з драбини.

- Еллі! - крикнув йому Шульц у відповідь. "Звідки він знає, як мене звати", - з подивом подумала Еллі.

Меттенгаймер швидко, наче юнак, зліз із драбини.

Еллі вже кілька років не заходила до нього на роботу.

Він немов помолодшав з радощів й гордощів, коли побачив свою любу дочку в цьому великому порожньому будинку, що чекав на своїх господарів, - одному з тих незчисленних будинків, які він у своїх мріях опорядив для неї. Батько одразу ж помітив у її очах сум і втому, - які робили її обличчя ще ніжнішим. Він повів її по будинку і показав усі кімнати.

Малий учень перший отямився і прицмокнув язиком.

Шульц дав йому потиличника. Інші робітники сказали:

- Нічогенька жіночка! І звідки у дідугана взялася така дочка?

Шульц швиденько переодягнувся. Він пішов слідом за батьком та дочкою, що йшли поруч по Мікельштрассе.

Еллі розповідала:

- Це було минулої ночі, і вони знову викличуть, можливо, навіть сьогодні. Коли чую чийсь кроки, я починаю тремтіти. Я так стомилася.

- Утишся, донечко, - сказав Меттенгаймер, - ти нічого не знаєш, і край. Думай про мене. Я тебе ніколи не залишу. А тепер хоч півгодини покинь думати про все це. Ходімо посидимо тут. Яке морозиво ти найбільше любиш?

Еллі радніше випила б чашку гарячої кави, але не хотіла псувати батькові радість. Він завжди частував її морозивом, коли вона була маленькою. Він сказав офіціантці:

- З вафлями, будь ласка.

Зайшов Шульц, помічник старшого майстра, і підійшов до їхнього столика.

- Меттенгаймере, ви прийдете на роботу завтра вранці?

Старий здивовано глянув на нього й відповів:

- Звичайно, прийду.

- Ну, тоді ми зустрінемося, - сказав Шульц.

Він постояв трохи, чекаючи, чи не запросить його Меттенгаймер присісти. Потім подав руку Еллі й подивився їй просто у вічі. Еллі була не проти, щоб цей симпатичний, вродливий хлопець із приємним, одвертим обличчям посидів з ними. Їй було важко удвох з батьком. Але Меттенгаймер сердито глянув на Шульца, і той попрощався.

IX

- Ви, пане Редере, певно, посварилися з жінкою, що так довго засиділися в нас? - спитав Фінк, хазяїн пивниці.

- Ми з Лізель ніколи не сваримось. Але все-таки вона мене сьогодні не пустить додому, якщо я не принесу їй контрамарок: завтра фінальний матч "Вестенд" - "Нідеррад". Тому я й зайшов до вас так рано, пане Фінку.

Пауль уже понад годину чекав на Фідлера. Він визирнув з вікна. Вже світилися ліхтарі. Фідлер обіцяв прийти о шостій, але сказав, щоб Пауль неодмінно почекав на нього, якщо він запізниться.

У вітрині стояли дві вирізані з корка пляшки - гноми з ковпачками на головах. Ці пляшки стояли тут уже тоді, коли Пауль був іще зовсім малий і приходив сюди з своїм батьком. "Яких тільки дурниць не вигадують люди", - подумав Пауль, дивлячися на ці пляшки, наче він сам уже не належав до того світу, де люди цікавляться дурницями. Пауль згадав свого батька, такого ж низенького, як і він. Батько помер, коли йому було сорок шість років, - його здоров'я було підірване малярією, на яку він захворів на фронті. "Знаєте, чого мені ще хочеться? - говорив батько. - Поїхати в Голландію, в Амеронген, і накласти купу перед дверима Вільгельма". "А я б зараз з насолодою з'їв відбивну котлету з капустою, - подумав Редер. - Та не можна проїдати гроші, призначені Лізель на неділю". Він замовив собі ще кухоль світлого пива.

Хтось пройшов повз нього і спитав:

- Ти вже тут чи ще тут? "Он іде Фідлер, - промайнуло в Паулевій голові, - він нікого не знайшов". Обличчя Фідлерове було суворе й напружене. Здавалося, він спершу не помітив Пауля.

Але, стоячи з байдужим виглядом біля стойки, він відчував на собі його пильний

погляд. Лише ідучи до виходу, Фідлер нарешті підійшов до Пауля, ляснувшого по плечу і присів коло нього на край стільця.

- У вісім п'ятнадцять біля "Олімпії", там, де стоять машини, маленький голубий "опель". Ось номер. Нехай швидко сідає в машину, на нього чекатимуть... Тепер слухай, я хочу знати, чи все гаразд. Якщо до вас зайде моя дружина, то яку можна придумати для твоєї Лізель причину, чого вона прийшла?

Пауль лише тепер відвів очі від Фідлера. Він подивився перед себе, потім сказав:

- Рецепт тіста на бабку.

- Скажи Лізель, що ти дав мені покуштувати її бабки. Коли моя дружина прийде до вас по рецепт і з Гайслером усе буде гаразд, тоді нехай твоя дружина побажає нам смачного, коли ж наша справа провалиться, нехай скаже, щоб ми не їли багато бабки, бо вона може нам зашкодити.

- А зараз я піду до Георга, - сказав Пауль. - Дружину присилай через дві години.

Фідлер одразу ж підвівся й пішов. Його рука знову легенько стиснула Редерове плече. Пауль ще трохи посидів, немов закам'янілий. Він і досі відчував на собі дотик Фідлерової руки - на знак безмовної поваги, братерського довір'я, дотик, що зворушує людину глибше, ніж прояв найбільшої ніжності. Лише тепер він збагнув, яку Фідлер приніс йому важливу звістку. За сусіднім столиком якийсь чоловік скручував цигарку.

- Дай-но й мені дрібок, друже, - попросив Пауль.

Під час безробіття Пауль курих поганенькі цигарки, щоб угамувати голод, а потім, на прохання Лізель, кинув курити, щоб не витратити грошей на тютюн. Погано скручена цигарка розлізлась у нього в пальцях.

Пауль схопився з місця. Він не схотів чекати на трамвай і пішов пішки. Йдучи залюдненими вулицями, він відчув, що теж бере участь у навколишньому житті.

Пауль постояв у темному підворітті, щоб трохи заспокоїтися. Він притулився до стіни, пропускаючи якусь компанію, що йшла до пивниці. З вулиці долинав гамір суботнього вечора. У суботу Пауль теж частенько тікав від своєї Лізель до пивниці, адже у неділю вони завжди були цілий день разом. На подвір'ї було іще більше людей, ніж учора. Пауль побачив Георга, що сидів на землі з молотком у руках і майстрував щось при світлі ліхтаря. Саме в цей час Пауль учора привів його сюди. У вікні гаража світилося - хазяйка була тут.

Георг низько нахилив голову, - він завжди робив так, коли чув за спиною кроки.

Він бив молотком по листовому залізу, яке вже давно вирівняв, а тепер погнув і ще раз почав вирівнювати. Він відчув, що хтось став у нього за спиною.

- Гей, Георге!

Він глянув угору, потім швидко опустив голову і двічі легко вдарив молотком. У Паулевому обличчі він помітив щось таке, від чого можна було збожеволіти. Минули дві нестерпно довгі секунди. Він не міг зрозуміти виразу обличчя свого друга: поєднання урочистої серйозності з великим завзяттям. Пауль опустився навколішки біля нього й помацав залізо. Він сказав:

- Усе гаразд, Георге. У вісім п'ятнадцять біля запасного виходу з "Олімпії",

маленький голубий "опель". Ось тобі номер. Зразу сідай в машину.

Георг ударом молотка знову зігнув рівний край заліза.

- А що це за людина?

- Цього я не знаю.

- Не знаю, чи слід мені йти.

- Неодмінно. Не турбуйся. Я знаю чоловіка, що все це влаштував.

- Як його звуть?

Пауль нерішуче відповів:

- Фідлер.

Георг почав судорожно шукати у своїй пам'яті - перед ним простягнулася довга низка облич і прізвищ. Але цього там не було. Пауль повторив:

- Це людина певна.

Георг сказав:

- Я піду.

- А я заскочу до тітки і скажу їй, що ти підеш до мене по свої речі.

Пауль дуже зрадив, переконавшись, що пані Граббер не заперечує. Вона сиділа за величезним столом, що займав майже всю кімнату. Світло лампи, що висіла низько над столом, падало на її густе сиве волосся, схоже на біле полум'я. На столі лежали прибутково-видаткова книга, проспекти, календар і кілька листів під важким малахітовим прес-пап'є. Над усім цим височіла малахітова брила, в яку було вправлено годинник, чорнильницю - гірське джерело - і ущелину для пер та олівців. Коли тітці Катаріні було шістнадцять років, ця річ, мабуть, їй дуже подобалася. Це був звичайнісінький стіл, звичайнісінька контора. Незвичайною була тільки жінка, що сиділа тут.

З цієї контори, до якої її закинула доля, вона зробила все, що могла. Цілий двір колись бачив, як чоловік лупцював її. І цілий двір колись бачив, як вона почала давати здачі. Потім обидва загинули: і чоловік, і коханець.

І дитина, що задихнулася від коклюшу, вже двадцять років лежить на кладовищі урсулінок у Кенігсштайні. Коли Катаріна після похорону повернулася додому, вона з поглядів сусідів зрозуміла, що її таємниця всім відома.

А шофери подумали: "Навіть її скрутило!" Тоді вона затупотіла ногами й закричала:

- Вам хіба за те платять, щоб ви роти роззявляли? До роботи! - і з цієї хвилини вона нікому не давала спокою. А собі - найменше.

Тільки сьогодні вона, здавалося, трохи полагіднішала. "Навіщо забороняти цьому чоловікові йти до Редерів по свої речі? Але чому Пауль зразу не приніс їх сюди? Ну, бог з ним, хай забирає своє манаття. А щодо платні, то про це ми ще встигнемо поговорити. Він мені подобається. Я певна, що згодом він не буде такий мовчазний. Він симпатичний. Ми обоє з тих країв, де дмуть крижані вітри, і не злякаємося, коли раптом повіє холодком. Одне слово - земляки. Нехай переносить сюди свої речі. Спатиме у комірчині в гаражі. Поставить там ліжко покійного Граббера, на ньому ніхто не спить".

Пауль повернувся до Георга і сказав:

- Ну, Георге...

Георг відповів:

- Так, Паулю...

Пауль боявся залишити друга самого, але Георг сказав йому:

- Іди... іди.

Тоді Пауль, не прощаючись і не оглядаючись на Георга, швидко вийшов на вулицю. Обох пойняла глибока пекуча туга, яка поймає людей, коли вони відчують, що вже ніколи не побачать одне одного.

Георг став так, щоб бачити годинник у пивниці. Незабаром пані Граббер вийшла до нього.

- Ну, годі на сьогодні, - сказала вона, - йди принеси своє манаття.

- Я хочу усе скінчити, - сказав Георг, - тоді я зможу переночувати у Редерів.

- У них кір.

- Я вже хворів на кір, мені це не загрожує.

Вона постояла трохи за спиною в Георга, але підганяти його не було потреби.

- Ходімо, - сказала вона раптом, - вип'ємо по чарчині за твою нову роботу.

Він здригнувся. Тільки у дворі, біля гаража, за роботою він почував себе до певної міри в безпеці. Він боявся, що в останню хвилину може щось трапитись, і сказав:

- Після тієї аварії я постановив більше не пити.

Пані Граббер засміялась:

- І чи довго ти будеш додержувати своєї постанови?

Здавалося, він замислився на якусь мить, а потім сказав:

- Ще три хвилини.

У пивниці, де було повно людей, їх зустріли веселими вигуками. Пані Граббер частенько приходила сюди. Але потім на них уже ніхто не звертав уваги. Вони стали біля стойки.

Нараз Георг помітив літніх чоловіка й жінку. Вони сиділи, затиснуті між іншими відвідувачами, обоє огрядні, з веселими обличчями; перед ними стояло по кухлю пива. "Боже мій, - подумав Георг, - та це ж Клапроди! Клапрод - власник контори, вивозить сміття. І чого вони тоді так посварилися? Мало не вчепилися одне одному в волосся, а потім накинулися на нас за те, що ми сміялись. Але тепер не оглядайтесь! От я й побачив вас ще раз, любі Клапроди. Тільки, прошу вас, не оглядайтесь".

- Твоє здоров'я! - сказала пані Граббер.

Вони цокнулися. "Тепер він уже від меле не відкрутиться, - подумала вона, - тепер уже все вирішено".

- Ну, а тепер я піду до Редерів. Дякую, пані Граббер. Хайль Гітлер! До побачення.

Він пішов до гаража й переодягнувся. Акуратно згорнув чужий комбінезон. Він подумав: "Скоро я тобі поверну твоє пальто і всі твої речі. Я знайду тебе, де б ти не був. Я піду ввечері в цирк. Подивлюся на твої фокуси, на твоє подвійне, ах ні, поки що звичайне сальто.

А потім я почекаю на тебе, і ми розповімо один одному, як ми врятувалися. Я хочу знати все про тебе, ти будеш моїм другом. Ага! Фюльграбе казав, що ти помер. Та хіба має якесь значення те, що каже Фюльграбе!"

Георг трохи постояв у підворітті перед тим, як вийти на вулицю. У нього було таке почуття, наче він щось покинув у дворі, щось важливе, без чого не можна обійтись.

Він подумав: "Я нічого там не залишив. Я вже на вулиці; минув три квартали. Я таки вийшов з цього двору. Тепер уже пізно про щось думати".

Він побачив заліплена барвистими афішами глуху стіну на розі Шефергасе; перед ним на бруківку падали червоні й голубі відблиски – зламані літери без будьякого змісту. Колись у його житті була вже така ніч, сповнена червоних і голубих вогнів. У соборі було дуже холодно, і його тоді поймав дитячий страх.

Він пішов по Шефергасе, минув стоянку автомашин.

Побачив голубий "опель", звів номер. Правильно, той самий! Хоч би далі усе було гаразд! Невже Пауля одурили? "Тебе, Паулю, я ні в чому б не винуватив. І хитріших за тебе обкручували кругом пальця. Просто буде шкода, якщо все загине в останню хвилину".

Коли Георг підійшов, дверцята одразу ж відчинились і машина рушила. Який тут дивний запах, – солодкий і задушливий. Вони проїхали кілька вулиць. Георг глянув на чоловіка за рулем. Той мовчки сидів на своєму місці і зовсім не звертав уваги на Георга, наче в машині нікого не було. Окуляри на довгому, тонкому носі, жовна судорожно тремтять. Це від хвилювання. "Кого, чорт візьми, все це нагадує?"

Вони їхали в напрямі Східного вокзалу. Георг нарешті зрозумів, звідки ішов задушливий запах, який чомусь схвилював його: по машині перебігло світло, і він помітив білу гвоздику – одну-єдину, у шклянній трубочці біля бокового віконця. Вони вже минули Східний вокзал. Машина йшла тепер зі швидкістю шістдесят кілометрів, а чоловік за кермом все ще мовчав, наче й не помічав, що хтось сидить поруч. "Ну на кого він схожий? – думав Георг. – Боже мій, ну, звичайно, на Пельцера! Ну, Пельцер, нам з тобою і не снилася така поїздка. Правда, Пельцеру розбили окуляри в Бухенау, а твої окуляри цілі. Чому ти нічого не говориш? Куди ми їдемо?"

Але Георг не спитав цього вголос, немов підкоряючись бажанню незнайомого. Чоловік, що сидів за кермом, ні разу не глянув на Георга, наче його й не було в машині.

Незнайомий умотився боком на сидінні, якнайдалі від Георга, немов Георг міг стати дійсністю лише тоді, коли він торкнеться його.

Вони минули й Східний парк. Георг подумав: "Зараз пастка може захлопнутись у першу-ліпшу хвилину. – І зразу ж: – Ні, людина, що хоче піймати когось у пастку, поводитьсь інакше, такі люди завжди бувають люб'язні, вкрадливі, намагаються обплутати тебе. Якби на місці незнайомого був Пельцер, він, мабуть, поведився б так само. А якщо це пастка, тоді..." Вони в'їхали у Рідервальдське селище. Зупинилися на тихій вулиці біля маленького кремового будиночка. Незнайомий вийшов з машини. Він навіть зараз не глянув на Георга. Він тільки злегка повів плечем, щоб Георг виліз з машини, зайшов у передпокій, а потім у кімнату.

Перше, що Георг відчув, був сильний запах гвоздики.

У півтемряві на столі білів великий букет. Кімната була низька, але простора, і лампа, що стояла в кутку, освітлювала тільки її невелику частину. З кутка вийшов хтось у блакитному халаті – чи то хлопчик, чи то дівчинка, чи то доросла жінка – господиня будинку. Вона зустріла їх не дуже привітно, з таким виразом, наче їй перешкодили читати книжку, яку вона кинула на стілець.

– Це мій шкільний товариш, він тут ненадовго, я його привіз з собою. Він може сьогодні у нас переночувати?

– Звичайно, – байдуже відповіла жінка.

Георг подав їй руку. Вони швидко глянули одне на одного. Чоловік стояв нерухомо і дивився на них, наче його гість тільки тепер став чимось реальним. Жінка спитала:

– Ви, може, хочете спершу піти до своєї кімнати?

Георг глянув на чоловіка, той злегка кивнув. Може, він уперше подивився на Георга крізь свої окуляри. Жінка пішла вперед.

Тільки-но Георг відчув себе хоч трошечки у безпеці – ні, це ще не безпека, це тільки надія на безпеку, – як йому одразу ж сподобалася і барвіста доріжка на сходах, і біла фарба на стінах, і струнка постать жінки, і її коротко підстрижене гладеньке волосся.

Просто дивно, що він може лишитися сам у кімнаті й думати! Коли жінка вийшла, Георг замкнув двері. Він відкрутив крани, понюхав мило, випив трохи води. Його обличчя у дзеркалі здалося йому таким чужим, що він більше не дивився на нього.

Приблизно в цей час Фідлер зайшов у квартиру свого тестя, де він з дружиною займав одну кімнату. Якби він жив окремо, то, мабуть, узяв би Гайслера до себе. А так він подумав про доктора Кресса. Кресс колись працював у Покорні, а потім у Казелла. Фідлер познайомився з ним на вечірніх робітничих курсах, де Кресс викладав хімію.

Вони часто бачились, і згодом уже Кресс учився в свого учня. Кресс був неспілива людина, проте в тридцять третьому році мужньо відстоював те, що вважав за правильне.

Але потім він якось сказав Фідлерові:

– Дорогий Фідлере, не приходь більше до мене із підписними листами і забороненими газетами, я не хочу ризикувати життям заради якоїсь брошури. Але коли ц тебе буде щось серйозне, тоді приходь.

І три години тому Фідлер нагадав Крессові про ту розмову. "Нарешті", – подумала пані Фідлер, коли почула кроки чоловіка на сходах; хоч вона дуже не любила чекати, але гордість не дозволяла їй іти у кухню до всіх інших.

Колись вони вечеряли всі разом, потім почалися різні непорозуміння, і було вирішено: нехай молодята сидять увечері вдвох. Тепер Фідлери, звичайно, вже не молодята, вони понад шість років як одружені. Але з Фідлерами сталося те, що сталося з багатьма людьми у Третьому райху. Не тільки все їхнє життя і взаємини стали якимись непевними й неповноцінними, у них немов ослабло почуття часу. Їм здавалось, що все це ось-ось зміниться, і вони страшенно дивувались, коли минав іще один рік.

Спочатку Фідлери не хотіли дітей, бо були безробітні, крім того, вони вважали, що

на них чекають куди поважніші завдання. Вони вважали тоді, що мають бути вільні й незалежні, щоб бути готовими піти на вулицю боронити волю, коли їх покличуть. Вони ще дуже молоді і ще довго будуть молодими; їм здавалося, що все це немов ранок і вечір одного дня, сповненого світлих надій. За часів Третього райху вони не хотіли дітей, бо їх одягнули б у коричневі сорочки і зробили б з них солдатів.

Згодом пані Фідлер присвятила всю себе чоловікові.

Вона старанно доглядала його і дбала про нього, мов про дитину, яку будь-що треба виростити, – а дорослим не страшні ніякі злигодні. Останній рік вони жили особливо дружно, а це було і добре, і погано. У перший рік гітлерівської влади молоді Фідлери почували над собою загрозу однакової небезпеки, однакового холодного вітру.

У них ще не було цього якогось хворобливого бажання піклуватися одне про одного. Згодом, коли їхні колишні друзі були заарештовані або самі відійшли від роботи, пані Фідлер часто питала себе, що з її чоловіком: чи він обмірковує, як боротися далі, чи просто вичікує. Коли вона його запитувала про це, він здебільшого відповідав їй так само невиразно, як і собі. Й сьогодні ввечері, коли Фідлер так довго не приходив додому, дружина по-своєму витлумачила його колишні відповіді. Що довше вона чекала на чоловіка, то більше в ній зростала впевненість, що його затримала серйозна справа, зв'язана з їхнім колишнім життям. А їхнє колишнє життя було таке, що, здавалося, про нього досить тільки згадати – і до тебе враз повернеться молодість.

Ще в передпокої жінка помітила, що в чоловіка жваве обличчя, а очі блищать.

– Слухай-но, Грето, – сказав він, – ти зараз підеш до Редерів. Ти ж знаєш пані Редер в лице? Товстуха, з великими грудьми. Ти в неї питаєш рецепт бабки; вона тобі напише рецепт, а потім ще скаже кілька слів, які ти повинна точно, запам'ятати. Вона тобі скаже: "їжте на здоров'я" або "Багато не їжте". Потім ти мені повториш слово в слово, що вона скаже. Про всякий випадок іди туди й назад не просто, а в обхід. Іди зараз же.

Пані Фідлер кивнула й вийшла. Отже, їхнє життя знову наповнилося змістом, поновлені старі зв'язки, а може, вони ніколи й не рвалися. Як тільки вона вийшла і попростувала глухими завулками до Редерів в обхід, їй почало здаватися, ніби й інші вирушили в дорогу після довгої перерви, і тепер уже без страху і сумнівів.

Пані Редер не одразу пізнала Фідлерову дружину, обличчя в Лізель розпухло від сліз. Вона дивилася розпачливим поглядом на незнайому відвідувачку, наче втратила надію, що ця жінка може перевернутися в її Пауля.

Папі Фідлер одразу збагнула, що сталося якесь лихо.

Але повертатися додому, нічого не дізнавшись, вона не хотіла. Вона сказала:

– Хайль Гітлер! Пробачте, пані Редер, що я прийшла до вас так пізно. Здається, я невчасно прийшла. Але я тільки хотіла спитати у вас рецепт бабки. Ваш чоловік дав покуштувати шматочок моєму чоловікові. Вони ж приятелі. Я – пані Фідлер. Ви не пізнаєте мене? Хіба ваш чоловік вам не сказав, що я маю прийти по рецепт?

Та заспокойтеся, пані Редер, і сідайте. Коли я вже тут, а наші чоловіки приятелі, то я, можливо, зможу вам чимось допомогти. Ми з вами свої люди і повинні допомагати одна одній, особливо тепер, коли настали такі часи. Та годі вам плакати! Сідайте! Ну

що такб скоїлося?

Вони пішли в кухню і сіли на диван. З очей Лізель капали рясні сльози.

- Пані Редер, пані Редер, - сказала пані Фідлер. - Ніколи не треба впадати в розпач. Навіть коли трапиться щось дуже погане, ми й тоді щось придумаємо. Виходить, ваш чоловік вам нічого не сказав? Хіба він не приходив додому?

- Тільки на хвилинку, - схлипуючи, відповіла Лізель.

- Його забрали? - спитала Фідлер.

- Він сам пішов.

- Сам?

- Так, - сумно сказала Лізель. Вона витерла обличчя голими по лікоть руками. - Він прийшов пізно, і на нього вже чекала повістка.

- Значить, він іще не міг повернутися, - сказала пані Фідлер. - Прошу вас, заспокойтеся.

Лізель зрушила плечима. Вона сумно промовила:

- Ні, міг. Він або повернеться, або його там затримують, його напевно затримують.

- Цього ви не можете знати, пані Редер. Просто йому довелося довго чекати. Туди викликають багатьох людей, і вдень і вночі.

Лізель сиділа, глибоко замислившись, вона дивилася просто перед себе. Все-таки на кілька хвилин вона перестала плакати. Раптом вона повернулася до пані Фідлер.

- Який рецепт вам потрібний? Бабки? Пауль мені нічого не сказав. Його страшенно налякала ця повістка, він зразу ж побіг туди.

Лізель устала і почала ритися в шухляді кухонного стола, нічого не бачачи заплаканими очима. Пані Фідлер дуже хотілося розпитати її, вона була певна, що Лізель зараз усе б їй розказала, але їй було неприємно питати про те, що чоловік приховав від неї.

Тим часом Лізель знайшла недогризок олівця. Вона вирвала аркуш з своєї видаткової книжки.

- Я вся тремчу, - сказала вона. - Може, ви самі запишете?

- А що треба записати? - спитала пані Фідлер.

- На п'ять пфенігів дріжджів, - схлипуючи, почала Лізель, - кіло муки і молока стільки, щоб тісто було круте, трошки солі. Добре вимісити...

Ідучи додому безлюдними вулицями, пані Фідлер могла б сказати собі, що всі ці незчисленні несподіванки, всі напівреальні, напівуявлювані загрози набрали тепер реальної форми. Але в неї не було часу для таких гадок. Вона думала про те, яким шляхом піти, і весь час оглядалася, щоб подивитися, чи не стежить хто за нею. Вона дихнула на повні груди. Знову це знайоме повітря, що крижаним холодом обпікало обличчя. І знайома темрява, під захистом якої вони колись розклеювали плакати, писали гасла на стінах, підсовували під двері листівки! Якби її ще сьогодні вдень запитали про підпільну роботу і про перспективи боротьби, вона б тільки знизала плечима, як це робив її чоловік. І хоч пані Фідлер усього тільки відвідала заплакану жінку, вона відчувала, що знову посіла своє місце в житті. Їй раптом здалося, що все

стало можливим, що події можуть розгорнутися дуже швидко, бо дещо тут залежить і від неї. Як хороше, що вона і її чоловік ще молоді і разом зазнали цього щастя після таких тяжких злигоднів. Правда, можливо, що Фідлер скоро загине, і навіть жахливішою смертю, ніж смерть, якої вони боялися, коли іще брали участь у боротьбі. Бувають такі часи, коли ніщо не можливе, і життя минає, мов тінь. А часи, коли можливе все, по вінця сповнені і життя і смерті.

- Ти певна, що за тобою ніхто не стежив?

- Цілком.

- Слухай, Грето, я зараз зберу найнеобхідніші речі.

Якщо хтось питає, де я, скажи - поїхав на Таунус. А ти ось що зроби: їдь у Рідервальдське селище на вулицю Гетеблік, вісімнадцять. Там живе доктор Кресс, у нього гарненький кремовий будиночок.

- Це той Кресс, що викладав на вечірніх курсах? Він носив окуляри? І завжди сперечався з Бальцером про християнство й класову боротьбу?

- Так, але якщо тебе хтось питає, то ти Кресса ніколи не бачила. А йому скажи від мене: "Пауль у гестапо".

Нехай трохи подумає, а потім спитай у нього, де тепер з ним можна побачитися. Люба Грето, поведься дуже обережно, ти ще ніколи не брала участі в такій небезпечній справі. Мене ні про що не запитуй. Ну, я зараз іду. Але поки що не на Таунус. Завтра вранці приїзди до нас на городи. Якщо вночі до нас прийде поліція, надінь теплу кофту. Якщо ж нікого не буде, надінь новий костюм.

Якщо ти не прийдеш, я знатиму, що тебе заарештували.

А новий костюм означатиме, що все гаразд і нам ніщо не загрожує. В тебе є гроші?

Грета дала йому кілька марок. Вона швиденько спакувала трохи речей. Вони не поцілувалися на прощання, тільки міцно потиснули одне одному руки. Коли Фідлер пішов, Грета одразу ж наділа теплу кофту. Вона була практичною людиною і сказала собі, що коли трапиться лихо, в неї навряд чи буде час переодягатися. Якщо ж ніч буде спокійна, вона і завтра встигне одягнути новий костюм.

Кресс і досі стояв на тому самому місці в темній частині кімнати. Його дружина, не дивлячися на нього, сіла на своє місце. Вона розгорнула книжку, яку читала, коли зайшли обидва чоловіки. Її гладеньке біляве волосся, трохи тьмяне вдень, мінилося золотом при світлі лампи. Вона була схожа на худенького хлопчика, що жартома надів на голову блискучий шолом. Не підводячи очей від книжки, вона промовила:

- Коли ти на мене дивишся, я не можу читати.

- Ти ж могла читати цілий день. А зараз поговори зі мною.

- Навіщо? - запитала жінка, дивлячись у книжку.

- Тому, що твій голос мене заспокоює.

- А навіщо тебе треба заспокоювати? Тут у нас і так дуже спокійно.

Він невідривно дивився на неї. Вона перегорнула дві-три сторінки. Раптом він роздратовано гукнув:

- Гердо!

Вона наморщила лоба, але опанувала себе почасти за звичкою, почасти тому, що Кресс – її чоловік, він стомився на роботі, і вечір, який вони мають провести удвох, так чи інакше почався. Вона поклала розгорнуту книжку на коліна й закурила. По тому спитала: " – Кого це ти, власне, привіз? Якийсь дивак.

Чоловік мовчав. Вона мимоволі насупила брови й пильно глянула на нього. У напівтемряві жінка не могла розглядіти його обличчя. Воно світилося якоюсь дивною радістю.

Але чого він такий блідий? Нарешті він сказав:

– Фріда повернеться тільки завтра?

– Післязавтра вранці.

– Слухай, Гердо, ти нікому не кажи, що у нас гість.

А коли хто питає тебе, відповиси, що це мій шкільний товариш.

– Добре, – мовила вона, анітрошечки не здивувавшись.

Кресс підійшов ближче до жінки. Тепер вона виразно бачила його обличчя.

– Ти чула по радіо про втечу з Вестгофена?

– Я? По радіо? Ні.

– Кілька в'язнів утекло, – сказав Кресс.

– Он як.

– І всіх піймали.

– Шкода.

– Крім одного.

Очі жінки заблищали. Вона підвела обличчя. Таким ясным воно було тільки один раз – на початку їхнього, спільного життя. Але й зараз, як і тоді, це світло швидко згасло.

Вона окинула чоловіка поглядом від голови до ніг і сказала:

– Ти диви! – Він мовчав. – Цього я від тебе не чекала.

Він відхилився назад і спитав:

– Чого? Чого н? чекала?

– Цього! І взагалі... Отже, все-таки... Пробач мені.

– Про що ти говориш? – спитав Кресс.

– Про нас обох.

Георг, сидячи у кімнаті, яку йому приділили, думав: "Я хочу вниз. Чого я прийшов сюди, нагору? Нащо мені сидіти самому? Навіщо мучитися в цій жовто-голубій тюрмі з доріжками ручної роботи, з водою, що тече з нікельованого крана, із дзеркалом, в якому ти бачиш те саме, що й у темряві: себе самого".

Від низького білого ліжка пахло свіжою білизною. Але Георг, смертельно втомлений, ходив туди й сюди, від дверей до вікна, наче не мав права лягти. "Може, це мій останній притулок? Останній – перед чим? Треба спуститися вниз, до людей". Він відімкнув двері.

Уже на сходах Георг почув голоси чоловіка й дружини – тихі, але виразні. Він здивувався. Обое здалися йому якимись німими або принаймні дуже мовчазними. Георг

нерішуче став біля дверей. Кресс сказав:

- За що ти мене мучиш?

І Георг почув низький голос дружини:

- Хіба це тебе мучить?

Кресс відповів трохи спокійніше:

- Я тобі ось що скажу, Гердо. Тобі однаково, яка небезпека загрожує цій людині; і тобі байдуже, хто він такий. Головне для тебе - небезпека. Що б воно не було: втеча чи автомобільні гонки, - ти одразу оживаєш. Такою ти була, такою ти й лишилася.

- Це напівправда і напівнеправда. Можливо, колись я була такою, а зараз знову стала така. А хочеш знати чому? - Вона трохи помовчала. І, чи хотів чоловік знати все, чи не хотів знати нічого, вона рішуче продовжувала: - Весь час ти говорив: тут нічого не вдієш, треба чекати. "Чекати? - думала я. - Він хоче чекати, поки знищать усе, що він любить і шанує". Наповажся зрозуміти мене. Коли я пішла від батька до тебе, мені ще не було й двадцяти років. Я пішла з дому, бо там мені все остогидло: мій батько, мати, брати, ця нестерпна тиша кожного вечора в нашій вітальні. Але останнім часом така сама тиша запала і в нашому домі.

Кресс слухав, мабуть, з іще більшим подивом, ніж Георг. А скільки вечорів йому доводилося мало не силою виривати в неї кожне слово! А вона вела далі:

- І потім ось що: дома усе було непорушне. У нас пишалися тим, що все в домі споконвіку стоїть там, де стояло. А тут з'явився ти! І сказав мені, що навіть у камені жодна дрібочка ні на мить не кам'яніє, не кажучи вже про людей... Але, очевидно, за винятком мене! Ти ж сам тільки що сказав про мене: "Такою ти була, такою й лишилася".

Він трохи виждав, чи не скаже вона ще чогось. Він поклав їй руку на голову. Обличчя її знову стало байдуже, навіть уперте. Він не погладив її волосся, а тільки скуйовдив його своїми пальцями. Вона була така лагідна і разом з тим непіддатлива - на любов, на навчання, а може, й на зміни. Він легенько струснув її.

Георг увійшов. Кресс і його жінка швидко відійшли одне від одного. На якого біса Кресс розповів усе жінці? Її байдуже обличчя набрало виразу холодної цікавості. Георг промовив:

- Я не можу заснути. Можна мені посидіти з вами?

Кресс, що стояв біля стіни, пильно подивився на нього.

Так, гість тут, запрошення уже не можна скасувати. І він спитав тоном гостинного господаря:

- Що вам хочеться випити? Чаю? Горілки? Фруктового соку чи, може, пива?

Жінка сказала:

- Він голодний.

- Чаю й горілки, - сказав Георг, - і чого-небудь поїсти.

Чоловік і жінка заметушилися. Вони накривали на стіл, ставили на нього маленькі й великі тарілки, відкорковували пляшки. Ах, попоїсти з семи тарілочок, попити з семи шкляночок! Усім трьом трохи ніяково. Кресси тільки удають, ніби їдять. Георг запхнув

у кишеню білу серветку – хороша пов'язка для пораненої руки. Потім знову витягнув і розгладив. Він наївся і мало не падав від втоми.

Тільки б не залишитися на самоті. Він відсунув виделки, ножі й тарілки і поклав голову на стіл.

Минуло багато часу, поки Георг знову підвів голову. Зі столу давно уже прибрали, по кімнаті слався тютюновий дим. Георг довго не міг опам'ятатися. Його морозило.

Кресс знову стояв, спершися на стіну. Георг бозна-чого усміхнувся до нього; на обличчі господаря теж з'явилася усмішка – така сама крива й вимушена. Кресс запропонував:

– А чи не випити нам іще?

Він знову приніс пляшки. Налив собі й Георгові. Його рука злегка тремтіла, і він пролив вино на стіл. Саме ця тремтяча рука і заспокоїла Георга: "Порядна людина.

Йому, мабуть, було нелегко взяти мене до себе, але все-таки він зробив це".

Повернулася пані Кресс, вона сіла за стіл й мовчки закурила. Чоловіки теж мовчали.

На доріжці зарипів гравій під чиїмись швидкими легкими кроками. Кроки зупинилися біля надвірних дверей.

Було чути, як хтось обмацує рукою двері, очевидно, шукаючи дзвінок. І коли дзвінок задзеленчав, чоловіки здригнулися, хоч і чекали цього.

– Ви мене випадково зустріли біля кіно, – тихо, але твердо сказав Георг. – Ви познайомилися зі мною на вечірніх курсах. – Кресс кивнув. Як майже всі боязкі люди, він був спокійний перед лицем реальної небезпеки.

Пані Кресс підвелася й підійшла до вікна. На її обличчі світилася легенька гордовита усмішка, як завше в хвилини небезпеки. Вона підняла штору, виглянула з вікна й сказала:

– Жінка.

– Відчиніть їй, – сказав Георг, – але не пускайте сюди.

– Вона хоче поговорити з тобою особисто. Вона здалася мені цілком пристойною людиною.

– Звідки вона знає, що я дома?

– Знає. О шостій годині ти розмовляв з її чоловіком.

Кресс вийшов. Його жінка знову сіла за стіл. Вона курила і час від часу поглядала на Георга так, наче вони зустрілися на крутому повороті або на заледенілому гірському схилі.

Повернувся Кресс. Глянувши на нього, Георг зрозумів, що сталось якесь лихо.

– Мені доручено переказати вам, Георге, що ваш Пауль у гестапо. Чоловік цієї жінки про всякий випадок пішов з дому. Треба їй зараз сказати, куди ми підемо... або ви самі, Георге. Вони хочуть знати, де вас можна буде знайти.

Він налив собі шклянку вина. "Не пролив жодної краплини", – подумав Георг. У голові у нього було пусто, наче з неї геть-чисто все повимітали.

– Ми можемо відвезти вас куди-небудь машиною, чи, може, нам усім виїхати звідси?

Утрюх у машині? Куди?

Просто на Східний вокзал? Чи, може, кудись на село? До Касселя? Чи, може, краще зразу розлучитися?

- Ах, прошу вас, помовчіть хвилинку...

У Георговій пустій голові роєм роїлися думки. "Отже, Пауль провалився! Стривай, чому провалився? Його забрали чи викликали? Про це не сказали ні слова. У всякому разі, він у їхніх руках. Що ж буде з Паулем? Коли вони знають, що він переховував мене у себе, коли вони це знають... Все одно. Пауль ніколи не викаже мого нового сховища. Та чи знає він, де я зараз? Ні, цього він не знає.

Коли посередник людина певна, коли він справді один з наших, то він не назвав йому ніякого прізвища. Але Пауль знає номер машини, і цього досить". Георг згадав про людей, сильніших за Пауля, загартованих у боротьбі, розумних, досвідчених. І все-таки їх зломали, вирвали з них усе, що вони знали. Але Пауль його не зрадить.

Сміливий план, який виник у нього в голові, вимагав усієї його мужності й твердості. Так, він довіряє Паулю.

Пауль зціпить зуби так, як зціплювали зуби інші, і вперта мовчанка поступово стане для нього звичною і остаточною.

А може, це звичайнісінький виклик, і він стоїть там зараз такий маленький і з наївним обличчям ображено відповідає на їхні запитання. І Георг сказав:

- Ми залишаємося тут!

- А чи не краще про всякий випадок поїхати звідси?

- Ні, це тільки ускладнить становище. Сюди мені пришлють далші вказівки. Гроші й документи. Якщо я поїду, - все пропало.

Кресс мовчав. Георг розумів, про що він думає.

- Якщо ви відсилаєте мене звідси тому, що боїтесь... Кресс відповів:

- Справа не в тому, боюся я чи не боюся. Ви один знаєте цього Пауля. Вирішуйте самі.

- Гарзд, - сказав Георг. - Скажіть цій жінці, що ми залишаємося тут.

Кресс одразу ж вийшов. Він усе більше подобався Георгові. Подобалась готовність, з якою слабша частина його душі після недовгого змагання підкорилася сильнішій частині, подобалася його чесність, адже він ні на секунду не старався приховати свій страх під хвастощами і гучними фразами. Він подобався Георгові більше, ніж його жінка.

Вона докурила останню сигарету і махала рукою, щоб розігнати дим. У цієї жінки, мабуть, ніколи не було нічого, що вона боялася втратити.

Кресс повернувся й знову став під стіною. Вони прислухалися до кроків, що віддалялися в напрямі до селища.

Коли все затихло, пані Кресс сказала:

- Ходімо нагору, а то сидимо весь час на одному місці.

- Так, - сказав Кресс, - все одно ми не зможемо заснути.

У мансарді Кресс влаштував собі робочу кімнату, тут було повно книг. З вікна було

видно, що будинок стоїть в кінці нової вулиці, трохи осторонь від Рідервальдського селища. Небо було ясне. Георг уже давно не бачив ясного зоряного неба; над Рейном його повивав туман. І він глянув на небо, як дивляться люди, яким загрожує загибель, наче небозвід може їх урятувати. Пані Кресс зачинила віконниці і ввімкнула опалення; звичайно це робив сам Кресс, коли рано приходив додому. Вона прибрала книжки з краю стола й кількох стільців. "Зараз катують Пауля, – думав Георг, – а Лізель сидить і чекає". Георгове серце стиснулося від страху й сумнівів.

Чи можна цілком покласти на Пауля? Чи стане в нього сил? Тепер, звичайно, вже пізно про це думати. Кресси мовчали, вони, напевне, думали, що він засинає... А він, затуливши обличчя руками, у думці питав поради у Валлау. Треба заспокоїтись, те, про що зараз ідеться, тільки випадково цього тижня зветься Георгом.

І раптом Георг бадьорим тоном запитав господаря, скільки йому літ і хто він за фахом. Тридцять чотири роки, відповів Кресс, фах – фізична хімія. Георг спитав, що це таке. Кресс спробував пояснити йому: здавалося, він зрадив цьому запитанню. Спочатку Георг уважно слухав, потім знову почав думати про Пауля, заюшеного кров'ю, і про Лізель, яка чекає. Кресс по-своєму зрозумів його мовчання.

– Ще маємо час, – сказав він тихо.

– Який час? Для чого?

– Щоб піти звідси.

– Хіба ми не вирішили залишитися! Не думайте більше про це.

Проте сам Георг не міг думати ні про що інше. Він підвівся й почав перебирати книжки. Дві-три з них були йому знайомі з часів, коли він жив з Францом. То був найщасливіший час у його житті.

Але ті мирні, тихі дні заступили виразніші спогади про бурхливі наступні роки. "І чого завжди забуваєш найзаповітніше, – думав Георг. – Тому, що воно зростається з душею і нечутно живе в ній".

Георг обернувся до жінки і почав розпитувати її про батьків і дитинство. Вона злегка здригнулася – Кресс ніколи не помічав такого – і одразу ж почала розповідати:

– Мій батько дуже молодим пішов до армії. Особливих здібностей він не мав і тому вийшов у відставку у чині майора, коли йому було сорок чотири роки. Нас було п'ятеро, четверо братів і я, і батько командував нами, поки ми не повиростали.

– А ваша мати?

Георг так і не почув нічого про її матір, бо якась автомашина зупинилася так близько від будинку, що всім трьом перехопило подих. Машина від'їхала, але бажання говорити зникло.

Георг знову подумав про Пауля. У думці він просив у нього пробачення, що перелякався, наче він, як і Кресс, був готовий до всього. І все-таки, коли проїхала ще одна машина, Георг знову затремтів. Тепер вони більше не говорили, а ніч тягнулася нестерпно довго в цій сповненій тютюнового диму кімнаті.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

I

Сонце ще не зійшло, але було видно, що поля й дахи білі від інею. З боку Кронберга до шосе чимчикувала низенька стара жінка з торбою на плечах. Вона йшла, бурмочучи щось собі під ніс, безперестану оглядаючись.

В темряві ця жінка з торбою і з ціпком у руках була трохи схожа на відьму. Правда, коли вона підходила ближче, це враження зникало, бо на спині в старій висів звичайнісінький рюкзак і одягнута вона була в звичайне грубошерсте пальто із заячим коміром і святковий капелюшок, надітий поверх хустки.

Поблизу садиби Мангольдів стара перескочила через придорожню канаву, нахилилася до землі, наче чогось шукала, щось сердито забурмотіла, відтак перескочила назад і побралася по шосе до будинку Мессера. У вікні кухні, нарівні з землею, вже світився перший цього ранку вогник.

Для хороших синів приготували каву й ватрушки. А для поганих? "Для них тим паче, – подумала Ойгені, – щоб вони полагіднішали від солодких пухких ватрушок".

Стара знову перескочила через канаву, та не біля будинку, а трохи далі, напроти поля. Вона нахилилася, а по тому впевнено попростувала в лісок тим самим шляхом, яким учора йшла отара. Бо це була мати Ернста, чабана, замість якого вона в неділю пасла вівці, а з овечого посліду на полі Мессера вона дізналася, що вчора її син був тут з отарою. Вона знала їхній маршрут. Сьогодні отара вже буде у Прокаскі, в громаді Мамольсберг.

Стара через лісочок вийшла на ділянку, яку Мессер навесні продав Прокаскі, коли було видано новий закон про спадкоємство. Праворуч від дороги на Кронберг, біля купки вкритих памороззю ялин, стара побачила низький жовтий будинок готелю. М'яко й плавно спускаються там поля, а по той бік шосе так само м'яко й плавно піднімаються. Погляд не губиться вдалині, його зупиняє поросле буковим лісом пасмо горбів, до якого можна дійти за дві години. Коли зійде сонце, велика кругла долина заграє всіма осінніми барвами. Але зараз, перед світанком, усе тут тьмяне, вкрите памороззю. Місяць такий блідий, що його треба шукати на небі. І мати Ернстова, спускаючись сіро-білим схилом, не кидає від себе тіні.

Раптом вона зупиняється. Галявиною, кроків за двісті від неї, між купкою ялин і лісочком, біжить дівчина.

Ернстова мати на мить забуває, що сьогодні вона йде до сина, а не до його батька: отака дівчина, що біжить додому на світанку, здавна показувала їй дорогу краще, ніж овечий послід. І вона пропищала тоненьким голоском:

– Гей, панночко!

Дівчина зупиняється, вона страшенно перелякалась: озирається на всі боки; довкола сіро й тихо. Ернстова мати спускається з пагорка позаду дівчини:

– Гей, панночко!

Дівчина знову лякається.

– Панночко, ви щось загубили!

– Де? Що?

– Таку тоненьку, біляву волосинку.

Але дівчина вже отямилася; вона міцна, повненька і доволі смілива.

- Ну то покладіть її собі в молитовник!

Стара сміється, чи, може, кашляє. А дівчина показує їй довгого червоного язика і біжить геть.

А місяць на небі, здається, знову оживає, він стає яскравішим, бо небо голубіє. Дівчина починає догадуватися, хто ця стара, і її бере досада. Тепер стара вдарить у всі дзвони. І як вона могла зв'язатися з таким хлопцем! Поки Ернст пас вівці біля їх будинку, вона стримувалась, а коли він пішов у Мамольсберг, вона першої ж ночі побігла до нього! О боже мій! Тепер його мати розпустить про неї плітки! Дарма! Ця стара відьма плеще казна-що про всіх хороших дівчат. Вона набрехала навіть на Маріхен з Боценбаха! Маріхен усього п'ятнадцять років, вона заручена з есесівцем Мессером із Шмідтгайма, а він нізащо не візьме дівчини з ганджем. І коли повненька дівчина виходить з лісочка і наближається до кухонного вікна Ойгені, вона вже сповнена гордощів та образи, немов її незаслужено обмовили. Вона стукає у вікно:

- Хайль Гітлер! Ойгені, коли ти вже печеш, то позич мені, якщо можеш, шматочок ванільної палички.

- Не тільки шматочок, Софі, а й цілу паличку. - У Ойгені в чистій шклянці завжди зберігається запас прянощів. - Ти моя перша гостина, Софі, - каже вона, подаючи їй паличку ванілі й шматочок ще гарячої ватрушки на лопаточці.

У Софі Мангольд липкі губи: ватрушка щедро посипана цукром. Дівчина весело біжить до власної кухні, де мати вже меле каву.

Нарешті ніч минула. Обидва чоловіки щоразу здригалися, коли до Рідервальдського селища в'їжджала машина або коли долинали кроки поліційного патруля; напади страху ставали чимраз лютішими й тривалішими, наче їхні тіла з кожною годиною втрачали здатність чинити йому опір.

Коли пані Кресс відчинила віконниці й знову обернулася до світлої кімнати, їй здалося, що обидва чоловіки схудли й постаріли за цю ніч. По її тілу перебіг легкий дріж. Вона глянула в пласку нікелеву підставку настільної лампи і побачила там своє відображення - її обличчя не змінилося, тільки губи зблідли.

- Ніч минула! промовила вона. - Щодо мене, то я зараз викупаюсь і одягну святкове плаття.

- А я зварю каву, - сказав Кресс. - А ви, Георге?

Георг не відповів. Коли відчинили вікно і до кімнати полинуло свіже ранкове повітря, Георга охопила знемога, він чи то заснув, чи то зовсім знесилився. Кресс підійшов до стільця, на якому сидів Георг, поклавши голову на стіл.

Щоб йому було зручніше, Кресс обережно підняв його голову і повернув її. Десь у найпотаємнішому куточку його серця ворухнулося запитання, чи довго ще доведеться йому переховувати у себе цю людину. Йому стало соромно, і він наказав цьому голосу замовкнути. "Ти помиляєшся, - сказав він собі, - я б переховував у себе навіть його труп".

Георг незабаром підвів голову, - мабуть, десь грюкнули двері. Ще у півсні він, за

звичкою, спробував визначити кожний звук у будинку: ось скреготить кав'яний млинок, ось дзюрчить вода у ванній. Він хотів перемогти сон, що знову налягав на нього, болісний, тяжкий сон; Георг іще встиг подумати, що він не піддасться цьому сонному навожденню, і ту ж мить сон здолав його.

Його-таки піймали. Вони штовхнули його в барак номер вісім. З ран цебеніла кров, але страх перед тим, що його чекає попереду, заглушував біль. Він сказав собі: будь мужній, Георге! Але він знав, що в цьому бараці його жде найжахливіше. І ось воно почалося.

За столом, укритим електричними проводами й заставленим телефонними апаратами, що, проте, був схожий на стіл у пивниці – там навіть лежало кілька картонних підставок до пивних кухлів, – сидів сам Фаренберг і дивився на Георга примруженими гострими очима; на губах у нього застигла усмішка. По праву і по ліву руч сиділи Бунзен і Цілліх, повернувши до нього голови. Бунзен теж сміявся, а Цілліх був, як завжди, похмурий. Він роздавав карти.

В кімнаті було поночі, тільки над столом було трохи світліше, хоч Георг не бачив ніякої лампи. Один з дротів тричі оповивав міцне Цілліхове тіло; коли Георг побачив це, у нього аж мороз пішов поза спиною. Але думки його були на диво ясні: вони справді грають з Цілліхом у карти.

Отже, все-таки є столи, за якими не зважають на класові відмінності.

– Підійди ближче, – сказав Фаренберг.

Але Георг навіть не ворухнувся – з упертості й тому, що в нього тремтіли коліна. Він чекав, що Фаренберг заричить на нього, але той, невідомо чому, тільки підморгнув Георгові, наче вони одnodумці.

Тоді Георг зрозумів, що ці троє придумали щось дуже підле, мерзенне і за секунду будуть шматувати його тіло й душу. Проте секунди збігали, а вони лише дивилися на нього. "Стережися, – сказав собі Георг, – збери останні сили".

Раптом він почув тихий звук, наче тріщали кістки або дуже сухе гілля. Георг збентежено дивився то на одного, то на другого. Нараз він зауважив, що в Цілліха гние щока і м'ясо відпадає шматками, а на гарній голові Бунзеновій кришиться вухо й лоб. Георг зрозумів, що всі троє мертві і що сам він теж мертвий.

Георг голосно скрикнув:

– Мамо!

Він схопився за підставку від лампи. Лампа вдарила Георга по нозі і впала дотолу. Прибігли господарі. Георг витирав мокре від поту обличчя і оглядався в світлій неприбраній кімнаті. Він зніяковіло попросив пробачення.

У пані Кресс худі руки були голі до плечей, мокре волосся скуйовджене; вона здавалася на диво молодою й чистою. Господарі повели Георга вниз, посадовили між собою за стіл, налили кави і все підкладали на тарілку.

– Про що ви думаєте, Георге?

– Про те, чому вони завдають нам такого страху. Якби я був на волі, то, напевно, був би зараз в Іспанії, де у небезпечному місці. Я чекав би, що хтось прийде мені на

зміну, але ця зміна могла б і не дійти. Та й мене могли тяжко поранити, а це навряд чи приємніше за удари чобітьми вестгофенських бандитів. І все-таки там у мене було б зовсім не так на серці. Від чого це залежить? Від того, як це робиться? Чи від усієї системи? Чи, може, від мене самого? Як ви гадаєте, як довго я ще можу прожити у вас?

- Поки для вас не придумают чогось іншого, - твердо сказав Кресс так, наче він багато разів не запитував себе, як довго він зможе отак чекати.

II

А в цей час Фідлер сидів уже в халупі, яку він наймав разом з шуряком. Перед тим, як виїхати сюди, він пересвідчився, що дружина вбрана саме так, як вони умовилися, коли ніч мине спокійно.

Отже, Редер досі ще нікого не виказав. Він не зрадив товариша, бо інакше вся ця зграя вже ганялася б за ним.

Досі. Досі - це означало тільки певну стійкість, але нічого остаточного.

Пані Фідлер запалила в грубці; ця грубка ogrівала халупу, і на ній варили їжу. Зовні дощана халупка була чистенько пофарбована, а всередині так опоряджена, наче Фідлери вирішили лишитися тут назавжди. Особливо багато праці Фідлер вклав у цей будиночок за останній, спокійніший рік. Пані Фідлер поставила перед чоловіком каву на складаний стіл, якого він сам змайстрував. Стіл був увесь на шарнірах, сосновий, але старанно відполірований.

Фідлер виглянув крізь маленьку, чисту шибку, яку він сам вставив. Через рідкий, живопліт, на якому червоніли незчисленні ягоди шипшини, поверх коричневих і золотих кущів він дивився на дзвіниці міських церков. Якщо Редер нічого не сказав сьогодні вночі, то заговорить завтра, може, він уже зараз говорить. Фідлер згадав Мельцера, якого всі вважали чесним хлопцем. Три дні він мовчав, а на четвертий його привели на місце роботи - у велику друкарню, - і він показав усіх, про кого знав чи догадувався, що вони провадять підпільну роботу. Що вони зробили з Мельцером? Якою отрутою витравили, якими муками вони вирвали його душу з живого тіла? А що, як Редер завтра прийде на завод з двома супутниками і вкаже їм на Фідлера?

- Ні, - голосно сказав Фідлер. Навіть цей Редер, створений його уявою, не був здатний на таку зраду.

- Що ні? - спитала пані Фідлер.

Він, якось дивно всміхаючись, хитнув головою. Гайслера ні в якому разі не можна надовго залишати там, де він зараз. Потрібна порада й допомога. Та хіба Фідлер не запевняв себе цілий рік, що він лишився сам і що нема до кого звернутися? Може, й був один такий чоловік, але чи так це насправді? Хоч цей єдиний і працював з Фідлером на одному заводі, Фідлер уже давно уникав його. Чому?

Для цього було безліч причин, серед яких, як завжди, коли висувають безліч причин, не було головної. Фідлер вважав, наприклад, що він повинен триматися осторонь, щоб не наражати на небезпеку людину, котра має виконувати на заводі Покорні важливі обов'язки, то йому раптом здавалося, що старий знайомий може з необережності виказати його. Отже, причини були протилежні: і недовір'я, і найвище

довір'я. Але тепер, коли йшлося про Гайслера, не можна було вагатися. Він не сміє втрачати жодної хвилини на з'ясування цих причин. Тепер Фідлер зрозумів справжню причину: коли він зустрінесться лицем в лице з тим чоловіком, йому вже не пощастить ухилитися від прямої відповіді і доведеться вирішувати раз і назавжди, чи буде він і далі жити мов равлик у своїй черепашці, чи повернеться до лав борців. Цей чоловік міг заглянути у найпотаємніший куточок людської душі.

А той, кому Фідлер так глибоко вірив, – звали його Райнгардт, – цього недільного ранку лежав у ліжку в напівтемній кімнаті. Солодко дрімаючи, він прислухався до звуків у квартирі.

Його жінка годувала в кухні внука, бо дочка поїхала кудись на свято виноградарів. Райнгардт одружився дуже молодим. Його волосся було тепер попелясто-сіре, наче воно тільки починало сивіти або було вже колись сиве і потім потемніло від металевого пилу.

У його худорлявому обличчі не було нічого особливого, крім очей. Коли щось привертало його увагу, вони світилися лагідністю, і недовір'ям, і насмішкою, і надією, що він знайшов нового друга.

Він давно вже прокинувся, але не розплющував очей.

Ще хвилина – і треба буде вставати. Цієї неділі він не зможе відпочити. Він повинен знайти чоловіка, про якого думає вже цілу годину. Якщо тільки він теж не поїхав кудись на прогулянку. Райнгардт знав у лице маленького Редера, про якого йому говорив Герман, та хіба міг він просто звернутися до нього тепер, коли всі живуть у атмосфері різних чуток і здогадів. А той, про кого він думав, був дуже підходяща людина, щоб поговорити з Редером.

Можливо, що все це вигадки. Правда, називали прізвища, точні місця. Поліція влаштувала облави на кількох вулицях, зробила обшуки в багатьох квартирах. Але, можливо, гестапо просто скористалось з цих чуток, щоб розпочати нові арешти, обшуки й допити. З учорашнього дня радіо мовчить про втечу. Може, Гайслера вже впіймали.

Тільки у розмовах між людьми він іще тут, у місті, ховається по вигаданих криївках, спритно вислизає з рук поліції, може, це просто спільна мрія. Райнгардтові таке припущення здається цілком вірогідним. То, виходить, жовтий конверт, якого йому передав Герман, призначено для Георга-привида, а чужий паспорт – для тіні? Тепер, коли так душно жити, – люди тішають себе нездійсненими мріями.

Остання хвилина його недільного відпочинку збігла. Він зітхнув і спустив ноги на підлогу. Зараз же треба йти до цього чоловіка з Редерового цеху, він допоможе з'ясувати, що в цій історії правда. Він, Райнгардт, мав бути готовий до того, що вся ця історія розвіється, мов дим, і водночас він повинен ставитися до неї дуже серйозно і не марнувати жодної хвилини. Герман, його найкращий друг, з першої ж хвилини діяв, наче тут не могло бути ніяких сумнівів. Він насамперед роздобув гроші й документи. Коли Райнгардт згадав про Германа, очі його заблищали: з такою людиною, як він, знаходиш у собі силу виконувати не тільки надзвичайно важкі завдання, а й такі, що

можуть виявитися зовсім даремними. Коли Як Райнгардт подумав про робітника з цеху Редера, його сірі очі потемніли. Правда, цей чоловік зможе докладно розповісти йому про Редера, він багато років працює з ним в одному цеху і нікому не скаже про цю розмову. Що ж до іншого – то він, мабуть, вагатиметься, як вагався довгий час. Райнгардт уважно стежив за ним. Чи пощастить йому сьогодні витягти цю злякану, боязку людину з її черепашки?

Він сів на ліжку і натягнув шкарпетки. Нараз пролунав дзвінок. Аби тільки його не затримали, в понеділок уже буде пізно; треба йти зараз, негайно. В кімнату заглянула його жінка:

– До тебе прийшли.

– Це я, – сказав, заходячи, Фідлер.

Райнгардт відчинив віконниці, щоб краще бачити гостя.

Фідлер відчув на собі погляд тих очей, з якими він цілий рік боявся зустрітись. А все-таки Райнгардт перший опустил очі і зніяковіло промовив:

– Це ти, Фідлере? А я саме збирався йти до тебе.

– А я, – спокійно і невимушено сказав Фідлер, – я вирішив прийти до тебе. Я потрапив у таке становище... дуже; складне становище, і мені треба з кимось порадитись... Я тільки не знаю, чи ти зрозумієш, чому я так довго тримався осторонь...

Райнгардт запевнив його, що він усе розуміє. І наче не Фідлер, а він мав просити пробачення, Райнгардт розповів про один епізод, що стався в двадцять третьому році. Він працював у Білефельді, коли туди вступили війська генерала Ваттера, і на нього тоді напав такий страх, що він кілька тижнів переховувався. А коли страх уже минув, він ховався від сорому й гніву за свою малодушність.

Після цієї розповіді Фідлерові вже не треба було пояснювати, чому він так поведився, і він одразу ж почав докладно розповідати про те, що його сюди привело. Райнгардт слухав мовчки. Різкий тон, яким він поставив кілька запитань, не відповідав виразові його обличчя. То був вираз обличчя людини, яка, нарешті, знову ясно побачила перед собою те, що є для неї найважливіше в житті, заради чого вона ладна офірувати всім; вона знає, що воно непорушне, але часто буває так глибоко приховане, що в тебе не стає сили і серце поймає відчай; і ось воно знову тут, воно само прийшло до тебе.

Вислухавши Фідлерову розповідь, Райнгардт вийшов на кілька хвилин з кімнати; Фідлер, таким чином, дістав змогу усвідомити, який важливий крок він зробив, такий легкий і водночас такий важкий. Потім Райнгардт повернувся. Він поклав перед Фідлером тугий жовтий конверт.

У конверті були документи на ім'я небожа одного капітана голландського буксирного пароплава, котрий звичайно їздив із своїм дядьком до Майнца й назад. Цього разу його перестріли в Бінгені, і він віддав свій паспорт та інші документи; для себе самого він залишив перепустку через кордон.

У паспорті лежало кілька асигнацій. Райнгардт обережно й ніжно розгладив рукою конверт. У конверті лежав плід небезпечної копіткої роботи: численні поїздки,

розвідування, списки, діяльність минулих років, старі зв'язки, друзі, Спілка моряків і портових робітників – складна мережа, що охоплює моря й ріки. А проте життя людини, чії пальці торкалися зараз цієї мережі, було тяжке й небезпечне. В конверті лежала велика сума грошей – фонд особливого призначення, виділений окружним керівництвом партії.

Фідлер поклав конверт у кишеню.

– Ти сам віднесеш його?

– Ні, моя жінка.

– А їй можна довіряти?

– Може, більше, ніж мені.

Після безсонної ночі Лізель Редер одягла й нагодувала дітей; очі їй заливали пекучі сльози.

– Сьогодні ж неділя, – сказав старший хлопчик, коли мати дала йому шматок хліба замість булочки. У неділю Пауль звичайно сам приносив з булочної теплі булки.

Лізель знову заплакала, а діти жували свій хліб налякані й ображені.

Отже, Пауль не повернувся додому, їх спільне життя скінчилося. Судячи з ридань, від яких здригалось тіло Лізель, їх життя із зниклим Паулем було просто чарівне.

І, дивлячися на вулицю невидючими, опухлими від сліз очима, вона відчувала люту ненависть до всіх тих, хто хотів розбити це життя переслідуваннями й погрозами чи навіть обіцянками чогось кращого в майбутньому.

Діти вже поснідали, але продовжували сидіти за столом тихо, як мишенята. "Невже його битимуть?" – запитала себе Лізель. Своє власне розбите життя вона бачила до найменших дрібниць, з усіма можливими наслідками. Але уявити собі розбите життя іншої людини було важче, хоч би цією людиною був Пауль. А що, коли вони його битимуть, поки він скаже, де зараз Георг? А коли скаже, чи відпустять його додому?

Чи дозволять повернутися додому? Чи буде їхнє життя таким, як" досі?

На цьому думки Лізель урвалися, а сльози висохли. Серце підказало їй, що про це годі й думати. Минулого не вернеш. Звичайно Лізель розуміла тільки те, що лежало у вузькому колі її життя. Вона нічого не знала про туманний світ, що лежав за його межами, а також про дивні явища, що відбувалися десь на межі цих двох світів, коли все знайоме, зникає навіки або коли тіні намагаються повернутися, щоб іще раз стати реальністю.

Але в цю хвилину навіть Лізель зрозуміла, що таке примарний світ і що таке Пауль, який повернувся додому лише в її уяві, – бо він уже не Пауль, – і що таке родина, яку вже не можна назвати родиною, і життя, прожите разом протягом довгих років, яке після коротенького зізнання однієї жовтневої ночі в підвалі гестапо перестало бути життям.

Лізель хитнула головою й відвернулася од вікна. Вона сіла на канапі біля дітей. Старшому хлопчикові вона сказала зняти брудні панчохи й надіти чисті, що сушилися коло плити. Дівчинку вона посадовила собі на коліна й пришила їй до суконьки гудзика.

III

Хоч Меттенгаймер і говорив собі, що за ним і далі стежать шпики, але ця думка його більше не лякала. "Нехай собі стежать, – думав він навіть з якоюсь гордістю, – вони нарешті побачать, що таке чесна людина".

Але він продовжував молити бога, щоб Георг зник з його життя, не заподіявши ніякого лиха Еллі, але й так, щоб не довелося брати гріха на душу.

Цей обшарпаний чоловічок, який сів на лавку біля нього, мабуть, заступив того добродія у фетровому капелюсі, котрий так мучив його минулого тижня. Але Меттенгаймер спокійно чекав на двірника, що мав незабаром повернутися з церкви і відімкнути йому будинок. "Чудовий будинок, – подумав старий, – і його хазяї були непогані люди".

Білий двоповерховий будинок з низьким, трохи вигнутим дахом і гарним порталом, з такою ж вигнутою аркою, стояв у саду на пагорку і здавався більшим, ніж він був насправді. Раніше він стояв за межами міста, але місто росло і настигло його. Заради цього будинку вулицю трохи повернули вбік – шкода було руйнувати такий гарний дім.

Будинок для закоханих, які не бояться за своє кохання, свій матеріальний добробут і вже в медовий місяць думають про внуків.

– Нічогенький будиночок, – сказав обшарпаний чоловічок. Меттенгаймер глянув на нього. – Далебі, непогано, що старих хазяїв виселили, нехай тепер у ньому інші поживуть.

– А ви що, новий наймач? – спитав Меттенгаймер.

– Боже мій! Я? – Чоловічок зареготав.

– Я шпалерник і працюю тут, – сухо сказав старий.

Чоловічок з пошаною глянув на нього. А що Меттенгаймер уперто мовчав, то чоловічок незабаром підвівся, крикнув: "Хайль Гітлер!" – і почимчикував геть. "Це не шпик", – подумав Меттенгаймер.

Він хотів був піти глянути, чи не прогавив він, бува, прихід двірника, коли раптом побачив Шульца, свого помічника; він ішов до нього від трамвайної зупинки. Меттенгаймер страшенно здивувався; адже сьогодні була неділя.

Але Шульц і не думав заходити в будинок. Він сів на сонечку біля Меттенгаймера.

– Яка чудова осінь, пане Меттенгаймере!

– Еге.

– Не довго вже продержиться така погода. Учора сонце так заходило...

– Он як?

– Пане Меттенгаймере, – сказав Шульц, – ваша дочка Еллі| яка завітала до вас учора...

Меттенгаймер рвучко обернувся. Шульц зник.

– Що з нею? – спитав Меттенгаймер чомусь роздратовано.

– Нічого, зовсім нічого, – збентежено сказав Шульц. – Вона така вродлива. Просто дивно, що вона досі не одружилася вдруге.

Очі Меттенгаймерові гнівно блиснули. Він сказав:

- А це вже, по-моєму, її справа.

- Почасти, - озвався Шульц - Вона розлучилася з Гайслером?

Меттенгаймер украй розгнівався.

- А ви підіть і спитайте в неї. "Старому, мабуть, позакладало", - подумав Шульц і спокійно сказав:

- Звичайно, я міг би спитати в неї. Але я думав, що краще нам удвох спершу поговорити про це.

- Про що? - трохи розгублено спитав Меттенгаймер.

Шульц зітхнув.

- Пане Меттенгаймере, - сказав він уже зовсім іншим тоном, - вашу родину я знаю десять років, майже так само давно, як і вас, і ми з вами працюємо в одній фірмі. Колись, було, ваша Еллі частенько заходила до вас на роботу; а як я вчора знову побачив її, мені немов стріла прошила серце.

Меттенгаймер почав жувати кінчик вуса. "Нарешті!" - подумав Шульц. Він продовжував:

- Я людина без забобонів. Чого я тільки не чув про цього Георга Гайслера. Ну, я його не знаю. Але, між нами кажучи, пане Меттенгаймере, я від щирого серця бажаю, щоб йому пощастило втекти. Я просто кажу те, що інші думають про себе. А ваша Еллі могла б тоді зразу ж подати заяву, що він покинув її і втік. У Гайслера є син... Так, я знаю. Коли це хороший хлопчик, ну що ж, виходить, уже й хлопчик є.

Меттенгаймер стиха промовив:

- Він хороший хлопчик.

- Так от, коли б я був на Гайслеровому місці, я сказав би: нехай краще Шульц виховує мого сина - зрештою він така сама людина, як і я, - ніж він потрапить до рук цих бандитів і вони зроблять з нього бандита. А тоді, коли син Гайслера підросте і піде з нами на роботу, панування бандитів уже кінчиться.

Меттенгаймер злякався. Він оглянувся. Але вони були самі в цьому залитому сонцем куточку.

- Якщо ж Гайслера спіймають, - тихо продовжував Шульц, - або уже спіймали, бо ні вчора, ні сьогодні про нього нічого не передавали по радіо, - тоді бідоласі капут, і Еллі навіть не треба буде подавати заяви.

Обидва дивились перед себе. Тиха сонячна вулиця була всипана листям, що пообпадало з дерев у садку. Меттенгаймер думав: "Шульц - хороший робітник, добрий, розумний, і зовнішність у нього приємна. Я завжди хотів такого чоловіка для Еллі. Чому, власне, він давно не став членом моєї родини? Тоді не було б цього лиха".

А Шульц вів далі:

- Раніше, пане Меттенгаймере, ви ласкаво запрошували мене заходити до вас. Я тоді не скористався з цього запрошення. Дозвольте мені, пане Меттенгаймере, надолжити це тепер. Але обіцяйте мені, пане Меттенгаймере, що ви нічого не скажете Еллі, про що ми тут говорили.

Коли я прийду і Еллі буде у вас, то нехай вона думає, ніби ми стрілися випадково.

Такі жінки, як вона, не люблять, щоб усе було заздалегідь домовлене. Їм подобаються чоловіки, що самі штурмують фортецю.

Коли люди приречені на чекання і коли йдеться про життя й смерть і вони не знають, чим це чекання скінчиться і як довго доведеться чекати – години чи дні, – вони уперто намагаються не помічати, як спливає час.

Чого вони тільки не вигадують. Лічать хвилини й одразу ж забувають про них. Намагаються спинити плин часу, і спорудять дамбу, і будуть знову й знову затикати у ній пробоїни, хоч час уже давно летиться через верх.

Георг, який все ще сидів за столом разом з Крессами, спочатку теж брав участь у цих спробах подолати час.

Потім він замкнувся в собі: він твердо вирішив більше не чекати. Кресс розповідав, де і як він познайомився з Фідлером. Георг спочатку примушував себе слухати, а потім розповідь і справді зацікавила його. Кресс змалював Фідлера як людину твердих поглядів, що не знає ні сумнівів, ні страху... Кресс замовк, почувши за вікном гомін: виявилося, що то люди йдуть на звичайнісіньку недільну прогулянку. Кресс устав і увімкнув радіо. Кінець ранкового концерту заповнив ще кілька хвилин. Георг попросив Кресса принести карту і пояснити йому питання, які йому дуже хотілося з'ясувати. Два тижні тому у Вестгофені в'язеиь-новачок з тріском розклав на вогкій землі карту Іспанії і пальцем позначив лінії фронтів. Георг згадав, як цей в'язень одразу ж усе змішав дерев'яним черевиком, як тільки помітив, що підходить вартовий. То був низенький друкар з Ганау.

Георг замовк, і час, мов вітер, увірвався в кімнату. Раптом пані Кресс, наче їй хтось наказав говорити, сказала, що один з її братів поїхав воювати в Іспанію на боці Франко і що друг її дитинства братів товариш Бенно теж хотів поїхати з ним. Вона говорила далі, щоб час знову не нагадав про себе – так людина хапає все, що потрапиться в руку, аби закрити пробоїну в дамбі.

– І я довго вагалася, з ким побратися – з тобою чи з Бенно.

– Зі мною чи з Бенно?

– Так. Як людина, він був мені ближчий. Але мені хотілося чогось нового. – Вона даремно усе це говорила – ці кілька слів забрали дуже мало часу.

– Ідіть і працюйте, Крессе, робіть усе, що вам треба, – сказав Георг. – Або візьміть дружину під руку й підіть з нею погуляти, забудьте на кілька годин, що я тут. Я піду нагору.

І, на превеликий подив Крессів, Георг підвівся.

– Наш гість має рацію, – сказав Кресс. – Або, вірніше, мав би рацію, аби ми могли це зробити.

– Звичайно, можемо, – сказала дружина, – я, наприклад, піду в сад пересаджувати тюльпани. "Редер мене ніколи не зрадить, – думав Георг, залишившись на самоті, – але він може допуститись якоїсь помилки. Він не знає, як треба відповідати, він не знає, як треба триматися. Його не можна ні в чому звинувачувати. Коли людина знесилена від побоїв і безсоння, вона нічого не тямить. Навіть найрозумніший чоловік стає тупим і

дурним, а Пауля, напевно, щодня бачили разом з цим Фідлером. Гестапо не доведеться довго шукати. Але Пауль ні в чому не винний".

І Георг знову запитав себе, чи не краще йому піти з цього будинку. Навіть коли Пауль мовчатиме. А що, як і Фідлер побоїться й слово мовити і нічим йому не допоможе? Те, чого Георг боявся у Дворі пані Граббер, може статися тут. Про нього просто забудуть, ніхто його не шукатиме. Кресс навряд чи зможе допомогти йому і далі. Чи не краще піти сьогодні, ніж чекати багато днів?

Георга гнітили будь-які стіни, і він підійшов до вікна.

Він побачив білу вулицю, що перетинала селище. За селищем, схожим на чистеньке село, зеленів парк чи лісок.

Георга поймає почуття цілковитої самотності і разом з тим почуття гідності. Хіба є на світі ще хоч одна людина, яка може дивитись так на безкрає сіро-блакитне небо і на цю дорогу, що тільки для нього біжить у незнану далину?

Він розглядав людей, що проходили вниз, людей у святковому вбранні, з дітьми й старими матерями, з найрізноманітнішими пакунками, мотоцикліста, що посадив поруч себе свою подружку, двох підлітків, чоловіка з складаним човном, штурмовика, що веде за руку дитину, молоду жінку з букетом айстр.

Цієї миті пролунав дзвінок. "Нічого, тут, либонь, часто дзвонять", – сказав собі Георг. У будинку і на вулиці все було спокійне. Нагору піднявся Кресс:

– Вийдіть на сходи.

Георг, насупивши брови, розглядав молоду жінку з букетом айстр, яка раптом опинилася в будинку Кресса.

– Мені доручено тобі дещо передати, – сказала вона. – Крім того, я маю сказати ось що: завтра ранком о пів на шосту ти повинен бути в Майнці на пристані, біля Карельського мосту, назва пароплава – "Вільгельміна"; на тебе там ждатимуть.

– Добре, – сказав Георг. Він не зрушив з місця.

Жінка, не випускаючи з рук букета, відстебнула кишеню жакета, подала Георгові товстий конверт і додала:

– Отже, конверт я тобі передала, – З її поведінки можна було зрозуміти, що вона хоч і вважає його товаришем по партії, якому треба зникнути, але не знає, хто він такий.

– Усе гаразд, – сказав Георг.

Лізель саме молола для дітей вівсяну каву і навіть не чула, як відімкнули входні двері. Пауль, як звичайно, тримав у руці кульок з булочками, які він купив, ідучи додому. Він сказав:

– Лізель, умийся водою з оцтом, переодягнися, ми ще встигнемо на матч. Ну, Лізель, тепер уже, здається, нема чого рюмсати. – Він погладив її волосся, бо вона поклала голову на стіл: – Та годі вже! Хіба я тобі не обіцяв повернутися додому?

– О боже! – схлипувала Лізель.

– Бог не має з цим нічого спільного. У всякому разі, не більше ніж з усім узагалі на світі. А до гестапо він, напевно, не має ніякого відношення. Все було саме так, як я собі й уявляв. Грандіозна комедія. Цілу ніч вони домагалися від мене свідчень. Але мені

ніколи й на думку не спадало, що хтось нотуватиме все, що я їм наплету. А потім примусили мене ще й підписатися; мовляв, я справді сам усе це наплів. Коли я був знайомий з Георгом, де, як довго, як звали його друзів, як звали моїх. Вони спитали також, хто це у мене був позавчора в гостях. Під час допиту мені погрожували всім, чим тільки можна. Хіба що пекельним вогнем не лякали. Їм, певно, дуже хотілося, щоб я почував себе там, як на страшному суді. І нічогосінько вони не знають – тільки те, що їм кажуть.

Згодом, коли Лізель заспокоїлась, умилася, одяглась по-святковому і одягла дітей, Пауль знову почав:

– Мене дуже дивує, навіщо люди їм так багато розповідають. А чому? Бо думають, що ті й так усе знають. А я сказав собі: ніхто не може довести, що Георг справді був у мене. Навіть коли б його хтось бачив, я можу заперечувати це. Ніхто не може довести, що то був саме він, крім самого Георга. Ну, а коли він уже в їхніх руках, тоді однаково край. Аби його спіймали, то вони б не допитували мене так довго.

За двадцять хвилин Редери вийшли з дому. Пішли в обхід, щоб завести старших дітей до родичів. Найменшу дитину взяла до себе двірничка, про це домовилися ще кілька днів тому. Пауль, правда, мав підозру, що ця жінка донесла на нього в поліцію, але взагалі вона була люб'язна і добре ставилася до дітей.

Раптом Пауль попросив Лізель почекати з дітьми.

У нього є одна справа. Він наважився й зайшов на подвір'я. Маленьке віконце в гаражі, як завжди, світилося, хоч був ясний день. Пауль швиденько, щоб Лізель з дітьми довго не чекали і щоб не затягати неприємну розмову, підбіг до віконця й гукнув:

– Тітонько Катаріно!

Коли у вікно висунулася голова пані Граббер, Пауль скоромовкою випалив:

– Мій шурик просить пробачення: йому знову прислала повістку поліція з Оффенбаха. Довелося поїхати додому, а чи повернеться він – невідомо. Мені дуже шкода, тітонько Катаріно, але я в цьому не винен.

Пані Граббер трохи помовчала, потім закричала:

– Про мене, він може й зовсім не приходити! Я однаково його не прийняла б! Не смій більше ніколи рекомендувати мені таку шушваль!

– Ну, ну, ну, – сказав Пауль, зрештою, ти ж нічого не втратила на цьому. Він на дурничку відремонтував тобі машину. Хайль Гітлер!

Пані Граббер сіла за письмовий стіл. Червона цифра на календарі нагадала їй, що сьогодні – неділя. На неділю машини здебільшого лишалися на місці призначення. Родичів у неї не було. Та якби й були, вона не пішла б до них. Її брала досада, що шурик Пауля не буде в неї працювати. "Мабуть, ця історія з повісткою тільки привід, йому просто не сподобалося тут. Але тоді йому не слід було пити із мною вчора ввечері. Цього він не повинен був робити, – сердито думала вона, – це вже просто підло".

Вона ніби окинула оком безкрайню порожнечу неділі – справжнє море порожнечі, по якому пливло лишень кілька предметів: малахітова гірка, лампа, прибутково-

вибуткова книга, календар.

І пані Граббер підбігла до вікна й гукнула у двір:

- Паулю!

Але Пауль був уже далеко, він поспішав із своєю Лізель на Нідеррадський стадіон.

Герман з радістю й невиразним почуттям провини прислуховувався до того, як його дружина наспівує, причепурюючися перед дзеркалом; в цю неділю їх було запрошено до Марнетів. Ще вогке, гладенько зачесане волосся, невинні очі, ланцюжок з медальйоном на шиї, туго накрохмалена й випрасувана сукня надавали їй вигляду високої дівчинки, що йде до першого причастя. Хоч їм іти було всього десять хвилин, вона наділа капелюшок, щоб похвалитися ним перед Марнетами. Її сестра у перших Августа ще й досі не могла примиритися з тим, що Ельзі, дурній маленькій Ельзі, пощастило обкрутити немолодого залізничника, який непогано заробляв.

Герман з лагідною усмішкою спостерігав за Ельзою, коли вони наближалися до будинку Марнетів. Він знав усі її переживання, як знають всі переживання маленької пташки. Як пишалася вона своїм шлюбом, який вважала непорушним!

- Чого ти сьогодні так дивно поглядаєш на мене?

Яка це прикмета - хороша чи погана, що вона почала ставити запитання?

Коли вони побралися на шмідтгаймський пагорок, то спершу не зрозуміли, що то зд голубий вогник поблискує в садку Марнетів. Уже підійшовши ближче, вони побачили, що це велика шкляна куля, що стоїть на клумбі айстр.

У кухні Марнетів було душно й жарко. За столом сиділа вся родина й гості. Один раз на рік, по збиранню яблук, Марнети пекли пироги на листах, завбільшки мало не як стіл. Губи всіх уже вилискували від яблучного соку й цукру - у дітей так само, як і в дорослих, навіть тонкі губи Августи лисніли. Величезний кав'яник з трохи меншим молочником й чашками з візерунками, розставлені на столі, теж ніби були родиною. За столом сиділо ціле коліно: пані Марнет з її непоказним чоловічком; внуки - Ернстхен і Густавхен; дочка Августа; зять і старший син - обидва у формі штурмовиків; син - солдат у новісінькому мундирі; другий син Мессера - рекрут; наймолодший син Мессера в есесівській формі, - але пиріг є пиріг; Ойгені, така горда й вродлива; Софі Мангольд, трохи бліда; Ернст-чабан, без шарфа, але в краватці - сьогодні вівці пасе його мати; Франц, який схопився з місця, коли побачив Германа й Ельзу. На почесному місці сиділа сестра Анастасія з Кенігсштайнського монастиря урсулінок, кінці її білого чепця розвівалися.

Ельза гордо опустила на стілець серед жінок своєї родини. Її маленька, немов ще зовсім дитяча рука з золотою обручкою зразу ж потяглася до пирога. Герман сів біля Франца.

- Минулого тижня, - сказала сестра Анастасія, - до мене заходила прощатися Дора Каценштайн. Раніше я купувала в їхній крамниці матеріал для дітей з нашого сирітського дому. "Не кажіть цього нікому, сестрице, - просила Дора, - але скоро ми всі виїдемо звідси". Вона ще розплакалася при цьому. А вчора штори в крамниці Каценштайнів були закриті. Ключ лежав під доріжкою біля дверей. Коли люди

відімкнули крамницю, то побачили, що вона цілком порожня, все розпродано, тільки метр, що ним міряють крам, лежить на стійці.

- Вони ж не підуть, поки не продадуть останній метр ситцю, - сказала Августа.

- Якби нам треба було виїхати, ми б теж зачекали, поки зберемо всю картоплю з поля, - озвалася мати.

- Не можна порівнювати нашу картоплю з їхнім ситчиком.

- Порівнювати можна все.

- Буде однією Сарою менше, - втрутився син Мессера, есесівець, і сплюнув.

Та пані Марнет була не дуже втішена, тим, що він плює на підлогу в її кухні. Нехай би знайшов для цього інше місце. У кухні Марнетів взагалі важко поширювати страхіття. Навіть якби мимо промчали чотири вершники з апокаліпсиса, то й вони в цей недільний день прив'язали б своїх коней до паркана саду і поводитися б у кухні з яблучними пирогами, як належить порядним гостям.

- А ти скоро дістав відпустку, Фріцхене, - сказав Герман солдатіві Марнету, своєму двоюрідному братові по дружині.

- А ти хіба не читав у газеті? Нехай кожна мати, - писалося в ній, - має в неділю радість побачити вдома рекрута в новенькому мундирі.

- Синові мати рада в будь-якій одежі, - вставила слово Ойгені. Всі ніяково подивилися на неї, а вона спокійно додала:

- Звичайно, такий новенький мундир гарніший за старий з дірками, особливо коли дірки глибокі.

Всі гості, та й господарі, були раді, що сестра Анастасія по короткій паузі знову повернулася до старої теми:

- А Дора була хороша жінка.

- Вона завжди фальшивила на співах, - сказала Августа, - ми з нею разом училися в школі.

- Хороша жінка. - підтримала сестру Анастасію пані Марнет. - Скільки вона рулонів ситчику поперетягала на своїй спині.

Сама Дора Каценштайн уже сидить десь на пароплаві і їде геть з Німеччини, а на кухні в Марнетів на її честь піднято легкий прапорець доброї згадки.

- Так ви, молодята, скоро поберетесь? - запитала сестра Анастасія.

- Ми? - вигукують Софі й Ернст. Вони рішуче відсуваються одне від одного. Але сестра Анастасія з свого почесного місця бачить те, що діється не тільки за столом, а й під столом.

- Коли тебе, нарешті, призовуть? - запитує пані Марнет. - Це тобі пішло б на користь, там за тебе візьмуться як слід.

- Він давно вже не ходить ні на які навчання, - встряв у розмову Марнет-штурмовик.

- Я звільнений від усякого навчання, - говорить Ернст, - бо служу у протиповітряній обороні.

Всі сміються, крім есесівця Мессера, який гнівно зиркає на Ернста.

- Ти, певно, вівцям своїм одягаєш протигази?

Ернст раптом рвучко обертається до Мессера, бо відчув на собі його погляд:

- Ну, а ти, Мессере? Тобі навряд чи буде приємно змінити свій шикарний чорний мундир на звичайну солдатську форму?

- А мені й не доведеться міняти, - каже Мессер.

Але цю мить, щоб не допустити неприємної паузи або чогось іще гіршого, в розмову втрутилася сестра Анастасія:

- Це ти у нас навчилася, Августо, посипати яблучний пиріг натертими горіхами?

- Я вийду на свіже повітря, - каже Герман.

Франц і собі виходить укупі з ним у садок. Небо над рівниною стає рожевіше, і птахи літають усе нижче й нижче.

- Завтра погода зміниться, - каже Франц. - Ах, Германе...

- Чого ти?

- Вчора й сьогодні по радіо нічого не передавали про втечу. Нічого про Георга.

- Годі вже, Франце, не муч себе. Так буде краще і для тебе, і для всіх. Ти надто багато думаєш про цю справу.

Все, що можна було зробити для твого Георга, вже зроблено.

На мить Францове обличчя пожвавішало, і одразу стало ясно, що це зовсім не тютій і не сонько, це людина, здатна все зробити і все відчувати. Він вигукнув:

- Георг врятований?

- Поки ще ні...

IV

Невдовзі по цьому Герман пішов, бо мав заступати на нічну зміну. Ельзу він залишив у Марнетів - доїдати яблучний пиріг. Франц трохи провів його. Цієї неділі йому не треба було нікуди йти, і Франц уже хотів був повернутися додому. Але йому не хотілося слухати зараз базікання за столом у кухні, не хотілося й сидіти самому у своїй комірчині. Він раптом відчув себе таким самотнім, як буває лише в неділю. Він почував себе нещасним, млявим, похмурим. Може, піти в ліс поблукати? Пополохати там парочки закоханих на теплому сухому осінньому листі? Ні, коли вже випало йому в неділю бути самому, то хай уже це буде в місті. І він пішов у Гехст.

Він відчував якусь дивну втому, хоч добре виспався.

Це давалося знаки нервового напруження за весь цей тиждень. Герман, правда, ще раз нагадав, щоб не турбувався про Георга, бо вони зробили все можливе. Але хіба він міг наказати собі не думати?

Франц сів у садку якоїсь пивниці. Людей тут майже не було, хазяйка змела зів'яле листя з скатертини і спитала, чи не хоче він випити сидру. Сидр був кислуватий і, Францові на досаду, терпкий. Краще б він замовив справжнього вина. До садка вбігло маленьке дівча й почало шарудіти листям, підметеним до паркана; відтак воно підбігло до Франца й почало бгати ріжечок скатертини на його столі. Дівчатко було в капорі, очі здавалися майже чорними.

З будинку вийшла мати, поправила на доньці платтячко я нагримала на неї.

Хриплий, наче надтріснутий голос жінчин здався Францові знайомим; постать у неї була струнка й молода, а обличчя здавалося трохи насмішкуватим, надітий набакир капелюшок і начесане на око пасмо волосся закривали мало не половину обличчя.

Франц сказав про дитину:

- Нічого, вона мені не заважає.

Жінка швидко й пильно глянула на нього одним оком.

Франц промовив:

- Ми з вами колись уже зустрічалися.

Вона швидко обернулася, і він побачив її ліве око, понівечене, мабуть, під час нещасного випадку на фабриці.

Вона насмішкувато відповіла:

- Авжеж, ми з вами вже колись бачилися. "Бачилися, і не один раз, - подумав Франц, - але де я чув її голос?"

- Я вас недавно зачепив велосипедом.

- І це теж було, - сухо відповіла вона; дівчинка, яку вона міцно тримала за лікоть, виривалась і мало не викручувала їй руку.

- Але ми були знайомі й раніше, набагато раніше, - не вгавав Франц.

Вона все ще пильно вдивлялася йому в обличчя і раптом вигукнула:

- Франц!

Він здивовано звів брови; його серце двічі тьохнуло трохи дужче, ніж завше, - звична пересторога.

Вона помовчала якусь мить, потім сказала:

- Ми знайомі відтоді, як веслували разом, як гуляли на островці на Нідді, де був молодіжний табір "Фіхте", де ти сам...

- Горіх! - вигукнула дівчинка, що совала ніжками під столом.

- Ну, роздуши його каблуком, - сказала жінка, не зводячи очей з Франца. Йому враз стало якось холодно, тужливо стиснулося серце. Він дивився на жінку і все не міг пригадати, хто ж вона. Раптом жінка нахилилася до нього і з відчаєм кинула йому в обличчя:

- Я ж Лотта!

Він хотів крикнути: "Це неможливо!" - але вчасно стримався.

Та вона, певно, вгадала, що діється в його душі, і дивилася йому просто в очі, немов чекала, що він усе-таки пізнає її, завважить у ній бодай маленький відблиск тої, якою вона була колись: дівчиною, що іскрилася радістю, з струнким, смуглявим тілом, з густим і лискучим волоссям, схожим на гриву сильного прекрасного коня.

Коли жінка помітила, що він, нарешті, починає пізнавати її, на її обличчі промайнула легенька усмішка, і саме ця усмішка нагадала йому нарешті, хто вона така. Франц згадав, як вона роздавала бутерброди з підноса, покладеного на два пеньки. Як вона прийшла з річки в голубій кофточці. Як сиділа на траві, обхопивши руками коліна.

Як вона несла прапор, втомлена, але весела, і на її густому волоссі біліли лапаті сніжинки. Дівчина, така гарна й смілива, що здавалася живим втіленням юності. Франц

згадав, що вона незабаром одружилася з високим білявим хлопцем, залізничником, який приїхав з півночі Німеччини. Здається, його звали Герберт. Франц більше ніколи про нього не згадував, як не згадують про те, що безслідно зникає з життя.

- А де Герберт? - спитав він і зразу ж зрозумів, яке це недоречне запитання.

- А де йому бути? - озвалася жінка. - Отут! - Вона показала пальцем на коричневу землю в садку пивниці, землю, на якій лежало горіхове листя й золотаві шерехаті шкаралупки. Вона зробила це так спокійно, що Францові й справді здалося, наче Герберт лежить у нього під ногами, під цим садком, куди він зайшов випадково, під опалим листям, під високими, чоботями штурмовиків та есесівців і черевичками їхніх супутниць, бо за цей час у пивниці вібралося повно люду. Чоловіки були у формі, дівчата молоді й вродливі, але Францові вони всі здавались огидними.

- Сідай, Лотто, - сказав Франц і замовив сидру для жінки й лимонаду для дівчинки.

- Мені ще пощастило, - розповідала Лотта вже іншим, сухим тоном. - Герберт поїхав у Кельн, так його й виказав хтось. Мене теж хотіли взяти. Тут саме сталася аварія в нашому цеху, тріснула труба, я потрапила до лікарні й мало не сконала в там. Хтось із моїх родичів забрав мою дівчинку - вона ще була зовсім маленька - до себе на село. Коли я, нарешті, видужала, дівчинка вже навчилася бігати, а Герберт... Герберта вже не було на світі... А мене вже більше не чіпали, я так і проскочила... Ти не дмухай, а смокчи з соломинки, - сказала вона дівчинці, а Францові пояснила: - Вона вперше п'є лимонад.

Лотта поправила на дівчинці капор і сказала:

- Інколи я рада була б умерти, аби не дочка! Хіба я можу залишити їм мою дівчинку! Не умовляй мене, Франце, і не втішай. Просто іноді я відчуваю себе страшенно самотньою. І тоді думаєш: а ви все забули.

- Хто це "ви"?

- Ви! Ви! Ти теж, Франце. Може, ти хочеш сказати, що не забув Герберта? Ти гадаєш, що я не помітила цього по твоєму обличчі? Коли ти мить Герберта забув, то скількох же ти забув інших? А йולי вже й тебе пам'ять вразила... На це вони й розраховують... - І вона повела плечем на сусідній столик, за яким сиділи штурмовики та їхня компанія. - Не заперечуй, ти багато чого забув... І це дуже погано, коли люди так тупіють, що не пам'ятають про лихо, яке нам заподіяли. Але те, що разом із жахливим забувають і про найсвітліше в житті, - це ще гірше. Ти пам'ятаєш, як ми всі боролися? Ну, а я нічого не забула.

Франц якось мимоволі простягнув руку. Легким рухом він відкинув безглузде пасмо волосся з її щоки, погладив її спотворене око і все обличчя, що під його пальцями стало ще бліднішим і холоднішим. Вона опустила очі.

І враз стала значно більш схожою на ту, якою була колись.

Францові навіть здавалося, що досить йому ще кілька разів погладити її - і шрам зникне, і до цього обличчя повернеться колишній блиск і втрачена краса. Але він опустив руку. Вона пильно глянула на нього здоровим оком, що стало зовсім чорне; зіниця розширилась, і око здавалося величезним. Вона витягнула дзеркальце,

поотавила його перед собою і поправила волосся.

- Ходімо, Лотто, - сказав Франц. - Ще рано, зайдемо до моїх родичів.

- Ти жонатий, Франце? Твої батьки тут?

- Ні те, ні те: просто родичі. Близьких у мене немає нікого.

Вони мовчки рушили дорогою вгору і йшли майже годину. Дівчинка їм не заважала. Вона бігла попереду, охоплена бажанням підніматися все вище й вище. Дівчинка дуже рідко виходила з Гехста. Вона раз у раз зупинялася ня мить, щоб подивитись, чи далеко простяглася земля" низу і де з нею сходиться небо. "Якщо піднятися дуже високо, - думала дівчинка, - то там можна побачити не села й поля, а щось зовсім інше, кінець усього, місце, звідки виходять хмари й вітер разом з вечірнім світлом".

Франц уже бачив будинок Мангольдів. Він ще не сказав Лотті жодного слова але слова були зараз не потрібні, вони б тільки заважали їм. В кіоску з зельтерською водою Франц купив дівчинці вафлю, а Лотті - плитку шоколаду.

Коли вони увійшли до кухні Марнетів, Августа аж рота роззявила з подиву. Усі виричали очі на Франца, Лотту й дівчинку. Лотта спокійно привіталася. Вона зараз же заходилася допомагати мити посуд. Від великого, як стіл завбільшки, пирога, на жаль, лишився тільки маленький шматочок. Його дали дівчинці; їй дозволили також піти подивитися на шклянку кулю на клумбі айстр. У кухні коло спустілого, чисто вимитого стола ще сиділо все товариство. Ернст уважно розглядав Лотту і досадував, хоч вона йому не дуже й сподобалася, з того, що Франц, цей флегматичний сонько Франц, все-таки завів собі подружку. Потім пані Марнет поставила на стіл пляшку слив'янки. Усі чоловіки випили по чарочці. З жінок випили Лотта й Ойгені.

Тим часом дівчинка відкрила хвіртку в сад і вийшла на лужок. Вона зупинилась під першою яблунею - дочка Лотти й Герберта, замученого в гестапо.

Спочатку дівчинка бачила перед собою тільки стовбур, вона повела пальчиком по корі. Відтак вона задерла голівку. Віти, покручені й переплетені між собою міцними вузлами, темніють у повітрі; вони непорушні. Дівчинка теж стоїть нерухомо. Листя, що знизу здається чорним, весь час тихо гойдається, а крізь нього цяточками просвічує вечірне небо: один тільки скісний сонячний промінь пробивається крізь галузки й листя і освітлює щось золоте, кругле.

У кухні всі посхоплювалися з місць: хто зна, що там сталося. Вибігли надвір і подивилися вгору. Потім принесли жердину, якою знімають плоди. Дівчинка ще надто слабосила, і дорослі водять її рукою, що міцно тримав важку жердину, наче величезний олівець. Ось яблуко зачепилося, падає і робить "бум". Добрий вечір, яблучко!

- Можеш взяти його собі, - каже пані Марнет і вважає себе страшенно щедрою.

V

Фаренберг став перед колоною в'язнів, що її в неділю так само вишиковували о шостій годині вечора, як і щодня.

Перед штурмовиками сьогодні вперше стояв не Цілліх, а його наступник Уленгаут. Перед есесівцями стояв не Бунзен - він був у відпустці, - а Гаттендорф з довгастим

конячим лицем. Але в'язням, що раніше помічали найменшу зміну, після всіх мук, що їх вони зазнали за останній тиждень, усе було байдуже.

Ніхто з в'язнів не міг би сказати про трьох утікачів, яких приволокли до дерев, чи вони ще живі, чи вже мертві. Взагалі весь "танцювальний майданчик" перед бараком трохи нагадував пересильний пункт: на землі такого не могло бути, і на тому світі теж. Сам Фаренберг, що стояв перед колоною, здавалось, якось зсохся, схуд і був такий же змучений, як і всі вони.

Голос комендантів свердлить отупілі голови в'язнів, і до їх свідомості долинають окремі слова про правосуддя, про руку правосуддя, про народ і про гнійну виразку на тілі народу, про фатальний день втечі – завтра якраз минав тиждень. Але в'язні більше прислухаються до співів підпилих селян, що долинають здалека, з полів.

Раптом через всю колону пройшов наче електричний струм. Що сказав Фаренберг? Якщо й Гайслера спіймано, – тоді кінець.

– Кінець, – сказав хтось, коли колона поверталася з майдану; це було єдине вимовлене ними слово.

Проте через годину у бараці один Сказав другому, не розтуляючи рота, бо говорити було заборонено:

– Ти віриш, що вони його справді спіймали?

І другий відповів:

– Ні, я не вірю.

Перший був Шенк, той самий, до якого даремно приходив Редер, а другий – новачок, робітник з Рюссельгайма, що його, як тільки привезли, зразу ж посадили в карцер.

Шенк додав:

– Ти бачив, які в них розгублені обличчя? Ти бачив, як вони переглядались? А старий і голосу не підвищив. Ні, це неправда. Вони не спіймали його.

Лише найближчі сусіди могли розібрати, про що ці двоє шепотілися. Але цього ж вечора зміст їх розмови знав увесь барак.

Бунзен поїхав у відпустку і взяв із собою двох молодих приятелів. Це були ставні дотепні хлопці, хоч і не такі вродливі, як він сам, тому вони саме й годилися для його почту.

У той час, як Фаренберг виголошував свою промову, Бунзен і його супутники під'їхали до готелю "Райнішер гоф" у Вісбадені. Бунзен у супроводі свого почту пройшов до танцювальної зали, де поки що людей було не дуже багато. Оркестр грав якийсь старий вальс; не більше десяти пар кружляли на вощеній підлозі. Маяли білі й барвисті сукні жінок. Більшість чоловіків була в мундирах, і все це справляло враження свята перемоги або вечірки на честь укладення миру. За одним із столиків Бунзен помітив свого майбутнього тестя і вклонився йому. Це був комівояжер фірми Генкеля, "Шампанський консул", як він сам себе називав, додаючи, що він колега Ріббентропа, який колись займався тим же. Серед пар, що кружляли, Бунзен помітив і свою наречену. Засліплений ревностями, він тільки згодом пізнав її кавалера – худого

новоспеченого лейтенанта, – її брата у перших. Коли танець закінчився, вона підійшла до Бунзена. Це була дев'ятнадцятирічна дівчина, смуглява, млосна, із зухвалими очима. Обоє вони почували, що всі милуються ними, і це тішило їх.

Бунзен відрекомендував своїх приятелів. Зсунули столики. Низенький кельнер квапливо розколював коротеньким молоточком лід. Ганні, наречена, сказала, що це її прощальний вечір, бо завтра в неї починаються півторамісячні курси для наречених есесівців.

– Що ж, похвально, – сказав Бунзен.

Батько Ганні, розумний, дотепний удівець, уважно розглядав Бунзена і його приятелів. Йому не дуже подобався цей вродливий хлопець, в якого закохалася його дочка.

Посада Бунзена у Вестгофені теж здавалася йому не дуже підходящою для його зятя. Але Бунзенові батьки були звичайні, цілком порядні люди. Старий Бунзен служив чиновником у Пфальці. Коли батько Ганні під час офіційного візиту сидів у тісній вітальні Бунзенів, він подумав, що ці люди змогли породити такого незвичайного нащадка лише з примхи "генія раси".

Тим часом зала заповнилася. Після вальса залунала старовинні райнлендери і навіть польки. Батько Ганні та й усі літні люди в залі посміхалися, коли оркестр грав старі, давно знайомі їм мелодії, що нагадували їм розваги довоєнних років. Такої справжньої святковості, безтурботно легкої веселості тут давно вже не бачили. Здавалося, це святкують ті, хто уникнув великої небезпеки – або принаймні уявляє, що уникнув. Сьогодні ввечері тут ніхто не порушить веселощів, ніхто не затьмарить радості. Про це вже подбали. По Рейну пливе ціла флотилія човнів "Сила через радість"; на кожному човні від фірми батька Ганні була достатня партія сухого шампанського. Біля входу немає жодного невдоволеного глядача; хіба, може, маленький кельнер, який з байдужим виглядом розколює лід коротеньким молотком.

На зупинці автомашин перед кургаузом, в тому ж місті, Кресси поставили свій "опель". Георг вийшов у Костгаймі.

Він мав переночувати в якогось човняра, бо своїми документами він мало пасував до їхнього блакитного "опеля".

Дорогою Кресс був такий же мовчазний, як і тоді, коли віз Георга до Рідервальдського селища, наче його гість, що так поволі втілювався, набираючи реальних форм, тепер мав знову от-от розтанути у повітрі і недоцільно було б заводити з ним балачки. Ніякого прощання не було.

Кресси і потім довгенько ще мовчали. Так, мовчки не змовляючися, вони під'їхали сюди; їм хотілося побути серед людей, побачити яскраве світло. Вони сіли в куточку, щоб не привертати увагу відвідувачів своїм запорошеним дорожнім одягом.

Вони уважно оглянули публіку. Нарешті пані Кресс урвала мовчанку, що тривала вже мало не годину.

– Він хоч щось сказав тобі на прощання?

– Ні. Тільки спасибі.

- Дивно, - зауважила дружина, - у мене таке відчуття, наче це я мушу йому дякувати - хоч би чим ця історія нам загрожувала - за те, що він побув у нас, за цей візит.

- Так, у мене теж, - жваво озвався чоловік.

Вони здивовано глянули одне на одного з новим, досі незнаним почуттям взаємного порозуміння.

VI

Попрощавшись з Крессами біля пивниці, Георг, трохи подумавши, не зайшов туди, а рушив униз, до Майну.

Він блукав набережною серед людей, що вийшли в неділю потішатися сонячною погодою, про яку говорили, що вона, як сидр, довго не продержиться. Георг пройшов повз міст, на якому стояв поліцейний пост. Берег став ширший. Він дійшов до гирла Майну значно швидше, ніж думав. Перед ним був Рейн, а за ним місто, по якому він ходив кілька днів тому. Вулиці й площі, де він страждав, злилися в якесь сіре громаддя, що віддзеркалювалось у воді. Зграя птахів чорним гострим трикутником вирізьблювалася на червонуватому вечірньому небі, між високими шпилями, і це нагадувало міський герб. Пройшовши ще кілька кроків, Георг побачив на даху собору, між двома дзвіницями, статую святого Мартіна на коні, що хоче поділитися своїм плащем із жебраком, який йому привидівся уві сні й сказав: "Я той, кого ти переслідуєш".

Георг міг би просто перейти один з найближчих мостів і в квартирі якого-небудь човняра найняти кімнату, щоб переночувати. Навіть нічна облава була йому не страшна, бо паспорт у нього був цілком надійний, Проте він боявся, що його почнуть розпитувати. Було б краще переночувати на правому березі, а завтра рано-вранці сісти на пароплав.

Георг вирішив ще раз усе продумати, поки не стемніло.

Він повернув назад і пішов лугом понад берегом Майну.

Маленьке містечко Костгайм, заросле ліщиною й каштанами, милувалося своїм відображенням у річковій воді.

На найближчому трактирі була вивіска "Ангел", над нею висів вінок з жовтого листя; це означало, що тут є молоде вино.

Георг зайшов і сів за столик у маленькому садочку. Кращого місця годі було й шукати, щоб просто сидіти й дивитись у воду, даючи подіям іти своїм звичаєм. Йому треба було на щось зважитися.

Він сів біля стіни, спиною до саду. Офіціантка поставила перед ним шклянку молодого вина. Георг сказав:

- Я ж іще нічого не замовляв.

Вона забрала шклянку й спитала:

- Боже мій, а що ж ви хочете замовити?

Він подумав і сказав:

- Вино.

Обоє розсміялися. Вона не поставила шклянку на стіл, а дала її просто Георгові в руку. Він ковтнув. Тільки зараз він відчув страшенну спрагу і вмить спорожнив шклянку.

- Ще одну, прошу!

- Зачекайте хвилинку. - Вона підійшла до сусіднього столика.

Збігло півгодини. Офіціантка кілька разів дивилася в його бік. Його мучила страшенна спрага, але він спокійно, безперестану дивився на луки. Останні відвідувачі перейшли з саду в приміщення. Небо стало багряне; легкий, але пронизливий вітер зашарудів у виноградному листі, навіть за стіною. "Сподіваюся, він залишив мені гроші на столику", - подумала офіціантка і вийшла в садок подивитися. Він усе ще сидів на своєму місці. Вона спитала:

- Може, подати вам вина в залу?

Георг уперше глянув на неї: молода жінка в темному вбранні. Її обличчя було стомлене. У неї були пружні груди й ніжна шия. Вона здалася йому знайомою, майже близькою. Яку жінку з його минулого нагадувала вона йому? Чи, може, нагадала тільки про бажання зустріти таку? Навряд тільки чи це бажання було дуже палке. Він відповів їй:

- Ні, принесіть мені краще вина сюди.

Він сів боком, так, щоб бачити весь садок. У садку вже нікого не було. Георг чекав, поки молода жінка принесла шклянку з вином. Він не помилився, вона подобалася йому, якщо в такий момент йому могло щось подобатися.

- Відпочиньте трохи.

- Та що ви, у мене повна зала відвідувачів. - Все ж таки вона сперлася коліном на стілець, а ліктями на його спинку. Її комірець був застебнутий маленьким гранатовим хрестиком. Вона спитала: - Ви тут працюєте?

- Я працюю на баржі.

Вона швидко і пильно подивилась на нього.

- Ви не тутешній?

- Ні, але у мене є тут родичі.

- Ви говорите зовсім так, як говорять тут у нас.

- Чоловіки нашої сім'ї завжди беруть собі дружин з цієї місцевості.

Вона посміхнулась, але її обличчя лишилося сумне. Він дивився на неї, і вона дала йому змогу розглядати себе.

На вулиці зупинилася машина; ціла юрба есесівців пройшла через сад у трактир. Жінка ледве глянула на них; раптом її погляд зупинився на Георговій руці, що стискала спинку стільця.

- Що у вас з рукою?

- Нещасний випадок; ще не загоїлося.

Вона так швидко взяла його руку, що він не встиг її висмикнути, й уважно оглянула.

- Ви, мабуть, порізалися об бите скло, рана ще може відкритися. - Вона відпустила

його руку. – А тепер треба йти в залу.

– Таких почесних гостей не примушують чекати.

Вона знизала плечима.

– Ми й не таких бачили, ми тут уже звикли до цього.

– До чого?

– До мундирів.

Вона пішла, і Георг гукнув їй услід:

– Ще одну шклянку, будь ласка!

Стало вже темно й холодно. "Вона має ще прийти", – подумав Георг.

А офіціантка приймала замовлення й думала: "Що він за людина? Він щось накоїв! Щось над ним тяжіє. – Вона швидко, спритно й весело обслуговувала відвідувачів. – На баржі він, очевидно, недавно. Він не брехун, але бреше. Боїться, але не боягуз. Де це він поранив руку? А як здригнувся, коли я взяла його за руку, і все-таки подивився на мене. Коли по саду пройшли есесівці, він міцно стиснув пальці. Мабуть, даремно".

Нарешті, вона принесла йому ще шклянку вина. Все, що він говорив, неправда, але погляд у нього правдивий. Вона йшла неквапливо, щоб він встиг її оглянути.

Він сидів на холодному вітрі і навіть ще не доторкнувся до другої шклянки.

– Навіщо ж вам третя шклянка?

– Це не має значення, – сказав Георг. Він зсунув обидві шклянки і взяв її руку. У неї на пальці була тоненька каблучка, такі можна виграти на ярмарку в лотерею. Він спитав: – Чоловіка нема? Нареченого? Коханого?..

Вона тричі похитала головою.

– Не пощастило? Погано закінчилося?

Вона здивовано глянула на нього.

– Чого ви так думаєте?

– Тому, що ви сама.

Вона показала рукою на серце.

– Ах, моя доля похована тут. – І побігла.

Він ще раз покликав її до столика. Дав їй розміняти гроші. Вона подумала: "Отже, справа і не в грошах".

І коли вона вчетверте вийшла з будинку і, поскрипуючи по гравію, принесла йому на підносі здачу, він наважився:

– Чи немає тут у будинку кімнати для приїжджих?

Тоді мені не треба було б іти назад у Майнц.

– У цьому будинку? Та що ви! Тут живуть лишень господарі.

– А там, де ви живете?

Вона висмикнула руку і похмуро глянула на нього. Він уже був готовий почути різку відповідь. Однак, трохи помовчавши, вона сказала:

– Гаразд. – І додала: – Почекайте на мене тут. Мені ще треба дещо зробити. Потім ви підете за мною.

Він почав ждати. Надія, що його втеча може закінчитися щасливо, змішувалася з

радісним хвилюванням. Нарешті жінка вийшла в пальті. Вона ні разу не озирнулася на нього. Він пішов слідом за нею по довгій вулиці. Почав накрапати дощ. Георг думав: "У неї намокне волосся".

Через кілька годин Георг нараз прокинувся і підвівся на ліжку, не розуміючи, де він.

- Це я тебе розбудила, - сказала вона. - Я мусила так зробити, бо більше не могла слухати, та й тітка може прокинутися.

- Хіба я кричав?

- Ти стогнав і кричав. Утишся і спи.

- Котра година?

Вона ще не засинала і чула, як годинник вибивав кожную годину. Вона відповіла:

- Скоро четверта. Спи спокійно. Ти можеш спати цілком спокійно. Я тебе розбуджу.

Вона не знала, чи він заснув, чи просто лежить тихо.

Вона боялася, що він знову почне тремтіти, як раніше. Ні, він дихав спокійно.

Комендант табору Фаренберг цієї ночі, як і попередніх, наказав негайно розбудити його, коли тільки прибуде донесення про втікача. Наказ був зайвий, бо Фаренберг і цієї ночі ні на хвилину не стулив очей. Він знову прислухався до кожного звуку, що міг мати щось спільне з донесенням. Якщо попередні ночі мучили його своєю тишею, то ніч на понеділок мучила його своїми звуками: раз у раз гули клаксони машин, гавкали собаки, співали й горланили підпилі селяни.

Нарешті стало тихо. Все оповив міцний сон, який буває між північчю та світанком. Пильно прислухаючися, Фаренберг намагався уявити собі цю місцевість, усі ці села, шосе й дороги, що зв'язують їх між собою і з трьома великими містами, - трикутні тенета, в які той чоловік мусив потрапити, якщо він не сам сатана. Не міг же він, справді, розтанути в повітрі. Адже повинні були залишити якісь сліди на вологій осінній землі його черевики, хтось же дав йому ці черевики. Чиясь рука нарізала йому хліба і налила вина у шклянку. В якомусь будинку його переховували. Вперше Фаренберг виразно уявив собі можливість того, що Гайслер вислизнув. Але це все-таки неможливо.

Хіба Фаренбергові не розповідали, що друзі зреклися Гайслера, що його жінка вже давно мала коханця, а рідний брат теж допомагав ловити його? Фаренберг зітхнув з полегшенням. Може, розгадка полягає в тому, що його вже немає серед живих. Кинувся, мабуть, у Рейн або Майн, завтра його труп впливе. Раптом комендант побачив перед собою Гайслера, яким той був після останнього допиту: з розірваним ротом, із зухвалим поглядом. І Фаренберг зрозумів, що його надія марна. Ні в Рейні, ні в Майні його труп ніколи не впливе, бо цей чоловік живий. Уперше після дня втечі Фаренберг відчув, що він женеться не за однією людиною, чиї риси йому знайомі й чиї сили можуть вичерпатись, а за безликою силою, яку не можна виміряти. Але цю думку він міг витримати лише кілька хвилин.

- Ну, пора вже.

Молода жінка допомогла Георгові одягнутися, подаючи йому одну річ по одній, як

це роблять дружини солдатів, коли минає остання ніч відпустки. "З нею я міг би ділити все, – подумав Георг, – все моє життя, але ж у мене немає життя, яке б я міг ділити".

– Випий ще гарячого, перш ніж іти.

У ранковому світлі він подивився на ту, що її він мав залишити. Вона щулилася від холоду. У вікно бив дощ. За ніч погода різко змінилася. Жінка розкрила шафу, звідти долинув легкий запах камфори, і витягла якусь некрасиву кофту з темної грубої шерсті. "Скільки я накупив би тобі гарних кофт: червоних, білих, голубих".

Стоячи, вона дивилась, як він п'є каву. Він був цілком спокійний. Молода жінка пішла вперед, відімкнула вхідні двері і, провівши Георга, знову піднялася нагору. Ідучи сходами і потім до кухні, вона запитувала себе: "Чи не сказати йому, що я догадуюся про його таємницю. Та навіщо? Це його тільки стривожить".

Вона обполоснула його чашку. Двері до кухні відчинились, і на порозі з'явилася загорнута у ковдру бабуса з сивою кіскою. Вона почала лаятись:

– Ти дурна, Маріє, ти ж його ніколи більше не побачиш, в цьому я тобі присягаюся. Знайшла собі кавалера, нічого не скажеш! Ти що, зовсім здуріла? Адже ти його ще не знала, коли надвечір виходила з дому. Чи вже знала? Що? Язика проковтнула?

Молода жінка неквапливо відійшла від раковини; її сяючі очі зупинилися на обличчі старої, яка, щось бурмочучи, знітилася. Цілком заглибившись у свої думки, молода жінка дивилася вниз із спокійною, гордою усмішкою на губах. То була її хвилинка! Але свідком була тільки стара, що тремтіла від холоду й досади і одразу ж повернулася до свого теплого ліжка. "Погано було б мені без пальта Беллоні", – думав Георг, що йшов, нахиливши голову, вздовж залізничної колії.

Сильний дощ шмагав його по обличчю. Нарешті будинки відступили назад. Смуги дощу густою сіткою закривали місто на другому березі річки. Під безкрайнім похмурим небом воно здавалося зовсім нереальним. Одне з тих міст, які ввижаються вві сні на час одного сновидіння, та й то зникають раніше. А проте воно вже існує дві тисячі років.

Георг вийшов на Кастельський міст. Вартовий гукнув його. Георг показав свій паспорт. Уже на мосту він усвідомив, що його серце б'ється цілком спокійно. Він міг би пройти ще хоч десять мостів з вартовими. Можна, виходить, і до цього звикнути. Зараз він відчував, що його серце загартоване проти страху та небезпек, але, мабуть, і проти щастя. Він пішов трохи повільніше, бо не хотів приходити на призначене місце ні на хвилину раніше. Подивившись на річку, він побачив буксирний пароплав "Вільгельміна". Його зелена ватерлінія відбивалася в воді. Пароплав стояв дуже близько від мосту, але, на жаль, не біля берега а коло баржі. Георга менше непокоїв вартовий на мосту, ніж те, як пройти через чуже судно. Та даремно він турбувався. Він ще не дійшов до пристані, як на борту "Вільгельміни" з'явився низенький чоловічок з круглою головою, майже без шиї. Він, очевидно, чекав на Георга.

Його повне обличчя з широкими ніздрями й глибоко запалими оченятами хоч і не викликало великої симпатії до нього, але було, безперечно, обличчям чесної людини, що не боїться піти на великий ризик.

Отже, в понеділок увечері сім дерев у Вестгофені порубали на дрова. Все сталося

дуже швидко. Новий комендант почав виконувати свої обов'язки ще до того, як люди дізналися про його призначення. Це, певно, був чоловік, здатний навести порядок у таборі, де відбулися такі події.

Він не горлав, а говорив звичайним голосом. Але всі ми ясно розуміли, що за найменшу провину нас усіх перестріляють. Хрести він наказав негайно збити, вони були не в його стилі. Подейкували, що Фаренберг уже в понеділок виїхав до Майнца і пустив собі кулю в лоба. Але це тільки чутка. Та й на Фаренберга це не схоже. Можливо, тієї ночі хтось інший вкоротив собі віку у готелі "Фюрстенбергер гоф". Той, що заплутався в боргах або страждав від нещасного кохання. А Фаренберг, можливо, вплив деінде і має тепер ще більше влади.

Цього ми ще тоді не знали. Згодом відбулося стільки подій, що про все не можна було дізнатися. Ми, правда, думали, що пережити більше, ніж ми пережили, вже неможливо. Проте на волі ми зрозуміли, як багато випробувань чекало нас ще попереду.

Того вечора, коли вперше протопили в бараці дровами, що їх, як нам здавалося, нарубали з тих семи дерев, ми себе почували ближче до життя, ніж будь-коли пізніше, значно ближче, ніж усі, хто вважає себе живими.

Вартовий штурмовик перестав угадувати, як довго ще періситиме дощ. Він зненацька обернувся, щоб піймати нас на чомусь забороненому. Він заричав і зараз же призначив кільком в'язням кару. А за десять хвилин ми вже лежали на своїх нарах. Загасла остання іскорка в грубці.

Ми всі думали про те, які ночі чекають тепер нас. Пронизливий осінній холод пролазив крізь ковдри, крізь наші сорочки, крізь шкіру. Ми відчували, як нещадно, можуть мордувати людину зовнішні сили, але ми відчували також, що в глибині її душі є щось таке, чого ніколи не можна ні зачепити, ні поранити.

Примітки

1

30 червня 1934 року - день розправи Гітлера з прихильниками Рема.

2

Член збройної організації австрійської соціал-демократії.

3

Квартал Шанхая.

4

Фашистська молодіжна організація.

5

Націонал-соціалістський керівник області у фашистській Німеччині.

6

Японська боротьба вільного стилю і система самозахисту.

7

Товариш по нації - так звертались один до одного нацисти.